

A Turjánvidék Natura 2000 terület déli részének tájtörténeti elemzése

Molnár Ábel Péter

Impresszum

Szerző: Molnár Ábel Péter

A Turjánvidék Natura 2000 terület déli részének tájtörténeti elemzése

Kiadó: Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság

ISBN 978-615-5241-27-7

Budapest, 2019

A tanulmány megjelenését a „Kiemelt jelentőségű természeti értékek megőrzése a Turjánvidék Natura 2000 terület déli részén” című LIFE+ pályázat támogatta.

Lektorálta: Czagányi László

©Molnár Ábel Péter

©Duna–Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság

Címloldalon: A Göboly-járás borókása (Fotó: Molnár Ábel Péter, 2015)

Tartalomjegyzék

Bevezető	5
Anyag és módszer	6
A holocénkori táj kialakulása (hidrológia, geológia, vegetációtörténet, klíma)	8
Az Árpád-kor előtti idők régészeti összefoglalása	16
A környező települések története az Árpád-kortól napjainkig	19
Dabas (Sári, Felsődabas, Alsódabas és Gyón)	19
Hernád	21
Örkény	21
Táborfalva	22
Felsőlajos	22
Ladánybene	23
Tatárszentgyörgy	23
Esső	26
Zádógegyház	26
Kunpeszér	27
Mántelek	27
Hartyán	28
Szentpéter	28
Ürbő	28
Bugyi	29
A települések történetének rövid összefoglalása	30
A Táborfalvai Lő- és Gyakorlótér története	32
A helyi természetvédelem története	34
A kiemelt jelentőségű területrészek tájtörténeti elemzése	35
Bugyi	35
Sári-víz	40
Kettős-hegy környéke	43
Mánteleti-buckás	46
Buckai-kerület (Mántelek déli része, Peszéri-erdő északi vége)	51
Peszéri-erdő déli tömbje	56
Dabas (Sári, Dabas, Gyón)	66
A Vizes-nyilas és környéke	73
A gyóni rétek	76
A gyóni Nagy-víz	78

Éleslőtér.....	82
Esső-pusztá.....	85
Tatárszentgyörgy	92
Göbölj-járás	99
Örkény	112
Fácános-kert és az Örkényi-erdő.....	117
Örkénytábor környéke	117
Madarasi-tó és környéke.....	119
Ladánybene	122
Mogyorós.....	128
Orbán-erdő.....	129
Tatárszentgyörgyi tölgyes	130
Borovicskás	131
Mozgó homokfelszínek	134
Erdők	140
Összefoglalás.....	145
Summary	149
Köszönetnyilvánítás	150
Irodalomjegyzék.....	151

Bevezető

Jelen kiadvány a „Kiemelt jelentőségű természeti értékek megőrzése a Turjánvidék Natura 2000 terület déli részén” című LIFE+ pályázat támogatásával készült kutatási jelentés internetes megjelenésre átszerkesztett változata. A vizsgált tájrész tájtörténetének komplexitása és érdekessége további kutatásokra ösztönöz bennünket, ezért a munkát nem tekintjük lezártnak, de az eddigi eredményeket szívesen adjuk közre, ezzel elősegítve a további érdekes adatok előkerülését, az új összefüggések felmerülésének lehetőségét.

Szeged, 2019. február 5.

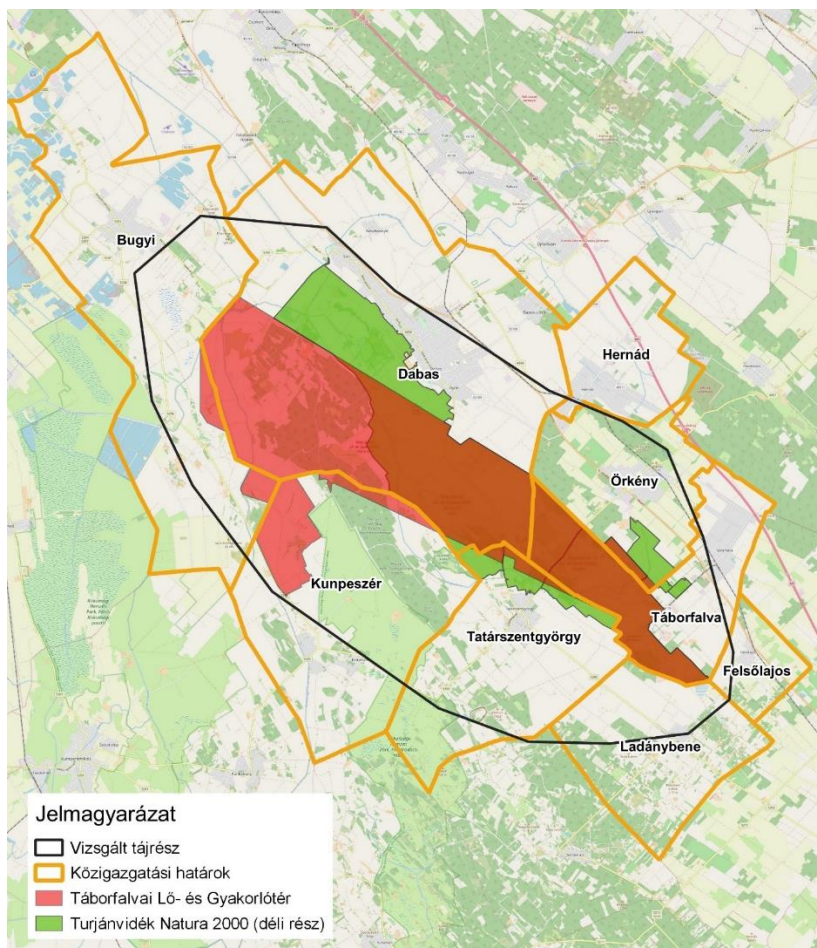
A szerző

Fajgazdag sztyepprét az Éleslőtér területén

Anyag és módszer

Vizsgálatunkban a Turjánvidék Natura 2000 terület déli része alkotta a kutatási magterületet, melyet kiegészítettünk a Táborfalvai Lő- és Gyakorlóterület és a környező települések határainak egyes részeivel (lásd. ábra).

A tájtörténeti vizsgálat területének lehatárolása¹

A tájtörténeti vizsgálat során feldolgoztam az érintett települések helytörténeti munkáit [Czagányi 1988 (Hernád), Czagányi 1992 (Tatárszentgyörgy), Czagányi 2000a,b (Bugyi), Czagányi 2010 (Dabas), Kürti 2006 (Ladánybene), Petri 1975 (Dabas)]. Elolvastam az idézett oklevelek eredeti fordításait (Bártfai Szabó 1938, Bakács 1982), kapcsolódó régészeti (pl. Rác 2013) és történeti munkákat (pl. Wellmann 1933, Bedekovich 1799, Országleírás 1783), helyi kiadványokat (pl. Dabas természeti értékei sorozat), terep- és útinaplók vonatkozó részeit (Boros Ádám naplója, Kitaibel Pál naplója), a térség botanikai, zoológiai múltbeli (pl. Tuzson 1914-15, Boros 1936) és legfrissebb (pl. Rosalia: Korda 2018) irodalmait. Továbbá az erdészi vonatkozású (pl. May 1931, Véssey 1881, Kiss 1911), homokmozgással kapcsolatos (pl. Nyári et al. 2006, Tóber 2012) és egyéb releváns szakirodalmat (pl. Ujházy & Biró 2018, Varga et al. 2000). A német és angol nyelvű forrásokat újrafordítottam, a latin szövegek lefordítását Péter

¹ Térkép forrása: OpenStreetMap

Sarolta, Palásti Péter és Marton József végezte. A fordított szövegek eredetijét minden esetben lábjegyzeteltem.

Interjúkat készítettem a területet régebb óta ismerőkkel (Pajor Mihály (szül. 1923), Máté András tv.-i szakember, Bártfai László őrnagy).

Elemeztem és részben digitalizáltam az 1. (1783), 2. (1859, 1861), 3. (1882, 1883) és 4. (1941) Katonai Felmérést² és az EOVI 10.000-es térképet. Szisztematikusan lekerestem a www.maps.hungaricana.hu-n és egyéb honlapokon található – a térségre vonatkozó – archív térképeket, melyek egy részét georeferáltam és digitalizáltam. A www.fentrol.hu-n és egyéb forrásokból elérhető archív légifelvételeket újrageoreferáltam. Ezekből térinformatikai adatbázist építettem (QGIS programkörnyezetben).

Az irodalmakból, archív térképek felirataiból és az interjúkból idézet-adatbázist hoztam létre (kb. 500 idézet, Microsoft Word). A jelentésben a hivatkozásokat lábjegyzetes rendszerben végeztem, ezzel a szöveg áttekinthető, de a háttér-információtartalom sem csökken. A helyszínek konkretizálására WGS koordinátákat használtam, melyek a Google Maps segítségével könnyen megjeleníthetőek. A jelentés elsősorban adatközlő jellegű, de kitér néhány természetvédelmileg releváns kérdésre is.

A turjánvidéki táj felépítése: előtérben mélyfekvésű lápi cserjések és magaskórósok (turjánok), középen nagy kiterjedésű sztyepprétek, háttérben homokbuckák

² A Katonai Felmérés rövidített formája: KF

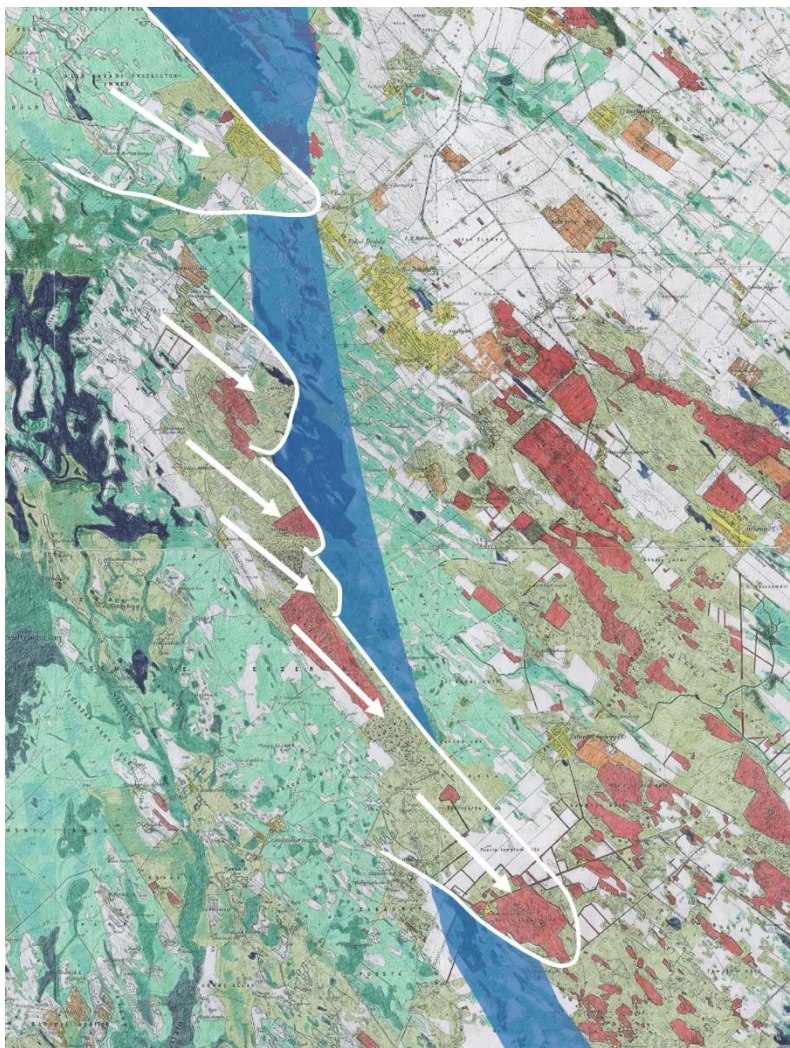
A holocénkori táj kialakulása (hidrológia, geológia, vegetációtörténet, klíma)³

A vizsgált terület alatt a Kárpát-medencei aljzat a perm és a triász korban képződött röghegység formájában van jelen, mely Dabasnál még 1500–1600 méteres mélységben található, míg Bugyi település környékén már a felszíntől csupán 2–300 méterre. Erre települtek a harmadkori képződmények, melyek a Thétisz-tengerből a hegységek kiemelkedésével képződött Paratethys (korai miocén, 17–18 millió éve), majd az ebből kialakuló Pannon-tó (késő miocén: 11,6 millió éve) aljában egyre vastagabb, részben a folyók által behordott állóvízi üledékrétegek formájában jelennek meg. A negyedidőszakban (pleisztocén: 2,4 millió – 11.700 évvel ezelőtt; holocén: 11.700 évvel ezelőttől napjainkig) már szárazföldi üledékképződéssel rakódtak le a felső 100–120 métert alkotó üledékek (löss, homok, kavics, agyag). A felszínt tehát térségünkben fluviális (folyóvízi lerakódás), eolikus (szél általi áthalmozás) és fluvioeolikus (ezek együttesen) üledékek jellemzik.

Az Ős-Duna a Visegrádi-kapu átlépését követően (korai pleisztocén) kezdte el építeni hordalékkúpját, melyen folyásiránya folyamatosan nyugat felé tolódott el. A kezdeti DK-i iránytól a Kalocsai-süllyedék hatására a D-i folyásirányt vette fel a felső-pleisztocénben. A mai Duna-síkról a felső-pleisztocénben kifűjt, és utána helyenként áthalmozódott üledékek alkotják a Homokhátságot, mely földtörténeti szempontból rendkívül fiatal, többnyire az elmúlt néhány tízezer évben képződött felszínformák jellemzik. A Duna-sík keleti peremén húzódó egykori Ős-Duna-medrek egy része a würmben még aktív lehetett, de a Duna nyugatra helyeződésével elszeparálódtak a főmedertől, és a magasabb árvizek is csak egyes szakaszokon érték el a hátrahagyott medreket.

A vizsgált tájrész délkeleti harmadában a pleisztocén során lerakódott és azóta csak kisebb, lokálisabb áthalmozódásokkal jellemezhető homokos-lössös képződmény található (Öreg-homok), melyet nyugatról az ÉD-i irányú, a vizsgált területet keresztülszelő egykori Ős-Duna meder határol. Ez az Ős-Duna-szakasz valószínűleg a würm idején volt utoljára aktív. Az egykori folyómeder mentén homokos képződményeket találunk, melyek 40 és 20 ezer évek között dinamikus, intenzív mozgásban voltak. Valószínűleg ekkor alakultak ki azok az akkumulációs képződmények, melyek az egykori medret egymástól elszeparált, részben lefolyástalan medencékre tagolják (Ócsai-medence, Dabasi-medence). Ettől a zónától nyugatra további Ős-Duna medrek és oldalágak nyomai látszódnak.

³ A holocén-kori táj kialakulását a következő források felhasználásával foglaljuk össze: Dóka & Iványosi Szabó (2015), Czagányi (2000a), Törőcsik *et al.* (2018), Tóth (1979).

Az egykori Ős-Duna és a medrét medencékre tagoló akkumulációs képződmények⁴

A terület vegetációtörténetével kapcsolatosan Kun András publikálta gondolatait a közelmúltban (Kun 2018), melyből pár idézet emelnénk ki: „A Kárpát-medence a Würm leghidegebb időszakában (W3) a nagy eurázsiai sztyeppzónához tartozott, fátlan sztyepprétek váltakoztak mozaikos sztyepppekkel, lápokkal és tundrával (Járainé Komlódi 2000).⁵ Lombosfa-refúgiumok lehettek az Alföld peremén és nagyobb számban a Középhegységben is (Járainé

⁴ Tóth (1979) és Kuti (2005) alapján (alaptérkép: 3. Katonai Felmérés: Biró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK))

⁵ Kun (2018) lábjegyzete: „A pollenspektrumokban ekkor a fűnemű növények 83%-a Chenopodiaceae – hasonlóképpen a mai Mongol-fennsíkhöz (ahol a *Kochia prostrata* és *Krascheninnikovia ceratoides* = *Eurotia ceratoides* is előfordulnak).”

Komlódi 2000).⁶ Az Alföldön a leghidegebb időszakokban kiterjedt a fátlan növényzet, tundraelemekkel.⁷ (...)

Vegetációfejlődési szempontból lényeges, hogy – fentiekből következően – a pleisztocén legzordabb klímájú időszaka túlélhető volt a lágyszárú sziklanövények egy része, az Alföldön egyes hidegsztyeppei fajok, valamint a szárazságok idején is megmaradt mély fekvésű lápokon élő fajok számára. (...)

A túlélők, illetve az elmúlt 10 000 évben idevándorolt fajok ma együtt fordulnak elő. Ez az egyik fő oka annak, hogy a Kárpát-medence, és ezen belül a Turjánvidék növénytakarásai valóságos flóraelem-gyűjtemények (Fekete 2006)."

A holocén kezdeti időszakát követően „az éghajlat csapadékosabbra fordult (ez a melegcsapadékos atlantikus kor – 8000–5000 BP, és a hűvösebb-nedves szubboreális – 5000–2500 BP időszaka) (...). Ekkortól erősödött meg jelentősen a már több évezrede jelen lévő emberi kultúra befolyása (a szubboreális a régészet réz- és bronzkorának ideje, az Alföld ekkor már meglehetősen sűrűn lakott volt). (...)

Területünkön nem alakult ki klímazonális növényzet, és a lápi növények, fénykedvelő fajok reliktum populációinak sok évezredes jelenléte arra utal, hogy ez korábban is így volt. A Turjánvidék szinte teljes egészében edafikus-mikroklimatikus, nem-klímazonális növényzete valóságos gyűjtőhelye a különböző időszakok reliktum populációinak, illetve az utolsó évezredekben idevándorolt fajoknak.⁸

Töröcsik et al. (2018) paleoökológiai elemzéséből a Selyem-rét lokális mikrokörnyezetéről kaphatunk információkat.⁹ A pollenvizsgálatból összeállított diagrammon a jégkorszak végén fenyő-nyír erdőfoltokat és ürmös-libatopos gyepeket jelző fajok, a holocén legelején lomboserdőket jelző fa- és cserjefajok, majd egy üledékfelhalmozódási változás után (kb. 8000 évvel ezelőtt) üde réteket jelző lágyszárú fajok pollenjei szerepelnek.

Töröcsik et al. (2018) a vizsgálat összegzéseként a következőképpen vázolja fel az általunk vizsgált tájrésztől közvetlenül északra található terület vegetációtörténetét:

„1. A jégkor (pleisztocén) pontosabban meg nem határozható, de 40–50 ezer évnél, az alpi nevezéktan alapján középső würmnek nevezett negyedidőszaki rétegtani szintnél, a tengeri rétegsorokon végzett vizsgálatok nyomán megállapított MIS3 (Marin Isotope Stage 3) szintnél idősebb horizontban egy elhagyott dunai folyómeder alakult ki a vizsgált területen. Ennek nyomán egy folyómeder kanyarulatához hasonló mélyebb helyzetű morfológiai egység húzódott az Öreg-turján, Selyem-rét és a Nagy-turján területén keresztül.

⁶ Kun (2018) lábjegyzete: „Ezeket a kis, szigetszerű menedékhelyeket nehéz pollenanalízissel azonosítani. Ritka kivételt jelentenek a Mindel egyik interstadiálisából (a leghidegebb ún. stadiálisok közötti, valamivel enyhébb időszakok) előkerült 250 000 éves (!) *Carpinus orientalis* makrofossziliák (Skoflek 1990). Ily módon a vértesi *Carpinus orientalis* nagy valószínűséggel interstadiális reliktum populáció, de elképzelhető, hogy még sokkal régebbi, akár harmadkori maradvány. Járainé Komlódi (2000) véleménye szerint a történeti kutatások megerősítik, hogy hazánk mai területén melegkori, talán harmadkori reliktumok a *Calamintha thymifolia*, *Cheilanthes maranthae*, *Colchicum hungaricum*, *Silene flavesceus* populációi.”

⁷ Kun (2018) lábjegyzete: „Valódi tundra nálunk nem volt, így Zólyomi Bálint 1952-ben megfogalmazott állítása ma is helytállónak tekinthető (Zólyomi 1952), bár egyes tundranövények (*Koenigia islandica*, *Betula nana*, *Selaginella* sp.) előkerültek a Dryas-flórából (Járainé Komlódi 2000).”

⁸ Kun (2018) lábjegyzete: „Kárpát-medencei léptékben tárgyalják a témát Borhidi (1997), illetve Fekete és mtsai (2014).”

⁹ A pollensorok egyfelől nagyon lokálisak (erdőborítás esetén néhány hektárt reprezentálnak), másfelől egészen távoli pollenek is bekerülhetnek (szél, árvizek), illetve az egyes rétegek ülepedési sebessége és pollenmegtartása is eltérő lehet.

2. MIS3 és MIS2 időszakában (az alpi nevezéktan szerinti középső/felső würm határán és a felső würm során) futóhomokmozgás alakult ki, 40 és 20 ezer évek között. A futóhomokmozgás hatására a dunai eredetű folyómeder alkotta mélyedés futóhomokkal töltődött fel, és fragmentumokra bomlott. Ennek nyomán fejlődött ki az Öreg-turján, a Selyem-rét és a Nagyturján üledékgyűjtő mélyedése. A futóhomokmozgást követően felhalmozódott futóhomokréteg kialakulásától tudtuk nyomon követni a terület környezettörténeti változásait. A futóhomokmozgás legkésőbb az utolsó eljegesedés hidegmaximumában (ún. LGM szintben) játszódhatott le, és mintegy 17 000 évvel ezelőtt lezárult ez a geológiai folyamat.

3. Ugyanis az ócsai Selyem-réten, egy futóhomokkal "kibélelt" mélyedésben kialakult egy üledékgyűjtő medence, amelynek tavi feltöltődése már a felső würm végén megindulhatott. A hidegmaximumot követően egy, napjainkban közép-ázsiai hegyvidék száraz medencéire jellemző boreális erdőssztyepp (Sümei 1996, 2004, 2005, Sümei és mtsai 1999, 2013a, b, Magyar és mtsai 1999, 2014) fejlődött ki. A pollen-, a paleobotanikai adatok, a növényi alkánelemzések, a növényi opalitelemzések egyértelműen alátámasztják, hogy helyenként tundrafoltokkal, boreális magaskórós növényzettel kevert sztyeppfoltokkal tagolt boreális erdőssztyepp uralkodott a Magyar Nagyalföldön a jégkor végén, az epipaleolit régészeti horizont során. Majd a késő glaciális során egy hideg éghajlatra jellemző, több km² kiterjedésű, vegyes lombosítú tajgafolt vette körbe, tiszta vizű, oligotróf tavi környezet alakult ki a mélyedésben. Enyhén karbonátos, de minimális szerves anyagot tartalmazó, kőzetlisztben gazdag tavi üledék halmozódott fel. A pleisztocén végi tó a hínármaradványok alapján mintegy 1,5 méter mély lehetett.

4. A pleisztocén-holocén határán, a mezolitikum régészeti kor kezdetén egy jellegzetes üledékfácies-váltás alakult ki. Az üledék karbonáttartalma ugrásszerűen megemelkedett a szervesanyag-tartalom fokozatos növekedése mellett, és egy mérsékelt övezetre jellemző, mezotróf jellegű, hidrokarbonátos tavikörnyezet fejlődött ki a vizsgált területen. A vegyes lombosítú tajga fokozatosan átalakult, és egy fajgazdag lombos erdő és gazdag vízparti vegetáció vette körül a holocén kezdetén átalakult tavi környezetet. A vízmélység lecsökkent, és időszakosan kiszáradó karbonátos tóvá alakult át a hidrológiai rendszer. A felmelegedés, kiszáradás és a homokhátaikat borító sztyeppéktől¹⁰ a vízparti kemény- és puhafás ligeterdőig tartó hidroszeriesz nyomán a talajvíz magasságát követő mozaikos vegetáció fejlődött ki, és a mezolitikum második felében mérsékelt övi erdőssztyepp jellegű vegetáció vehette körül a selyem-réti üledékgyűjtő medencét. Már a mezolitikumban megjelentek azok a csigafajok (*Pomatias elegans*, *Vertigo pusilla*, *Cochlodina laminata*), amelyek az alföldi környezetben szinte egyedülállóvá teszik az ócsai erdőt.

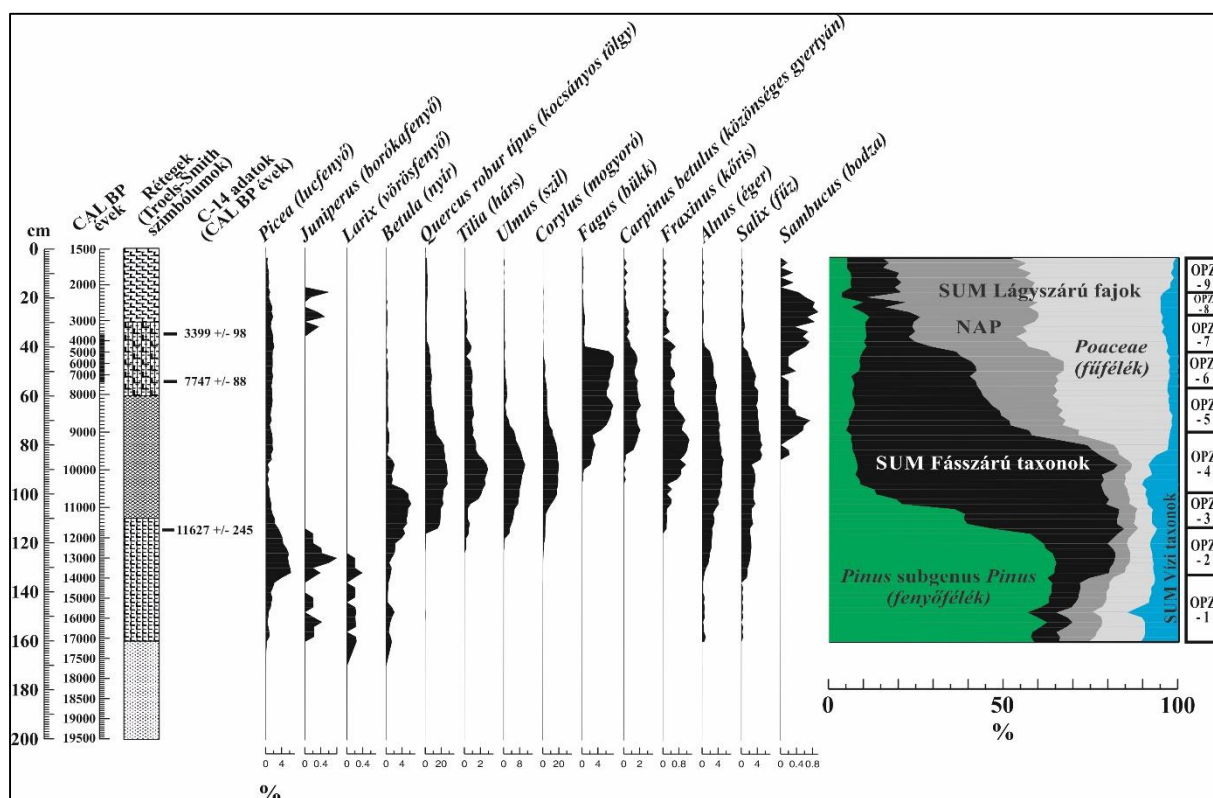
5. A karbonátos tavi környezet egészen a neolitikumig, a Krisztus előtti VI. évezredig fennmaradt, majd a szerves anyag növekedése és a karbonáttartalom fokozatos csökkenése nyomán eutróf tavi környezetté alakult át. Ezt a középső neolitikumi eutróf tavat kisebb mocsári szigetek, úszólápok tagolhatták és jelentős kiterjedésű gyékényes, nádas és sásos övezet fejlődhetett ki körülötte. Emberi hatásokat csak a középső neolitikumi kortól kezdődően lehetett kimutatni. Majd a fokozatos növényzeti és üledék-összetételbeli változások mögött valószínűleg további erőteljes emberi hatásokat rekonstruálhatunk, de a tavi rendszerben és környezetében

¹⁰ korr. gyepek/szárazgyepek (vö. Molnár 2017a).

a késő bronzkorban kialakult rövid idejű, de a tájat formáló antropogén hatást kell feltételeznünk.

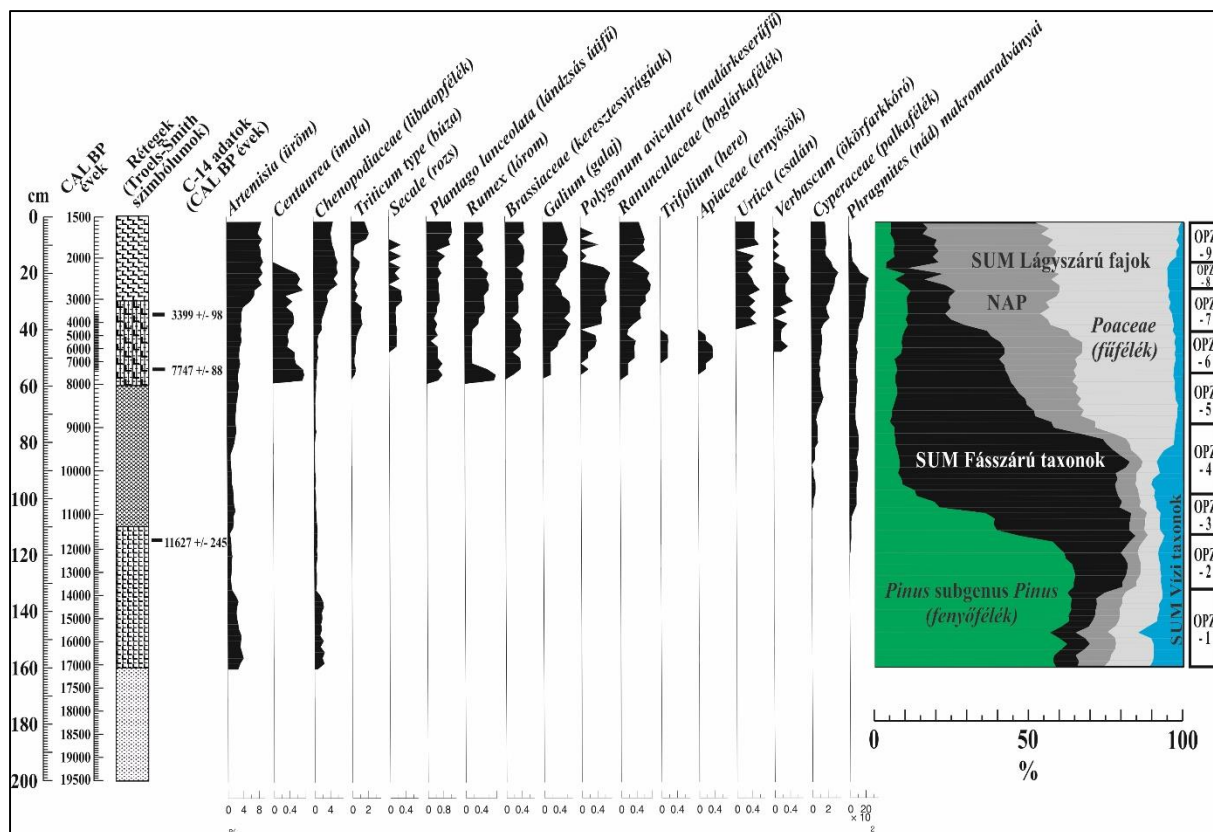
6. A bronzkor végén bekövetkező, a pollenanyag-változás alapján azonosítható erdőirtást követő talajbemosódásban már teljesen ép példányai kerültek elő a *Pomatias elegans* fajnak, annak ellenére, hogy viszonylag kis mennyiségű üledéket használhattunk fel a malakológiai vizsgálatokhoz. Ennek nyomán feltételezhetjük, hogy a gazdag tóparti vegetáció is bolygatva lett, így szűrőszerepe megszűnt az üledékgyűjtő peremén. A bronzkor végét követően mocsári-lápi környezet alakult ki a vizsgált területen, és ez az állapot maradt fenn egészen a hidrológiai rendszer szabályozásáig, a XIX. században bekövetkező, a folyószabályozáshoz kapcsolódó vízrendezésig, az ócsai vízelvezető rendszer kiépítéséig.

7. A vízszabályozást követően a mocsári talaj fokozatosan kiszáradt, átalakult, szervesanyag-tartalma lebomlott, kotusodott, és vízhatású talajjá alakult át. Adataink nyomán egyértelművé vált, hogy a táj átalakulására már a folyószabályozás előtt is jelentős befolyással voltak az emberi közösségek, de a folyószabályozást követően olyan jelentős átalakulás történt, amely a korábbi természetközeli állapotot csak néhány kisebb méretű foltra szűkítette a vizsgált területen. A mélyebb helyzetű és ennek nyomán magasabb talajvízállással jellemezhető Nagyturján területén kialakított zavartalan magfűrés feldolgozásával reményeink szerint a fentebb bemutatott eredmények tovább finomíthatók, és mindenekelőtt az emberi hatások pontosíthatók.”

A selyem-réti pollenadatsor (fászárúak)¹¹

¹¹ Törőcsik et al. (2018)

A selyem-réti pollenadatsor (lágyszárúak)¹²

A térség hidrológiai viszonyaira a holocén során a mélyebb fekvésű részekre kilépő dunai árvizek, a hátság felől érkező és turjánláncolatokon áthaladó, változó hozamú vízfolyások, és a buckások nagyon szélsőséges vízgazdálkodású mikromozaikjai (buckaközben lápok, buckatetőn száraz homoki vegetáció) volt jellemző. Ebbe az emberi tevékenység már a régészeti korokban is beleavatkozhatott, de erre vonatkozóan megbízható adataink nincsenek. A 13–15. századi határjárások rendszeresen említenek árkokat, melyek pontos funkciójáról nem tudunk. Elképzelhető, hogy egyes helyeken (pl. Bugyi térségében) ezek vízelvezető funkciót (is) elláttak, de lehettek akkori vagy korábbi határárkok, utak is.

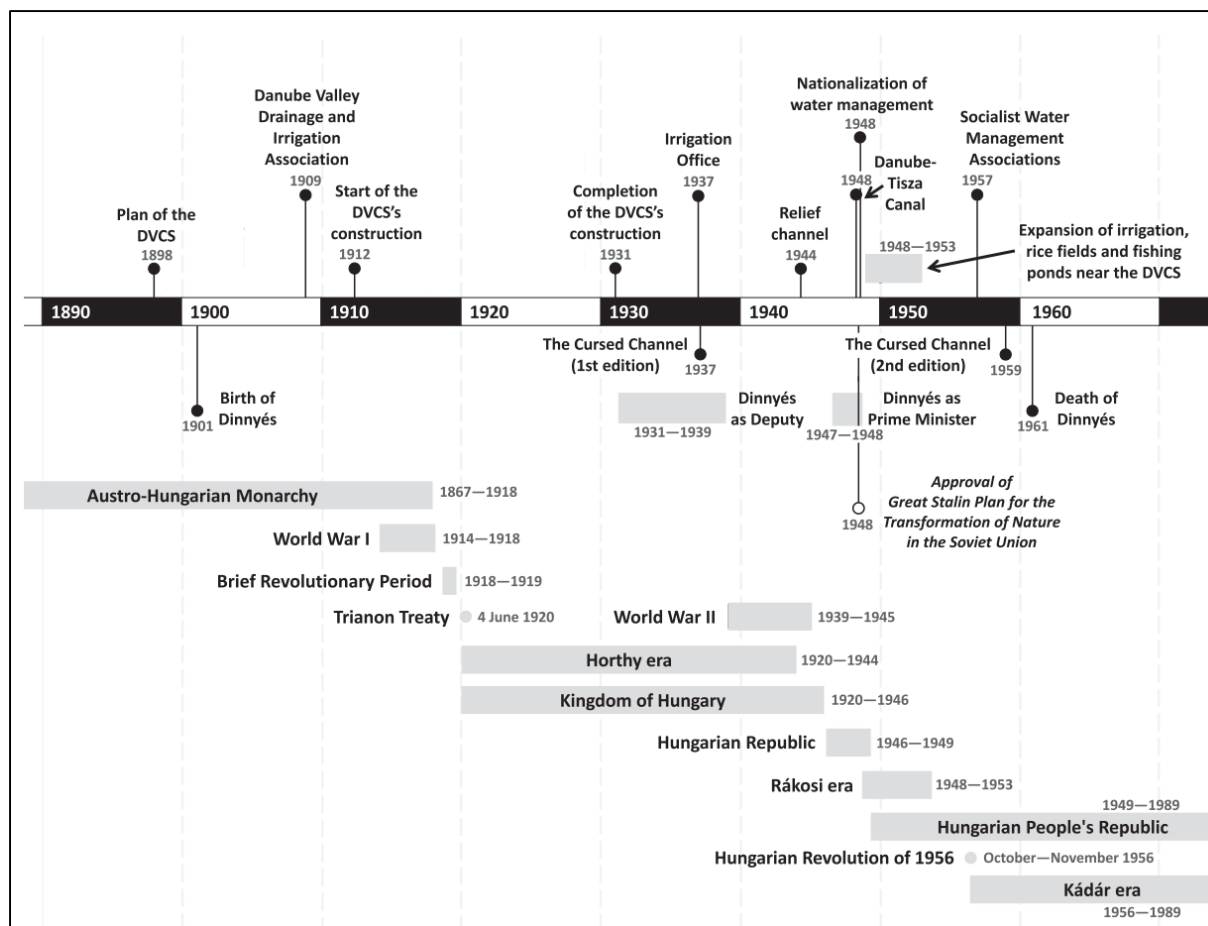
Az aktív vízelvezetések már a táj újránépesedését követően kezdődtek meg. „Eleinte [19. század második felében] a birtokosok földjeik védelmében – saját terveik szerint és egymástól függetlenül – ásattak gyűjtőcsatornákat.”¹³ Majd a szántógazdálkodást korlátozó rendszeres tavaszi áradások (mely egyfelől a Dunából, másfelől a Homokhátság felől érkező Sári-vízen érkeztek) megszüntetésére az 1920-as években elkészítették a Duna-völgyi főcsatornát (Átokcsatorna), mely 1931-re elérte a 150 km-es hosszúságot. A tervezett Duna–Tisza csatorna Dunától Sáriig megépült szakasza 1948-ra készült el.¹⁴ A rizstermesztéshez használt csatornahálózatokat az 1950-es években építették ki Sári és Bugyi határában.¹⁵ A duna-síki lecsapolások kronológiáját Ujházy & Biró (2018) foglalta össze.

¹² Törőcsik *et al.* (2018)

¹³ Czagányi (1992: 14. oldal)

¹⁴ Ujházy & Biró (2018)

¹⁵ Sára (2018)

A Duna-síki lecsapolások kronológiája¹⁶

A térség klímáját a szubkontinentális és a szubmediterrán hatások jellemzik. Az évi középhőmérséklet 10,2–10,3 °C, a tenyészidőszaké 17,2 °C. A legmelegebb nyári napok maximum hőmérsékleteinek sokévi átlaga 34,0–34,4 °C, a leghidegebb téli napok minimumainak átlaga -16,0 és -16,5 °C között alakul. A csapadék évi összege 550–570 mm. A tenyészidőszakban kb. 330 mm. Az ariditási index 1,24–1,28. Az uralkodó szélirány északnyugati, az átlagos sebesség 2,5–3,0 m/s. Az évi napsütés eléri a 2100 órát. A nyári összeg 840 óra, a téli összeg 210 óra körüli.¹⁷

1986 óta a legkevesebb csapadék 1997-ben esett (306 mm), a legtöbb pedig 1999-ben (745 mm), 2005-ben (753 mm) és 2010-ben (815 mm).¹⁸

A Kárpát-medence belső régiójának erdőssztyepp-zónáját klimatikai viszonyai szerint szubkontinentális–szubmediterrán-erdőssztyeppnek, lokalitása szerint Pannon-erdőssztyeppnek nevezzük (Varga *et al.* 2000, Bohn *et al.* 2003, Molnár *et al.* 2012). A Pannon-erdőssztyeppre jellemzőek a rendszeres klimatikai szélsőségek, mely hatására a Nagy-Alföldön sztyepp-klímájú (pl. a térségben 1997: 306 mm, 2011: 291 mm¹⁹) és erdő-klímájú (pl. 1999:

¹⁶ Ujházy & Biró (2018)

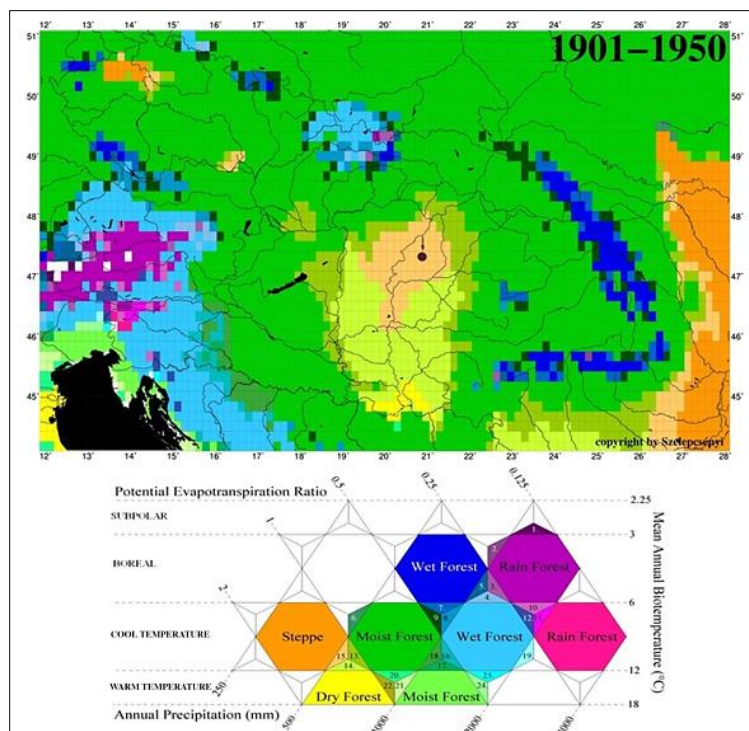
¹⁷ Vidéki (2004)

¹⁸ in Hahn (2005) és http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_met002c.html

¹⁹ Budapesti adat, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_met002c.html

745; 2010: 815 mm²⁰) évek egyaránt előfordulnak. Az utóbbi néhány száz év botanikai, zoológiai, klimatológiai vizsgálatai alapján a Nagy-Alföldön stabil, klasszikus sztyepp-zóna nem mutatható ki, az Alföld legszárazabb régiójában, a Nagyunságban is csupán feltételezhető a tájatalakítások előtti időszakban a zonális sztyeppvegetáció jelenléte.

A vizsgált tájrész klímája erdőssztyepp, talaja homok-dominanciájú, ezért növényzetét átfogóan 'intrazonális homoki erdőssztyeppnek' nevezhetjük. A mélyedésekben azonális növényzetet találunk (rétek, lápok). Klasszikus zonális növényzet nincs jelen a vizsgált tájrészben (mert nincs lösz alapközetű plakor).

A Kárpát-medence klíma-alapú életföldrajzi zónái²¹

²⁰ Budapesti adat, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_met002c.html

²¹ Szelepcsényi in Szilágyi *et al.* (2019)

Az Árpád-kor előtti idők régészeti összefoglalása²²

A térségből az első emberi jelenlétre utaló nyomok valószínűleg a középső kőkorszakból (mezolitikum: Kr. e. 10.000–6000) származnak. Kunpeszerről, a Felső-peszéri út mellől és a Pünkösd-hegyről kerültek elő pattintott kovaszilánkok és más kőeszközök.

Az újkőkori (neolitikum: Kr. e. 6000–4500) dunántúli vonaldíszes kultúra leleteit Alsónémedi–Faluréten, kisebb telephelyeiket Kunszentmiklós határának több pontján találták meg, de a késő-neolitikumból Ócsáról és Inárcsról is kerültek elő leletek.²³

A rézkor (Kr. e. 4500–2800) közepén a Tiszántúlon kialakult bodrogkeresztúri kultúra (Kr. e. 4. évezred vége) állattartó közösségeinek nyomát Kiskunlacháza, Bugyi, Dabas-Gyón, és Taksony határában találták meg.

A javarézkori bádén-péceli kultúra (Kr. e. 3. évezred eleje) is jelen volt a környéken. Náluk jelenik meg először a háziállatok között a ló, és a szarvasmarhát is ők fogták először igába (vö. Budakalászi szekérmodell). Kunpeszéken (Téglaházi-dűlő) egy áldozati szarvasmarha csontvázát tárták fel, míg Alsónémedi–Kenderföldeken egy halottal együtt eltemetett két szarvasmarhára bukkantak, melyek vélhetően a halotti szekeret húzták. A 3. évezred végéről a Makó-Kosihy-Čaka-kultúrának került elő egy lelete Peszerről.

A rézkor végén a – főleg a Duna mentén élő – harang alakú edények népéhez köthető leletek eddig még nem kerültek elő térségünkben, de az Alsónémedi–Nagy-hegyi leletek alapján kerámia-motívumaikat a később itt élő csoportok továbbörökítették.

A bronzkor elején a talajváltó ekés földműveléssel²⁴ gazdálkodó nagyrévi kultúra jelenik meg. Leleteik Alsónémedin és a dabas-gyói Pap-hegyen kerültek elő. A nagyrévi kultúra idejében már nem a vad-, hanem a háziállatok (juh, marha, kecske, sertés, majd a ló) jellemezte a hulladékgyűjtő csontanyagát. Alsónémedin a kisapostagi kultúra népe is jelen volt. Emellett Bugyin és Dömsödön is kerültek elő leleteik. Szittyóúrbón, Úrbón, és Kunpeszéken (Erzsébet-major) a hatvani kultúrához tartozó leleteket is találtak.

Bugyi és környéke vélhetőleg a bronzkor középső szakaszában vált – a kor szintjén – sűrűn lakottá. A Kr. e. 1800–1600 között fénykorát élő vatyai kultúra egészen a Dél-Kiskunságig átformálta a kora bronzkori népesség anyagi kultúráját. Térségünkben a vatyai kultúrának majd minden településhatárból vannak leletei, jellemzően a vízközel magaslatakat lakták be. Kr. e. 1600 környékén áttelepültek a Tisza-menti hátakra. A helyben maradt, többnyire földműveléssel foglalkozó népesség egy része valószínűleg megélte a halomsíros kultúra megérkezését (Kr. e. 1500–1400).

Valószínűleg a halomsíros kultúrához tartoznak a Kakucson, Inárcson (zsugorított helyzetű temetkezés) és Dabas-Gyónon (bronztűk, kerámiák és karperec) talált leletek.

Ezt követően egy leletszegény időszak következik a térségben, melyet a Kr. e. 6–3. században a szkíta kultúrkör leletei törnek meg (vaskor). Hérodotosz szigünna elnevezésű szkíta népe

²² Az Árpád-kor előtti idők főbb régészeti történéseit Czagányi (1992, 2000a) alapján foglaljuk össze. A korszakok időpontjai esetében Vágó (2015) munkáját követtük.

²³ vö. Törőcsik *et al.* (2018)

²⁴ Mely a neolitikum végén egyébként megszakadt a térségben.

valószínűleg az Alföldön élt.²⁵ A szigünnák híres lótarók, kereskedők voltak: a véneteknek a szigünnáktól származó lovai Görögországban is ismertek, nagyra becsültek (Hérodotosz). A szkítáknak Bugyiról és a Dabas–gyóni Pap-hegyről kerültek elő leleteik.

A térségben a kelták (leleteik: Kunszentmiklós, Dömsöd, Taksony, Ócsa) is megjelentek. A Kárpát-medencében ők használtak először kaszát, vaspapucsos ekét, vaskapát, szőlőmetsző kést és ugyancsak elsőként vertek pénzt.

A régebben szarmatáknak nevezett szkíta nép, az ászik²⁶ keleti szállásterületeiről Kr. u. 20. körül költöztek be az Alföldre (Istvánovits & Kulcsár 2007). A szarmata (ászik) korban a táj belakottsága a vatyai kultúrához hasonló sűrűségű lehetett a leletek alapján, de sokkal jelentősebb nagyállat-legeltetéssel számolhatunk. A szarmaták beköltözésével – a korábbi időszakokhoz hasonlóan – az itt élő népek valószínűleg nem tűntek el, hanem kultúrálisan és gazdaságilag összeolvadtak az érkező népcsoportokkal.²⁷ Szarmata (ászik) korból származó leletek a térségben a következő települések határait fordulnak elő: Bugyi, Dömsöd–Szúnyogpuszta, Dunavarsány, Dunaharaszti, Dabas–Mántelek, Dabas–Sári, Dabas–Gyón, Tatárszentgyörgy, Táborfalva, Lajosmizse, Kunadacs, Kunpeszér. A szarmata kori kunpeszéri temetőjükben a halmok alatt és között fából ácsolt sírkamrák, fatörzsből vajt vagy deszkából készített koporsók nyomait találták meg, az árkokból előkerült lókoponyák eredetileg valószínűleg a (lóáldozat után) a sírokba voltak tűzve.

Az őket követő germán átvonulásokról, illetve a hun korszakból csak szorványleletek kerültek elő a térségben.

Az avar kor híres leletei térségünkben az ürbői temető, a kunbábonyi kagáni sír és a dabasgyóni Pap-hegyen eltemett rangos vitéz. A térség számos pontjáról előkerült jelentős avar kori leletből arra következtethetünk, hogy kiemelt jelentőségű lehetett számukra az Alföld ezen régiója. A Kunpeszéren, a Felsőpeszéri út mentén feltárt korai avar temető sírjaiban nyírfaborítású tegezekben 7–7 nyílveesszőt találtak. Az avar korban a térségben juhott, marhát, lovat, sertést és baromfit (kisebb fajta indiai tyúkot) tartottak.

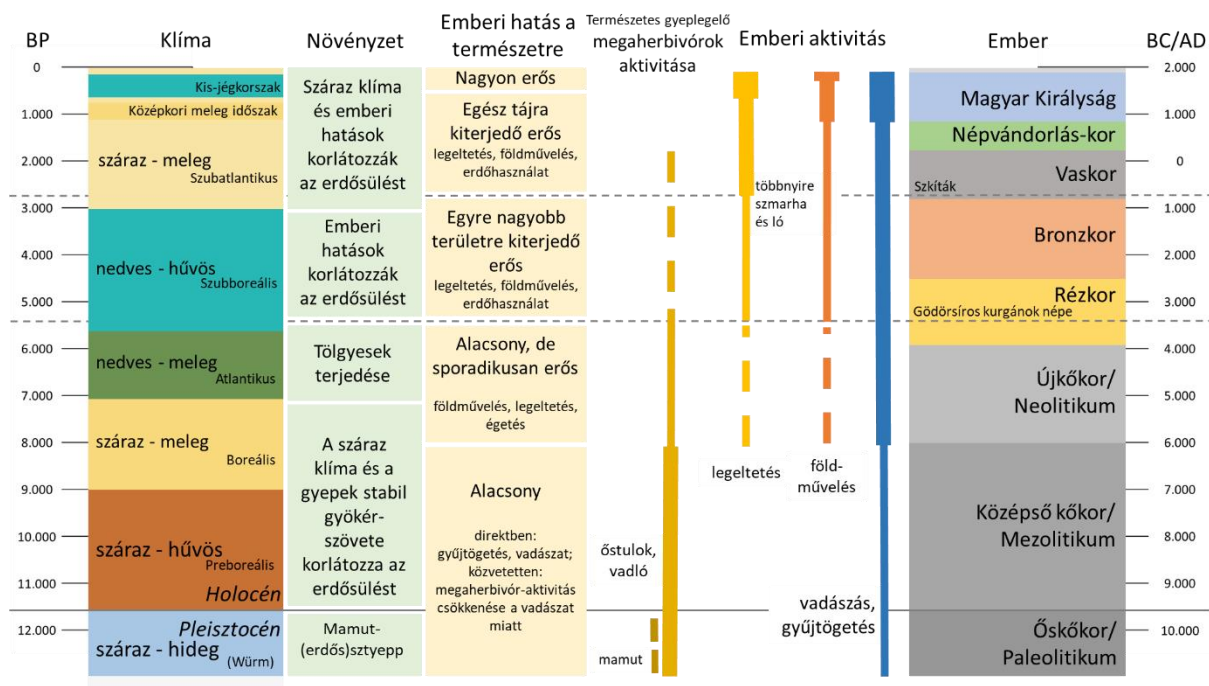
A honfoglalást követő időszakban ugyancsak jelentős szerepet tölthetett be térségünk a vezetői réteg szempontjából. Az először a Felső-Tisza vidékén megtelepült honfoglaló törzsek egy része térségünkbe költözött át még az államalapítás előtti időszakban.²⁸ Valószínűleg ennek köszönhető a számos környékbeli 10. századi lelet, melyek között kiemelten fontos a Ladánybenén feltárt, valószínűleg Itáliát is megjárt vitéz sírja, illetve Taksony fejedelem – a későbbi Taksony település helyén kialakított – szállásterülete.

²⁵ „A szigünnák által benépesített vidék Hérodotosz szerint a vénetekkel volt határos. Ez a vidék csak a Közép-Tisza-tája lehetett, amelyet a Duna választott el az illír-vénét kultúrkörhöz tartozó Dél-Dunántúltól. A szigünnák keleti származásáról tanúskodik Hérodotosznak az a megjegyzése is, hogy mőd ruhában jártak.” (Kemenczei 2001). „Ugyanezen időben – Hérodotosz, illetve Apollóniosz Rhodiosz szerint – a Havasalföldön egy szigünnai, illetve szigünoi nevű népesség is lakott. Hérodotosz szerint birtokaik nyugati határa az Adria vidékéig terjedt. Más szóval az említett nép Alföldünkön, esetleg még a Dráva–Száva vidékén is jelen lehetett.” (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Szigünnák>).

²⁶ A jazigoknak (később jászoknak is) nevezett szkíta nép névadó törzse (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Ászik>)

²⁷ Fóthi (2014)

²⁸ Révész (2017)

Növényzet-alakító hatások az Alföldön a holocén során²⁹

²⁹ Az ábra Molnár Á. (2017b) alapján (magyar fordítás és apró módosítások) készült. Fontosabb felhasznált források: Sümegi *et al.* (2012), Magyarai (2015), Molnár Zs. (2009), Németh *et al.* (2017).

A környező települések története az Árpád-kortól napjainkig

A vizsgált tájrész múltbeli és mai települései³⁰

Dabas (Sári, Felsődabas, Alsódabas és Gyón)³¹

Sári falu valószínűleg az Árpád-korban jött létre, nevét a „*Sár folyóról*” kaphatta, mely a tőle északra és délre húzódó egykori Ős-Duna medrekben kialakult turjánosok láncolatát takarja, de

³⁰ Műholdfelvétel: Google Satellite

³¹ A négy településből összeolvaszt Dabas történetét Czagányi (2010) és Petri (1975) alapján foglaljuk össze.

rendszeresen folyó vízként jelenik meg a 13–14. századi oklevelekben.³² Ebből az időszakból származnak Sári első említései is.³³

Dabas (egyes korabeli említések szerint: Dobos) valószínűleg a királyi udvarhoz tartozó dobosoknak a települése volt,³⁴ mely alapján keletkezését az Árpád-korra tehetjük.

Gyón neve valószínűleg egy személynévből jöhetett létre, első említései a 14. századból származnak.

Sári, Dabas és Gyón a 13–14. században köznemesi falvak voltak. Túléltek a török berendezkedést, és a 16. század összeírásai szerint 10–30 család után adóztak falvanként. Az 1590-es évek pusztításai során elnéptelenedtek, lakosságuk a mezővárosokba, illetve a végvárak környékére menekült. A falvakat nem sikerült újjáéleszteni, így a 17. században pusztaként bérlik a megmaradt környező települések (Kecskemét, Kőrös, Ráckeve, Dömsöd, Alsónémedi, Ócsa).

A török kiűzését követően Sárít Vorster Kristóf tábornok szerzi meg és 1696–99 között szlovák jobbágyságot telepít ide, majd a Rákóczi-szabadságharc során szétzilálódott faluba is szlovák lakosság érkezik, és idővel stabilizálódik. Dabas északi része a középkori eredetű Gellért család tulajdonában marad, míg déli részét³⁵ és Gyónt a Halász család veszi birtokba.

Sári szlovák lakossága idővel megerősödött. A birtokelaprózódást azzal oldották meg, hogy a férfitódok egy része a szomszédos Grassalkovich uradalomban vállalt munkát (pásztornak álltak), és idővel egy környező településen telepedtek le családjukkal.

Felsődabasra 15–20 katolikus magyar jobbágy költözött az 1710-es években, majd Gyón is benépesült: az 1730-as években református magyar jobbágyságok érkeznek a faluba.

Gyónt, Alsó- és Felső-Dabast és pusztáik negyedét a Zlinszky család kapta nádori adományba. Az 1740-es években Zlinszky János evangélikus szlovák jobbágyságot telepített birtokaira.

Sári és Gyón módos, Felsődabas elszegényedő úrbérések és köznemesek falujává vált, Alsódabas pedig a 19. század közepéig közbirtokossági hely marad.³⁶

Az 1920-as években Sáriban és Felsődabason a lakosság 90%-a, Gyónon 75%-a, Alsódabason 63%-a lakott belterületen. Sári pusztáin (ide tartozott Mántelek is) összesen 220-an éltek, Gyón pusztáin (pl. Esső) pedig összesen 798-an.

Felső- és Alsódabast többszöri sikertelen próbálkozás után 1950-ben vonták össze, majd 1966-ban Sárít és Gyónt is hozzácsatolták.

³² A szigeti apácák birtokairól szóló 1276-os oklevél: „(...) és egy Sár folyón lévő malmot” (in Czagányi 2000a: 93. oldal). Elképzelhető, hogy ehhez a vonulathoz tartozott *Sarlósár* is (Czagányi 2000a) (vö. 2. KF: Pusztasallósár; 3. KF: Sarlósári major; ma: Sarlóspusztasallósár), de a vízrajzi rekonstrukciók alapján ezt nem tudjuk alátámasztani.

³³ pl. 1385-ben Harkany határleírásában (Bakács 1982) említik.

³⁴ A királyi udvarhoz tartozó falvakat gyakran konkrét feladattal bízták meg, és nevüket is eszerint kapták (pl. Tárnok, Halász, Dobos-Dabas, Szántó, Peszér (pecér) stb.).

³⁵ Alsódabas, itt állt a középkori Dabas falu.

³⁶ 1848-ig a nála kisebb Felsődabashoz tartozott.

Hernád³⁷

Hernád valószínűleg az Árpád-korban jöhetett létre, és túlélte a tatárjárást, vagy újranepekedett, de már az 1388. évi oklevélben a térség népesebb köznemesi falvai között említik. A török időszak elején Hernád stabilizálódott népességű falu volt, az 1500-as évek összeírásai szerint 30–35 család lakta.

A 16. század második felében a falu lakosságát egyre erősödő török adóterhek súlytották. Az 1590-es évek törökcsatlós tatár segédcsapatok rablóportyái (1594–97) során a falu teljesen elnéptelenedett.

A 17–18. században pusztaként bérlik a környező mezővárosok lakói az eredeti tulajdonosoktól. Az 1702-ben feljegyzett négy háztartást valószínűleg a rideg pásztorok lakták. Hernád rideg állattartással jellemezhető pusztá maradt egészen az 1860-as évekig, amikor megindul a későbbi bokortanya-rendszer kialakulása.

Hernád Újlengyelrel egy időben, Újhartyánról leszakadva 1946-ban vált külön önkormányzatú településsé. Az 1970-es években hozzácsatolták az addig Örkényhez tartozó területrészt és a két község közötti tanyák nagy részét. Ma közel 4 ezer lakosú település.

Örkény³⁸

Örkény a tatárjárás előtt templom nélküli lakott hely lehetett, melyre a régészeti leletekből következtethetünk. Első említése az essői határjárásban (1386) szerepel („*Ewrken*”). Eddigi ismereteink szerint Örkény falu valószínűleg nem települt újra a tatárjárást követően, hanem több száz éven keresztül falu nélküli pusztá maradt.³⁹ Gr. Grassalkovich Antal 1726-ban a gödöllői uradalomához kapcsolja, mint pusztát. Ekkoriban a Szegedre (és a Balkánra) menő postaút egyik megállója volt a területen. A falu lakossága részben spontán megtelepedéssel, főleg hg. Grassalkovich (II.) Antal 1783-as felhívására alapján történt telepítésére alakult ki. 1784-ben 40 család, 1828-ban 53 család lakta.

A Grassalkovich-uradalom örkényi részét 1851-ben Sina György⁴⁰ vásárolta meg. Fia, báró Sina Simon⁴¹ bankártól a Belga Bankhoz került, mely a terület nagy részét a Belga Ezüst Asztal Társaságnak adta el. 1873-ban Várady Gábor és felesége Csurgay Franciska valamint birtokostársuk, Tóth József vásárolták meg.

Várady Gábor halálát követően Csurgay Franciska veszi át az uradalom irányítását. 1875-ben a 16 000 holdas birtokból eladott 1500 hold homokos területet a Királyi Kincstárnak lögyakorlatok céljára, melyet követően 1876-ban megkezdődött a lőtér működése. 1885-ben Pálóczi Horváth István elveszi Csurgay Franciska első házasságából született lányát, Ilonát. Pálóczi Horvát és felesége, Ilona átveszik az uradalom irányítását és rövid időn belül felvirágoztatták.

³⁷ Hernád település történetét Czágányi (1988) és [https://hu.wikipedia.org/wiki/Hernád_\(település\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Hernád_(település)) alapján foglaljuk össze.

³⁸ Örkény történetét Czágányi (1992) és Rogosz (2001) alapján foglaljuk össze.

³⁹ Az 1500-as években még birtokosát sem ismerték, ezért egy Hűszrev nevű török vette „tapuba” (használatba).

⁴⁰ A Lánchíd legfőbb mecénása, Széchenyi István pártolója (in Csecserits *et al.* 2018).

⁴¹ Az MTA legnagyobb pénzügyi támogatója (in Csecserits *et al.* 2018).

1889-ben megindult a Budapest–Kecskemét vasútvonalon a forgalom, ezzel Örkény bekapcsolódott a környező városok gazdasági életébe.

Közben a honvédségi terület ütemesen nőtt: 1912-ben már 4000 kat. hold, 1930-as évekre pedig már 5600 kat. holdat használtak lő- és gyakorlótérként.⁴² A lőtér mindemellett főképp a helynév kialakulásában játszott szerepet (1886: Baracken Lager, 1907: Lőtértábor, 1926: Örkénytábor néven jelent meg Örkény külterületei között), a terület benépesülése ui. a Pálóczi Horváth-féle telepítés következménye volt.⁴³ 1949-ben ilyen előzmények után megalakult Táborfalva, de csak 1990-ben vált le Örkényről külön önkormányzatú településként.⁴⁴

Táborfalva⁴⁵

Táborfalva a környék legfiatalabb települései közé tartozik. 1870-ben a mai területén található tanyákat összesen 394-en lakták, 1875-ben Csurgay Franciska katonai célokra eladta a mai határ nyugati részén fekvő homokos területet. Ezt követően megkezdődött a területen a katonai jelenlét, és nemsokára kialakult Örkénytábor. 1889-re kiépült a Budapest–Lajosmizse vasútvonal. 1908-ban a mai Táborfalva északi részére, a Telepre költöztek be a Pálóczi család cselédei. 1922-ben felépült a telepi iskola, 1926-ban felparcellázták a mai falu központi területeit is. 1930-ban Örkénytáborba költözött a Honvéd Tiszti Lovagló Tanárképző Iskola és felépült a lovarda.

1949-ben a három településrész (Örkénytábor, Telep és a vasútállomás környékének) összevonásával megalakult az önálló Táborfalva. 1971-től Táborfalvát Örkénnyel és Hernáddal szervezték ún. „közös tanácsú községgé”. 1990-ben felállt a helyi önkormányzat, Táborfalva önálló település lett. Napjainkban lakossága meghaladja a 3500 főt.

Felsőlajos⁴⁶

A mai Felsőlajos területe korábban Lajosmizséhez tartozó tanyavilág volt, melyet „Közös” néven szerepeltettek a térképeken.

1929-ben egy amerikából hazatelepült gazdálkodó a mai Felsőlajoson faiskolát hozott létre. A faiskola és az abból keletkező gyümölcsösök felpeszdtették a terület gazdaságát és nagy számban jöttek létre gyümölcstermesztéssel foglalkozó tanyai gazdaságok.

1958-ban a területet Lajosmizse-Közös néven ún. tanyaközponttá szervezték. 1974-ben kapta a település mai nevét, 1986-ban pedig Lajosmizse társközségévé nyilvánították. 1990-ben Felsőlajos önálló önkormányzatú településsé alakult.

⁴² Bártfai L. (é. n.)

⁴³ Czagányi László megjegyzése

⁴⁴ <https://hu.wikipedia.org/wiki/Táborfalva>

⁴⁵ Táborfalva történetét a következő források felhasználásával foglaljuk össze:

<https://hu.wikipedia.org/wiki/Táborfalva>, <http://www.taborfalva.hu/node/3>, Rogosz (2001).

⁴⁶ Felsőlajos történetét a <https://hu.wikipedia.org/wiki/Felsőlajos> alapján foglaljuk össze.

***Ladánybene*⁴⁷**

A régészeti leletek alapján Bene első temploma a 12–13. század fordulója környékén épülhetett, ekkor valószínűleg magyar lakosságú település volt, melyet a tatárjárás elpusztított és újraterelése kunokkal történt. Bene első említése az 1385. évi essői határjárásban szerepel, Essőtől délre.

A Csertán nemzetségbeli kunok szállása volt Bene, a 15. században, mint királynéi birtokot említik.

A török hódoltság elején jelentős állattartással jellemezhető, kun lakosságú Bene az 1590-es évek eseményei következtében – a környező településekhez hasonlóan – teljesen elnéptelenedett.

A 17. században Bene-pusztá bérletéért Kecskemét és Szeged városa harcolt egymással, melyből Kecskemét jött ki győztesként. 1710-es évek elején Bene-pusztá a Jászberényben székelő Német Lovagrend tulajdonába került, és Kecskemét ezután tőle bérli egészen 1728-ig, amikor a Német Lovagrend eladja az egész jászkunságot a pesti Invalidus-háznak. Kecskemét 1741-ben veszteti el benei bérletét, melyet a következő évben már Jászberény és Jászládány közösen (fele-fele részben) bérel a pesti Invalidus-háztól. Benén a 18. században állattartást, erdő- és rétgazdálkodást folytattak a két jász település bérlei.

Benén kis létszámú község épült ki, melybe telepesek is érkeztek a 19. század elején.⁴⁸ Ekkor már Jászládány pusztájaként szerepel.

1877-ig Jászládány pusztája, de ekkor az újonnan önálló községgé alakult Lajosmizse részévé válik. Lakossága főleg jászládányi származású.

A 19. század végén népes tanyavilág alakul ki. Bene 1907-ben leválik Lajosmizséről és önálló községgé alakul Ladánybene⁴⁹ néven.

***Tatárszentgyörgy*⁵⁰**

Tatárszentgyörgy település csupán a 15–16. században jött létre, ám előtte területén két település is volt: Esső és Zádóg, melyeket több 13–14. századi határjárás is említ. Mindkét települést a tatárjárás elpusztította, de Esső újraterelődött és véglegesen csak a török hadjáratok során pusztult el. Zádóg emlékét őrzi a mai napig élő Pusztatemplom-dűlő elnevezés (Tatárszentgyörgy belterületétől délnyugatra), illetve egykori helyét jelöli a nemrégiben állított emlékmű is. Esső falu emlékét pedig a későbbi Esső-pusztá örökölte tovább, mely napjainkban is élő határnév.

⁴⁷ Ladánybene történetét Kürti (2006), [https://hu.wikipedia.org/wiki/Ladánybene és https://www.youtube.com/watch?v=hn4TNDG3Di4&list=PLu12aOx8eJ6-Syru9VUCxOiOSYvzmNkux](https://hu.wikipedia.org/wiki/Ladánybene_és_https://www.youtube.com/watch?v=hn4TNDG3Di4&list=PLu12aOx8eJ6-Syru9VUCxOiOSYvzmNkux) alapján foglaljuk össze.

⁴⁸ 1826-ban Benén 21, 1855-ben 26 fő lakik.

⁴⁹ A jászládányi származású, Bene-pusztát benépesítő telepesek miatt Bene elé a Ladány előtag kerül.

⁵⁰ Tatárszentgyörgy történetét Czagányi (1992) alapján foglaljuk össze.

Tatárszentgyörgy település valószínűleg az elpusztult Zádog település helyén jött létre – mai ismereteink szerint – egy késői kun–kipcsak népcsoport⁵¹ 15. század végi letelepedésével, kik Szent György tiszteletére⁵² templomot emeltek, faluvá rendeződtek és idővel elmagyarosodtak. 1507-ben II. Ulászló Kubinyi Lászlónak adományozta Tatárszentgyörgyöt, mint birtokot, mely ekkor a következőkből állt: művelt és meg nem művelt szántók, termő rétek, mezők, legelők, kaszálók, ligetes erdők, dombok, völgyek, szőlők, szőlőhegyek, vizek, folyók, halastavak, majorság (malommal és molnárral).⁵³ Tehát egy vizekben, gyepekben gazdag, ligetes erdővel tarkított tájra következtethetünk a 15–16. század fordulóján, a megtelepedést követően néhány évtizeddel.

Tatárszentgyörgy lakói az 1520-as években a török és rác portyázások hatására valószínűleg szétszóródtak, de az 1546-os, 1559-es és 1562-es defterek (török adóösszeírások) tanúsága szerint fokozatosan visszatértek. Az 1500-as évek második felére a falu stabilizálódott, 1580-ban már 32 családot vettek nyilvántartásba. Ez az időszak 1594 nyaráig tartott, mikor a Duna-Tisza közti falvakban szállásolják el a törökcsatlós tatárokat, kik először felélik, majd 1597-ben két rablóportyájuk alkalmával szinte teljesen el is pusztítják a környékbeli falvakat. A portyákat túlélő tatárszentgyörgyi lakosok néhány évig valószínűleg még megpróbálják újjáéleszteni a falut, de mivel ez nem sikerült, 1620 körül beköltöznek Kecskemétre.

Tatárszentgyörgy határa ekkor Kecskeméhez tartozó pusztává alakult, melyet állattartás céljából béreltek a – sokszor végvárakba szorult – földbirtokosoktól. A pusztát egyik felét Kubinyinétől, másik felét a Máriássy családtól bérelték. Ebben az időszakban Örkényen (1665)⁵⁴ és Baracson (1667/1668)⁵⁵ is jogtalan erdőkivágást emlegetnek a periratok, illetve gyakori a puszták határainak megsértése is.⁵⁶ A nagymértékű erdőkivágást a török adóterhei magyarázzák. Kecskemétről például évente 100 szekérnyi fát kellett szállítaniuk a pasa konyhájára (1661, 1666), 1670-ben pedig már 200 szekérnyit igényeltek. Ezen kívül a háborúk idején nagy mennyiségű épületfát és palánkkarót követeltek. Az adóterhekhez szénaadó is tartozott.⁵⁷ A nagymértékű erdő-kivágás táji jelenséggé erősödött a 17. század második felében.⁵⁸

Tatárszentgyörgyöt a 17. század közepén a kálvinista templomos helyek között említik, és 1680. évi említése mellől hiányzik a „deserta” (puszta) megnevezés, ebből arra következtethetünk, hogy a területen falu kialakulása kezdődött meg, melynek véget vetett a törökök kiűzésének 1686-ban megkezdődő, közel tíz éves időszaka. Tatárszentgyörgyöt 1702-ben, mint pusztát bérlik a kecskemétiak. Ebben az időszakban a Duna-Tisza közti pusztákon rendszeresek voltak a nyári és őszi rác portyázások, melyek során gulyákat, méneseket hajtottak

⁵¹ A késői kun–kipcsakok az 1470 környékéről beköltözött kipcsák néptörzsek. Valószínűleg Mátyás király 1472. évi oklevelével nekik (is) engedélyezi a letelepedést („bármilyen származású és nyelvű”) a Kecskeméti szék üres szállásaira (Bártfai 1938). A késői kun néptörzseket a korabeli magyar oklevelek „tatárnak” nevezik (Rásonyi 1981). A korábban Tatár Szent Miklósnak (ma Kunszentmiklósnak) és a mai napig Tatárszentgyörgynek nevezett térségbeli falvak ezekből a „tatár” néptörzsekből jöhettek létre.

⁵² Szent Miklós és Szent György kiemelt tisztelete is utal a lakosság keleti származására.

⁵³ Ulászló Tatár Szt. Györgyre vonatkozó adományleveleinek 1793-as és 1808-as átiratai (MOL. P. 429).

⁵⁴ Borosy (1953)

⁵⁵ in Czagányi (1992).

⁵⁶ Például a Gyónig ellegeltető kunszentmiklósiak ügye, melyet a mánteleki Eszterházyak tettek szavá 1962-ben (in Czagányi 1992).

⁵⁷ Kecskemétet 1670-ben 200 szekér széna beszolgáltatására kötelezték (in Czagányi 1992).

⁵⁸ Biró (2007)

el, kialakulóban lévő falvakat égettek fel. 1710-ben Rákóczi a Duna-Tisza közére vonult csapatával, és Tatárszentgyörgy környékén ütött tábort. A falu lakosai szerint Rákóczi „*az akkor még fennállott sűrű tölgy őserdőkben*”⁵⁹ *mintegy vesztegzár alatt tartotta hadseregét.*”⁶⁰

Tatárszentgyörgy lakatlan pusztaként továbbra is a Máriássyak és a Kubinyiak tulajdonában volt, kiktől Grassalkovich Antal szerzi meg, először a Máriássyak részét 1734-ben, majd a Kubinyi-részt 1758-ban. Így válik részévé Tatárszentgyörgy a Grassalkovich család gödöllői uradalmának.

A 18. század első felében telepítésről még nem beszélhetünk, mindössze a Gödöllőhöz tartozó puszta külterjes állattartása vonzott ide a környék gyér falvaiból gulyásokat, csikósokat, akik azonban csak néhány éves szerződésük időtartamára éltek egyfajta félvad körülmények között itt. A változást – Örkényhez hasonlóan – itt is II. Antal telepítése idézte elő 1784 körül, melynek hatására (részben a korábban itt élt gulyásokból) egy szlovák többségű jobbágyfalu jött létre. Mintegy száz év alatt közéjük cigány és kevés német, ill. magyar eredetű család is betelepült, a lakosság pedig elmagyarosodott. Tatárszentgyörgy határában azonban az uradalom jobbára ezután is külterjes állattartást folytatott, melynek jelentőségét hangsúlyozza, hogy templomuknak Szent Vendelt, a pásztorok védőszentjét választották.⁶¹

Az 1780–90-es évek új betelepülési hullámát tehát hg. II. Grassalkovich Antal 1784-es felhívása indította be, mely során a tervezett 50 telekből 21 és fél telket osztanak ki. A 19. század elejére a falu konszolidálódik, majd a letelepült lakosság legelőivel, szántóival és kaszálóival kapcsolatos perek időszaka kezdődik meg. Az 1856-os összeírás alapján Tatárszentgyörgyön 712, Szabadréten 30, Sarlósáron 25 fő élt.

Míg a környező települések népességnövekedése és infrastrukturális fejlődése – különböző okokból – ütemesen haladt, Tatárszentgyörgyöt több kedvezőtlen hatás is érte, például a kiépített vasút távolsága, illetve a lőtérré létrehozása (1875), mely elválasztotta Örkénytől és egyben a vasúttól is.

A 19. század végén a Grassalkovichok az örkényi, majd tatárszentgyörgyi uradalmi területeket is eladták, melynek következtében modernizálási törekvések indultak meg. Tatárszentgyörgyön – szemben Örkénnyel – a rendszeres tulajdonváltások jellemezték ezt az időszakot. Az állattartás továbbra is nagy jelentőségű maradt, mellette megkezdődött az erdő-, gyümölcsös- és szőlőtelepítés, illetve a szántóföldi gazdálkodás modernizálása. Az 1930-as években kisebb csatornák létrehozása, nagyobb volumenű útépítések, illetve telefonhálózat kialakítása indult meg. Az állattartás a szocializmus kezdeti időszakában is még jelentős a településen, melyet az államosítás és a sorozatos beszolgáltatások fokozatosan leépítettek.

⁵⁹ A „*sűrű tölgy őserdők*” más forrásokban nem szerepelnek erre az időszakra vonatkozóan, és feltételezzük, hogy nem is voltak a török időszakot követően. Ehelyett inkább zárt, cserjés fiatalosok és középkorú erdők lehettek, melyek később – a legenda dokumentálásakor – voltak romantizálható multú idős tölgyesek (vö. erdőkkel foglalkozó fejezetek).

⁶⁰ Lásd részletesen a térség Rákóczi-legendáit feldolgozó fejezetben.

⁶¹ Czágányi László által újraírt bekezdés.

Esső⁶²

Esső település valószínűleg a kora Árpád-korban alakult ki, melyre a tatárjárás előtti – régészeti feltárásból ismert – temploma utal.

Az 1241–42. évi tatárjárás során a település valószínűleg részlegesen elpusztult, de az 1332. évi összeírásban már a térség jelentősebb települései között sorolják fel. Esső község határát 1385. szeptember 1-én Erzsébet királynő megbízásából körbejárják és részletes leírást adnak a határ főbb pontjairól.⁶³

Az 1400-as évek elejére már a gyáli Kakas család birtokolja, mely valószínűleg meg is telepedett a faluban. A 15. század közepére a gyáli Kakas család örökébe kerülő Kenderesi család birtokai között sorolják fel.

Esső falu a török időkben elnéptelenedett, és ezt követően pusztaként tartják számon, 1702-ben például csupán két háztartást írtak össze területéről.

Esső-pusztá az 1700-as évek elején a Keglevich család birtokába kerül. A 18–19. században folyamatosan vannak lakói a pusztának, de falu nem alakul ki.

Az 1765-ös kézíratos térképen „*Rudera Templomi*.” jelöléssel szerepel a török időkben elhagyott település templomának romja.

A 19. század elején a Keglevich és az Inkey család birtokolja Alsóessőt, kiktől a Staudinger család veszi meg a század közepén és a majorságot rentábilis gazdasággá fejlesztik.

Esső 1850-ben Gyónhoz, 1877-ben Tatárszentgyörgyhez, 1892-ben pedig újfent Gyónhoz tartozott.

A 20. század közepén Alsóessőt Tatárszentgyörgyhez csatolták, míg Felsőesső Gyón területén maradt, de az 1953-ban az essői részen keresztül meghosszabbított lőtér miatt a szántóföldek egy részét már nem használhatták tovább. Az '50-es években még voltak lakott tanyák, sőt kocsmák is, de ezeket a lőtérre alakítás során felszámolták. Az alsóessői kúria romjai az 1980-as években még látszódtak.

Zádógegyház⁶⁴

Zádóg a mai Tatárszentgyörgyi határ nyugati részén kialakult Árpád-kori község volt, mely a korabeli Esső, Bene, Baracs, Adacs, Peszér között helyezkedett el.⁶⁵ A Zádóg-hoz az -egyház utótag valószínűleg a tatárjáráskori elpusztulását követően tapadt.⁶⁶

A 14. században „*deserta ecclesia Zádógeghaz*”-ként említik a források, tehát szemben Esső községgel, nem népesült újra.

Elképzeltető, hogy az elpusztult falu helyén alakult ki a törökdúlást követően már más (a mai) központtal újjáéledő Tatárszentgyörgy falu, ugyanis a régészeti leletek alapján Zádógegyház helyén a 15–16. században laktak, de a források már csak Tatárszentgyörgy települést említene

⁶² Esső történetét Czagányi (1992) alapján foglaljuk össze.

⁶³ Ebben a tatárjárásban számos fontos növényzetre vonatkozó említést találunk (lásd az elemzéseket tartalmazó fejezeteket).

⁶⁴ Zádóg/Zádógegyház egykori település történetét Czagányi (1992) alapján foglaljuk össze.

⁶⁵ A templom helyén ma emlékmű áll.

⁶⁶ Mint ezt általánosan megfigyelhetjük az Alföldi települések névadásában (Dél-egyháza, Nyír-egyháza, Nyár-egyháza stb.), amelyeken a leégetett faluból csak az egyetlen kő- vagy téglapépület maradt meg, a templom.

a régióból, Zádogegyházt nem. Valószínűleg e falu elhagyott templomját említi a 18. századból Grassalkovich telepítési szerződése.⁶⁷ Zádogegyház egykori helyének neve mai napig Pusztatemplom-dűlő.

Kunpeszér⁶⁸

Kunpeszér falu elődje, a középkori Peszér a mai falutól keletre feküdt.⁶⁹ Peszér (1264/1393: Pezer) falu Árpád-kori lakossága valószínűleg a királyi udvarhoz tartozó, vadászkutyatartással megbízott pecérekből állt, innen származhat a falu neve is (pecér-Peszér).

A 13–15. századból ritkán említik Peszért, de vélhetően a tatárjárást túlélte vagy újratelepült, mert peszéri vezetékneveket említenek a környező településekből.

A török hódoltság idején Peszér népes lakosságú faluként jelenik meg az összeírásokban, majd a korszak végén, az 1600-as évek második felében a kivonuló török csapatok, illetve a rendszeresen betörő rácok portyái következtében teljesen elnéptelenedik a falu és pusztaként hasznosítják a 18. században.

Az 1720-as években Kecskemét pusztájaként említik, majd az uralkodó család birtokába került és a Ráckevei-uradalomhoz tartozott. Kunpeszérhez tartoztak a következő puszták és lakott helyek: Felsőpeszér, Középpeszér, Alsópeszér, Felsőadacs, Kisadacs, Középadacs, Alsóadacs, Peregadacs.

1873-ban Adacs és Peszér pusztákból Peszéradacs néven alakult falu, mely körjegyzőségileg Tatárszentgyörgyhez tartozott. Kunpeszér falu Peszéradacs szétválásával 1949-ben alakult önálló községgé.

Mántelek⁷⁰

Mánteke az Árpád-korban jöhetett létre, valószínűleg a tőle északra lévő Hartyán és a délre lévő Peszér között. Tőle keletre, Esső felé lehetett a nagyon rövid ideig fennálló Szentpéter. A -telke utótag arra utal, hogy egy Mán nevű ember szállta meg és fogta művelésbe ezt a területet (Mán-teleke), de lehet, hogy ménesállás volt itt (Mén-telek). Lakosságának méretéről nincs információnk, valószínűleg a kisebb települések közé tartozott.

A tatárjárást követően nem népesült újra, a 14. században még lakatlan pusztaként említik. A török időkben (16. század) is még „*ráják nélküli puszta*”-ként szerepel az összeírásokban. Az 1700-as években 4 háztartást vesznek nyilvántartásba.

⁶⁷ „A szántók egy részét (...) 1784-ben (...) a falutól "jobb kéz felől" mérték ki, és pedig azon a részen, melyet "a Templom mellett levő földeknek nevezetnek"” (Czagányi 1992).

⁶⁸ Peszér faluról még nem készült részletes helytörténeti feltárás, ezért történetét Czagányi (1992, 2000a) és <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kunpeszér> alapján foglaljuk össze.

⁶⁹ WGS: 47.084801, 19.307523

⁷⁰ Mántelek történetét Czagányi (1992) és Petri (1975) alapján foglaljuk össze.

Az 1860-as években a mai Külső-Mántelek határrész területén volt egy pár házból álló pusztaközpont,⁷¹ mely még az 1940-es években készült térképen is szerepel (Külsőmántelek). A 20. század elején alakul át a Buczkák major⁷² (János major)⁷³ Belsőmánteleké.⁷⁴

Hartyán⁷⁵

Hartyán („Harkyan”, „Harquuan”) egy Árpád-kori település lehetett, mely a szigeti apácák tulajdonában volt (1276). Az 1386. és 1388. évi határjárások szerint Bugyi, Sári és Ürbő között terült el. Ebben az időszakban még valószínűleg lakott lehetett, mert faluként (villa) sorolják fel Nemeggel, Taksonnyal és Foglárrel együtt.

Az 1386/1388. évi határjárások alapján nyugati határához közel haladt el a „Kunuth”⁷⁶, mely az északi kun pusztákat kötötte össze a délebben fekvőkkel.

Valószínűleg Bugyival egy időben, az 1590-es években néptelenedik el, ugyanis 1676-ban már a térség lakatlan pusztái között sorolják fel. Ezt követően nem jelenik meg Harkyan/Hartyán néven, a pusztaként megmaradó Mántelek foglalja el területének keleti részét, míg a Sári-vízen túli, nyugati része Bugyi (és Ürbő) határába olvad be.

Szentpéter

Valószínűleg egy nagyon rövid ideig meglévő, kis méretű település lehetett Mántelek, Esső és Peszér között. Az 1385. évi essői határjárás említi meg Peszér és Mántelek közti, Essővel határos községként.⁷⁷ 1559-ben, mint pusztta jelenik meg a török adóösszeírásokban.⁷⁸

Ürbő

Ürbő területén a korai és kései avarok, majd a honfoglaló magyarok is megtelepültek. Az Ürbő név is elképzelhető, hogy erre az időre nyúlik vissza.⁷⁹

Ürbőt a hartyáni 1386. és 1388. évi határjárás során említik először. A 14. században kis méretű, de lakott hely volt.

⁷¹ 2. Katonai Felmérés: Mantélek P., WGS: 47.141740, 19.249349

⁷² 2. Katonai Felmérés, WGS: 47.182313, 19.249981, a mai Mántelek (Dabas-Sári).

⁷³ 3. Katonai Felmérés.

⁷⁴ 4. Katonai Felmérés.

⁷⁵ Hartyán történetét Czagányi (2000a) alapján foglaljuk össze.

⁷⁶ Rosta (2014): „A „Via Kunuth”: Egy 1386-os oklevélben, Bugyi/Budi és hartyányi/harkyani birtokrészek körüljárása során említik a „Kun utat”. Neve is egyértelműen jelzi, hogy a kun területek felé haladó útról van szó. (...) Bugyitól D-i irányba halad, Ürbő pusztán keresztül. Baracs magasságában kettéválik, DK-i ága belefut a Kecskemét – (Kun) Szentmiklós útba. DNy-i ága Szabadszállástól K-re, Izsák/Kolonra megy. Innen több ágra szakadva már a kun területek felé irányul, Halas illetve Majossaszállás céllal.”

⁷⁷ in Bártfai Szabó (1938: 836.)

⁷⁸ in Czagányi (1992: 74. oldal)

⁷⁹ Ürbő (Ilbő, Elbeu, Ilbeu) elképzelhető, hogy a türk eredetű *el begi* (<il bāgh ~ beu) = *nép bégje* kifejezésből származik. A fejedelmi központként ismert Taksonyhoz közel két helyen is előfordul (Ylbw-sziget, és Ilbő község), így felmerül a lehetősége annak, hogy a fejedelmi udvarral kapcsolatban állt, esetleg átmenetileg akként is funkcionált (Czagányi 2000a: 70. oldal).

Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor pusztul el a falu, de a 16. században már „*ráják nélküli puszt*”-ként van feltüntetve az összeírásokban, tehát nem lakják.

Az egykori Ürbő területe napjainkban Bugyihoz tartozik,⁸⁰ részei: Ürbő-puszt, Szittyóürbő, Baghyürbő-puszt.⁸¹

Bugyi⁸²

Bugyi település első említése az 1346. évi oklevélben szerepel (Bwd), de már 1320-ban megemlítenek egy Budy (dictus) Máté tulajdonában lévő „*Butpeurfewlde*”, illetve „*Botpeterfewlde*” nevű birtokot. A 14. századi oklevelekben a következő neveket használják a falura: Bud, Bod, Bot, Budy, Bwd, Budi, Bady, Buud.

Bugyi település keleten Hartyánnal volt határos, délről Ürbővel, délnyugatról Szúnyoggal, nyugatról apróbb birtokokkal és falvakkal, északról Vánnyal és Rádával.

A 15. században Bugyin 30–35 család lakhatott, ezzel a térség jelentős falvai közé tartozott. A 16. század török pusztításai nem érintették komolyabban a falut, mert a század végén is még a családok száma 16–45 között volt. A 16. században többször átvonuló török és rác csapatok elől valószínűleg Bugyi lakossága – állatállományával együtt – a környező mocsarakba menekült és a portya elmúltával visszaköltözött.

Bugyi elnéptelenedése („*megfutamodása*”) 1594–1597 között lehetett, mikor „*fékezhetetlen tatár segédcsoportok*” özönlöttek el a Duna-Tisza közét (1594), majd miután felélték a falvak tartálékait, 1597-ben kétszer is végigrabolták a térséget. Bugyi lakossága ezt követően teljesen szétszóródott, és a terület elpusztásodott.

A 17. század folyamán Bugyi területe tehát a környező puszták közül volt egy, melyet a megmaradt és újjáéledő települések lakói béreltek legelőnek az eredeti tulajdonosoktól, kik ekkoriban még többnyire a végvárok közé húzódva éltek. Ebből az időszakból számos oklevél szól a bérletekről és a birtokháborításokról.

A térséget 1683-ban feldúló tatár csapatok, majd az 1686-ban kivonuló török csapatok Bugyin, mint legeltetett pusztán haladtak keresztül.

1702-ben az összeíráskor Bugyin 6 háztartást találtak.

A török időszakot követően Bugyit Beleznay János éleszti újra 1729-ben megkezdett telepítéseivel. Ennek köszönhetően 1744-ben már 38, 1760-ban pedig 89 család él a faluban. Ekkortól Bugyi a környék fokozatosan fejlődő úrbéres lakosságú falvainak sorába tartozik. 1784/87-ben a lakosság 97%-a belterületen él, a faluhoz tartozó három puszt (Ürbő, Ráda, Vány) lakossága alacsony.

⁸⁰ A napjainkban Ürbő-pusztának nevezett határrészen az 1386. évi határjárás említ egy Barcz nevezetű falut, mely Ürbőtől északra határos Hartyánnal. Ezen a helyen a 3. Katonai Felmérésen egy „Régi város” felirat látható, közvetlen délre pedig „Aporkai-ház” olvasható egy dombon. Amennyiben ezeknek van kapcsolatuk egymással, akkor elképzelhető, hogy Barcz falu az elnéptelenedés után aporkai birtok lett, mely később Ürbő-pusztába olvadt.

⁸¹ Forrás: <https://terkepem.hu>

⁸² Bugyi történetét Czagány (2000a,b) és [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bugyi_\(település\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bugyi_(település)) alapján foglaljuk össze.

A 18–19. században egyre kisebb területre szorul vissza a legeltetési állattartás, míg a szántók kiterjedése nő, sőt megjelennek az első telepített erdők és fasorok is.⁸³ A falu két meghatározó birtokosa ebben az időszakban a Beleznay, majd a Vay és a Forster család.

A 20. század elejére jellemző az öntözési bolgárkertészeti fellendülése, illetve a modern nagybirtokként üzemelő Forster-gazdaság.

Az ütemesen fejlődő falut 1910-ben már 3464-en, napjainkban 5127 fő lakja.

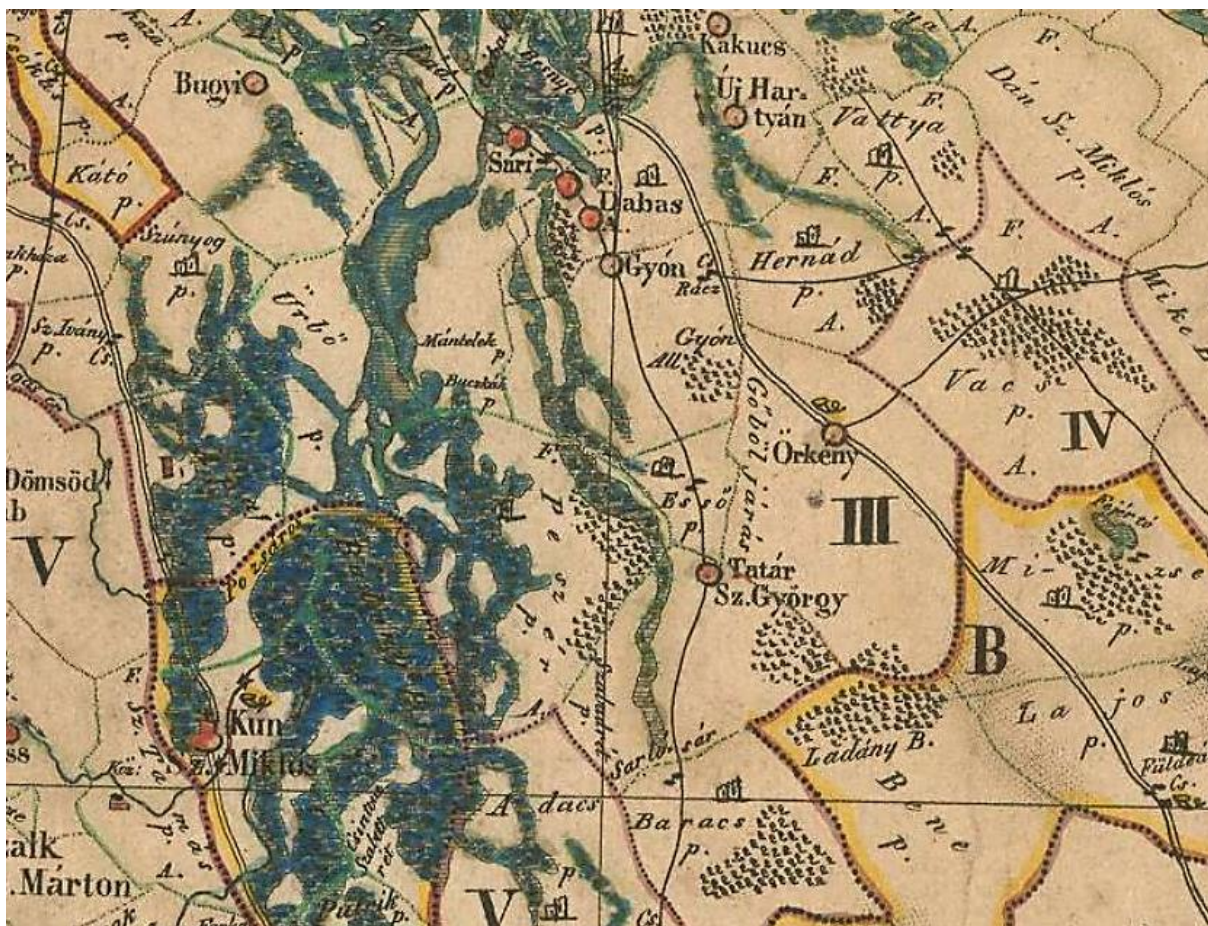
A települések történetének rövid összefoglalása

Térségünket az Árpád-korban a mainál sűrűbb, ám nagyon apró falvakból álló településhálózat jellemezte: Sári, Dabas, Gyón, Esső, Hernád, Örkény, Bene, Zádócegyház, Peszér, Szentpéter, Mánteleg, Ürbő, Bugyi és Hartyán valószínűleg az Árpád-kor elején jöttek létre, és néhányuk túl is élte a tatárjárást (Sári, Dabas, Gyón, Esső, Peszér, Hartyán, Ürbő, Bugyi). Többségük ám már ekkor elpusztásodott. Benét kunok lakták be, Örkény viszont egészen a 18. századig pusztá maradt. Tatárszentgyörgy a 15–16. század fordulóján jött létre, valószínűleg késői kunok alapították.

A vizsgált falvak közül – a még lakottak – az 1590-es évek nagy tatár-rác pusztításai során kivétel nélkül elpusztulnak, lakosságuk szétszéled, egy részük a környező mezővárosokba, másik részük a végvárak vonalába húzódott, és onnan adta bérbe az elkövetkező időszakban pusztai birtokait.

A 17–18. század során a puszták lassan újranepekedtek, és legtöbbször a 19. század elejére kisebb falvak jöttek létre, melyek a század végére stabilizálódtak. Kivételt képez Bene és Felsőlajos (jászkun puszták közé tartoztak), illetve Hernád, melyeken csak a 20. század elejére alakul ki kisebb falu, tanyaközpont.

⁸³ 2. Katonai Felmérés. Ezen erdők eredetére innen kaphatunk választ: „Minthogy a Bugyi határt egyfelől a futóhomok is ostromolja, és emiatt (...) több mint fele része műveletlen hever” felhívták az ispánt, hogy az 1807. évi 20. tc. értelmében „erdők plántálásával a homok további terjedését” megállítva tegye vethetővé a határt (Czagányi 2000).

A vizsgált tájrész az 1834-ben készült térképen⁸⁴

A térségben számos nemesi család van jelen a 18–20. században (Grassalkovich, Beleznay, Zlinszky, Halász, Vorster,⁸⁵ Csurgay – Pálóczi Horváth, sőt a királyi családnak is vannak birtokai), kik a falvak újraélesztését, majd irányítását, fejlesztését egyaránt koordinálják.

A mai Táborfalvai lö- és gyakorlótér elődje 1875-ben kezdi meg működését a Tatárszentgyörgy és Örkeny közötti homokos területen 1500 kat. holdon, melyet a 20. században több ütemben bővítenek. A 20. század közepére kialakul a lőtérhez kapcsolódó Táborfalva település is, mely 1990-ben válik önálló településsé.

⁸⁴ Térkép forrása: Örkenyi F. J. (szerk.) (1834): Pest Pilis Solt Törv. Egyesült Vármegyék Kis Kunság Föld képe (HU BFL XV.17.i.1 - PM136), 1:7200 – Kéziratoss térkép. BFL.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/29041/>

⁸⁵ egy időre a Vorster-jogutód br. Laffert (Czagányi László kieg.)

A Táborfalvai Lő- és Gyakorlótér története⁸⁶

Csurgay Franciska 1874-ben bérbe adta a kincstárnak a régi Grassalkovich-kastélyt (későbbi kaszárnya),⁸⁷ melybe még azévben dragonyos lovasszáhad érkezett.

1875-ben a 16 000 holdas birtokból Csurgay Franciska eladott 1500 kat. hold homokos területet a Királyi Kincstárnak lögyakorlatok céljára, melyet követően 1876-ban megkezdődik a lőtér működése. 1875 és 1878 között először 6 kat. holdat ideiglenes katonai barakkok építésére,⁸⁸ majd ezt követően 30 kat. holdat lovastábornak adott el.

Az 1876-ban megkezdődő lögyakorlatokat követően 1878-ban megkezdték a tábor építését is. A barakképületek elkészültét követően 3 üteg tüzérséget helyeztek ide, így megkezdődtek a 6 ezer méter hosszúságú lőtéren a rendszeres lögyakorlatok.

Az 1888-tól Pálóczi Horváth és felesége Ilona vezette uradalomtól a katonai kincstár újabb területet vásárolt meg 1912-ben, ezzel kb. 4000 kat. holdra növekedett a lő- és gyakorlótér, mely így 14 km-es hosszúságú lett.

1913-ban a Tüzérségi Kutató Intézet környékén fabarakkokat és egy 600 méteres gyalogsági lőteret alakítottak ki, mely golyófogó fala a mai napig megvan.⁸⁹

1914-ben orosz és bosnyák hadifoglyokkal makadám útnak építették ki a táborba vezető utat (ma Tarsai Vilmos út).

Az I. világháborút követően az itt működő lőszerraktár készletének egy részét elszállították, másik részét elrejtették, melyet az 1950-es években semmisítettek meg.

Az I. világháborút követően a Magyar Királyi Honvédség a teljes rejtés időszakában élt, ugyanis rendszeresen ellenőrizték a Magyarországra rótt fegyverkorlátozást.

1930-ban Örkénytáborba költözött a Lovagló-tanárképző és Hajtóiskola, illetve a huszárképző tábor is, ezzel megalakult a Magyar Királyi Honvéd Lovastábor. Az első épületek már 1930-ban elkészültek, míg a 3200 és a 4000 méteres vágta- és akadálypályát csak 1934-ben építették ki. Az iskolában 1943-ig folyt az oktatás, majd a II. világháborút követően 1952-ben újraalakult, és 1954-ben az V. Öttusa Világ bajnokság lovas számát is itt tartották meg.

A II. világháború idején huszár árkász kiképzés, illetve munkatábor is volt a területen. 1944-ben bevonult a Szovjet Hadsereg, de mivel harcok nem voltak itt, az épületek épségben maradtak.

Az 1950-es évek elejétől a Szovjet Hadsereg Déli Hadseregcsoportjához tartozó 6. gárda gépesített lövész ezred használta a lőteret.

A lő- és gyakorlótér mai méretét 1967-re érte el⁹⁰ (22,5 km hosszúságú és kb. 11.000 ha kiterjedésű).

⁸⁶ A honvédségi terület történetét Juhász (2018), Bártfai (é.n.) és Fekete & Szabó (2015) alapján foglaljuk össze.

⁸⁷ Ma: Pálóczi Horváth István Mezőgazdasági Szakképző Iskola (Czagányi 1992, 99. oldal), WGS: 47.128232, 19.430948

⁸⁸ WGS: 47.081798, 19.451045, 3. Katonai Felmérésen már Baracken Lager, 1907-ben Simonyi tábor majd Lőteretábor, 1926-ban Örkénytábor.

⁸⁹ WGS: 47.085863, 19.438037

⁹⁰ A biztonsági zónából először ki kellett telepíteni az ott élő családokat, mely az 1950-es évektől kezdődően egészen 1967-ig eltartott.

1968-ban megalakul a Lőtérbázis, és a következő években kiépítették a célok elektromos mozgatását, melyet több ütemben fejlesztettek, 1990-ben már a számítógépes mozgatás rendszere is kiépült.

Az 1990-es évekre kialakult használati beosztás szerint a keleti rész a „manőverező tér”⁹¹, a középső a „zászlóalj lőtér”⁹² és a nyugati a „biztonsági zóna”⁹³.

1996-tól 3 évig az USA nemzetközi békefenntartó (IFOR) erői tartózkodtak itt és többségében harckocsival és helikopterekből hajtottak végre lövéseket.

A Lő- és Gyakorlótér üzemeltetője 2007-től a Magyar Honvédség Bakony Harckiképző Központja.

⁹¹ A Göboly-járás és az Örkénytábor körülötti rész egészen a Madarasi-tóig.

⁹² Éleslőtérként nevezzük jelen munkában.

⁹³ Pufferterület vagy Pufferzóna.

A helyi természetvédelem története⁹⁴

A 19. században már számos neves kutató publikál a területről, de először Tuzson 1914-es cikke hívja fel a figyelmet az értékes élővilágot rejtő élőhelykomplexek veszélyeztetettségére.

A területen 1919-től Boros Ádám többször végzett botanikai szempontú bejárásokat. 1929-ben beszámolt a Természettudományi Társulat Növénytani szakosztályülésen, melyre hivatkozva Kaán Károly 1931-ben már a következőket írja: *„Külön flóra-rezerváció lenne kívánatos az Ócsától Alsó-Dabasig, Csengődötől Kiskőrösig húzódó és illetve Kecel mellett a községi erdőben levő mocsári köriserdők és zsombéklápokból.”*

Boros Ádám 1936-os cikkében ír a lecsapolás első nyomairól: *„1928-ban volt a florisztikai vizsgálódás eldoradoja. A terület lápvegetációja még lényegében érintetlen volt, viszont a terület már annyira lecsapolódott, hogy keresztül-kasul át lehetett rajta hatolni és az egészet be lehetett járni. 1929 óta a zsombékosok rohamosan pusztulnak.”* (...) *„A gyóni Nagyvíz és a tőle délre lévő terület tanulmányozásával elkéstem, 1933-ban ottjártamkor a lecsapolás már olyan előrehaladott volt, hogy a régi, kétségkívül szintén dús vegetációjú zsombékosnak csupán romjait és növényzetének utolsó mohikánjait találtam meg.”*

Az 1930-as években Jávorka Sándor és Zólyomi Bálint részletesen kifejtik a területre vonatkozó védetté nyilvánítási javaslatukat. A II. világháborút követően az 1950-es években Soó Rezső, Komlódi Magda és Dudich Endre is ír levelet az Országos Természetvédelmi Tanácsnak a terület védetté nyilvánításával, illetve annak sürgősségével kapcsolatban.

Feltehetően ezek hatására nyilvánítják 1960-ban védetté az ócsai Nagy-erdőt és Mádencia-erdőt, Ócsai turjános néven (191 ha), majd 1965-ben a Dabas melletti erdőt és láprétet (44 ha). Az Ócsai Tájvédelmi Körzet 1975. szeptember 9-én, 3575,5 ha-os kiterjedéssel alakult meg, melyel egyidőben az ócsai Öreg-turjánt és Nagy-turjánt (Ócsa-Sári), illetve Rókást és környékét szigorúan védett területté nyilvánították (1412 ha). Kezelőként az Ócsai Tájvédelmi Körzet és a Dabasi-turjános TT esetében is a Kiskunsági Nemzeti Parkot jelölték meg, és Sára János lett a tájvédelmi körzetvezető.

1982-ben Nagy László természetvédelmi őr titulusban kezdte meg munkáját. A Dabasi-turjános TT-ben 1987-ben fokozottan védett területeket jelöltek ki, illetve az eddig 44 ha-os védett területet 158 ha-ra bővítették. 1989-ben a TK-ból 1080 ha-t ramsari területnek nyilvánítottak. Az Ócsai Tájvédelmi Körzet és a Dabasi-turjános TT 1997-ben az ekkor megalakuló Duna-Ipoly Nemzeti Parkhoz került. 2004-től Nagy István is természetvédelmi őrként dolgozik a területen.

A Natura 2000 hálózathoz tartozó 'Turjánvidék kiemelt jelentőségű természetmegőrzési terület' (HUDI 20051) 10.630,3 ha-ral 2004-ben jött létre.

⁹⁴ A helyi természetvédelem történetét Sára (2018a,b) alapján foglaljuk össze.

A kiemelt jelentőségű területrészek tájtörténeti elemzése

Bugyi

Bugyi környékéről a 13. századi oklevelek egy szilfán⁹⁵ kívül nem említenek fásszárú vegetációt. Legközelebb a Duna közelében található – akkor még álló, de az 1. KF idejére már eltűnő Haraszi-erdőt⁹⁶ említik: a határ „*egy kis völgybe ér, amely egy erdőbe vezet, majd az úton és egy szőlőn át haladva az említett nemesek erdeje alatt halad, a mely erdőben nagy fák vannak s az erdőt régi határjelek veszik körül. Az erdő végénél nagy síkság, a melyen facsemeték⁹⁷ és határjelek vannak.*”⁹⁸ A gyepes alpmátrixú tában az erdőket, fákat mint tájékozódási pontokat jelölik meg.

Az 1386–88. évi hartyáni határjárások említenek Hartyán és Bugyi határát keresztező árkokat. Ezek eredetét és funkcióját nem részletezik, lehettek vízrendezési árkok, korábbi határakok vagy utak.

A 15. században „*a Sárvíz és a Duna árterületében fekvő térségben az emberek mindennapi élménye volt a legelők, kaszálók, szántók elbirtoklása, az állatok elhajtása, a termés elrablása.*”⁹⁹

A 16. században az oklevelek rétekről (*Borzasrét, Nagyrét*) írnak,¹⁰⁰ illetve Rádáról „*az 1518-as oklevél a sárgadinnye-telepek mellett szarvasmarha- és juhaklokat*” említ.¹⁰¹

Az 1546-os, 1562-es és 1580-as adótételek között szerepel Bugyin a szénatized (akcse v. szekér), a tűzifa- és szánaadó (akcse), a sertések száma (db), a báránytized (db), a bárányadó (akcse) és a legelőadó (akcse).¹⁰²

„*Ürbő jövedelmeit 1546-ban nem tüntették fel, 1559-ben viszont a Lackház és Bankház nevű falvak szántója volt. Csak rövid ideig szántották, 1580-ban már azt írták, hogy "Ilböt [sic] pusztá, ráják nélkül, műveletlen".*”¹⁰³

A 16. század közepén az egyik elvándorolt lakosnak „*két háztelke volt Bugyin. Az egyiket a mellette lévő s ahhoz tartozó Szilassal (szilfás erdővel) nagyapjától, Balázstól kapta örökül.*”¹⁰⁴

Ugyancsak szilfát említ egy 1657. évi tanúvallomás: „*a bankházi földön a szilfánál voltak a lovak este is, mikor három katona 'reájuk mönven az lovat elhúzták', s úgy futottak el szeles időben hajnalban.*”¹⁰⁵

⁹⁵ „(...) két határjel van, majd egy szilfáig megy, ahol szintén két határjel van (...)” in Bakács (1982); Eredetije DL 25035. Budapest 101., Bártfai Szabó 53.

⁹⁶ „(Duna)Haraszi névadója az 1270-ben említett Haraszt nevű erdő (a határleírásban: *prope silvam Horozth vocatam*), mely 1305-ben már a település nevéként (Haraszi) fordul elő.” Czagányi (1992: 47. oldal).

⁹⁷ A tartalmi kivonat használja ezt a szót, latinból fordították. Lehet fiatal erdő, fiatalos, sarjerdő stb.

⁹⁸ Tartalmi kivonat in Bakács (1982); Eredetije DL 25035. Budapest 101., Bártfai Szabó 53.

⁹⁹ Számos oklevél idézését követően állapítja meg Czagányi (2000a: 125-126. oldal)

¹⁰⁰ Czagányi (2000a: 114-115. oldal)

¹⁰¹ Czagányi (2000a: 116. oldal)

¹⁰² Az összesítéseket Czagányi (2000a) a 144. oldalon közli.

¹⁰³ Czagányi (2000a: 146. oldal)

¹⁰⁴ Czagányi (2000a: 153. oldal)

¹⁰⁵ Czagányi (2000a: 161. oldal)

A török időszak utáni 1728. évi betelepítést követően „a „szűzföld” feltöréséhez 20 igás ökörrel és 17 lóval kezdett hozzá 18 család, akik emellett 24 tehenet fejtek és 4 gulyabéli marhát tartottak. (...) Juhászattal és sertéstartással 1744-től kezdtek foglalkozni. 1760-ban 46 családnak volt 65 sertése. Hatan tartottak juhot összesen 165 darabot.”¹⁰⁶

Az 1750-es években „nagy gazdaságot, göblyöt, gulyát, ménest tartottak az Rodliak a határban, de most Bugyin csak a ménesét tartja, mely együtt jár a Beleznay generális ménesével. Nyáj juhot is tart Bugyin, amint mondják 1000 darab, mely itt forgott a nyáron.”¹⁰⁷

1783-ban az Országleírás a következőket emeli ki Bugyi kapcsán: „Van néhány jelentéktelen tavacskája.”¹⁰⁸ A kastélynál van egy jelentéktelen erdő. A rétek nedves időjárás esetén mocsarasok. A nagy számban található mocsarak és lápok száraz időjárás esetén járhatóak. Az utak nedves időjárás esetén nagyon rosszul járhatóak. A település környékén vannak amolyan kis hegyek és egy nagyobb méretű homokbuckás¹⁰⁹. ”¹¹⁰

„Az 1700-as évek emlékeit őrzik a lakott terület körül sorjázó dűlők nevei: Járasi futóhomok, Tarhomokjárás, Baromjárás, Borjújárás, Borjú-sziget, Helység rétje stb.”¹¹¹

A települést benépesítő telepesek kötelezettségvállalásai között az alábbiakat is felsorolják (1728): „(...) kutak tisztításában, (...) árkok tisztításában, fáknak ültetésiben (...) esztendő által töltöt napot.”¹¹²

A 18. század második felében így nyilatkoznak a bugyi jobbágyok: „Határunkban kákának bővsége vagyon, és azzal az fánk szükségít pótoljuk, házaink tetejét azzal földjük. Földünk tágasságát nem tagadhatjuk, mivel azon elégséges legelése mindenféle jószágunknak vagyon.”¹¹³

A közeli Ürbő-pusztáról „Bél Mátyás hírneves tudósunk azt írta az 1740-es években, hogy miriádszámra megy az a vízimadártojás, melyet innen a 40 napos bőjt idején Budára hoznak.”¹¹⁴

Az 1767. urbáriumi végrehajtás szerint Bugyin a réteknek három csoportja van: olyan ahol mindig kaszáltak sarjút, ahol csak néha és ahol pedig sosem.¹¹⁵

„A' faizásnak, úgy nádnak fogyatkozása miatt a jobbágyok ezen javakkal nem élnek, ezért sem ölfának, sem nádkévéknek hordásával nem fognak tartozni.”¹¹⁶

A 18. század második feléből írják a bugyiak: „Haszontalanságára határunknak vagyon az föld árjának [értsd a belvíznek] némely esztendőben annyira kiterjedése, hogy szántó földjeinknek is némely részeit terméketlenné teszi. Az mint itéljük, turjánosokbul, sovány homokbul áll

¹⁰⁶ Czagányi (2000a)

¹⁰⁷ PML IV. 31-e 8fasc. 36 k. 1758 in Czagányi (2000a: 204. oldal)

¹⁰⁸ Itt pontosan nem tudjuk, hogy belterületen található tavacskákat említ meg vagy külterületi vízállások ezek.

¹⁰⁹ A 3. Katonain a falutól keletre és északra.

¹¹⁰ Eredeti: „3. Hat einige kleine unbedeutende Teiche. 4. Am Schloss ist ein kleiner unbedeutender Wald. 5. Die Wiesen sind bey nasser Witterung sumpfig. Die in grosser Anzahl befindliche Moraste und Sümpfe sind bey trockner Witterung zu passiren. 6. Die Weege sind bey nasser Witterung sehr übel zu befahren. 7. Um den Orth sind etwenliche kleine Berge und eine Menge Sandhügeln.” (Országleírás 1873)

¹¹¹ Czagányi (2000a: 228. oldal)

¹¹² Czagányi (2000a: 238. oldal)

¹¹³ Czagányi (2000a: 239. oldal). Ebből következtethetünk a gyepek és mocsarak közepes és gyenge legeltetési intenzitásának dominanciájára.

¹¹⁴ Schenk (1911, 2000) in Sára (2018)

¹¹⁵ in Czagányi (2000a: 241. oldal)

¹¹⁶ Czagányi (2000a: 242. oldal)

harmadrésze határunknak. Sem épületre, sem tűzre való fáink határunkban nincsenek, és minden erdő nélkül vagyunk."¹¹⁷

A 19. század elején „a falu déli részén, mely a "turjánnak dőlt" a partos oldalon mindenütt voltak szálláskertek.”¹¹⁸

Bugyin „az új osztásnál a prэшázon alul lévő káposztások "felette posványos és turjánfenekes rétek voltak, és ...rétben voltak beszámolva." De minthogy gázt, nem pedig szénát termettek, a lakosok gatyakötésig érő homok hordásával kezdték káposztatermő földekké készíteni s beültetgetni, és ...ezért soha senkinek dэzsmát nem adtak semmi pénzben, sem káposztában.”¹¹⁹

Ugyanúgy a 19. század elején „a bugyi határt egyfelől a futóhomok is ostromolja, és emiatt (...) több mint fele része míveletlen hever", felhívták az ispánt, hogy az 1807. évi 20. tc. értelmében "erdők plántálásával a homok további terjedését" megállítva tegye vethetővé a határt, a kanálisok tisztításáról pedig folyamatosan gondoskodjon. A másik veszély ui. a "bugyi s szomszéd határokról ideszivárgó turjános vizek, melyek (...) a határnak nagy részét elnyomják, s melyeknek szabad folyása Szabadszállás felől meg lévén akadályoztatva, a (...) víz a határból le nem folyhat".¹²⁰

1809-ben „az uraság juhász majorját fűzfákkal erősített garád (árok) vette körül.”¹²¹ Kitaibel Pál írja, hogy a közeli „Harasztiban, Soroksáron és Taksonyban akácot sokat, de gyümölcsfát keveset lehet látni. Mindenhol 'tözök'-öt csinálnak tüzelőnek.”¹²²

Ebből az időszakból említik „Mogyorós-szigetet”¹²³ is, melyen az egykori mogyoró-előfordulásra nincs adat.

1812-ben „a 88 holdas (...) Csapóföldi rét (...) "derekát egy csádés és kákás ér" szelte át, s bár most száraz, mintegy harmada általában vízenyős szokott lenni.”¹²⁴

A 19. században szélmalom és három szárazmalom volt Bugyin.¹²⁵

Az 1868. február 26-án Bugyin kelt okmányban így nyilatkoznak a jobbágyok: „Kaszáló réteink [a] bugyi földön vannak, melyeket esztendőnként magunk között [el]osztani szoktunk. Ezen osztásunk után az egészhelyes jobbágy 10 szekér szénát kaszál. Sarjút nem szoktunk kaszálni, de nem is lehet, mivel második növése az fűnek nem elegendő az kaszára." (...) A falu közös állatállományát az ugaron, aratás után a tarlón, az anyaszéna betakarítása után pedig a réten is megjáratták, ami kiegészítette a legelők adta takarmányt, az elhullott trágya pedig hozzájárult a talajerőutánpótláshoz is.”¹²⁶

Az 1838-as dunai nagy árvizet követően írják, hogy az „ürbői határ székes, vadvizes, és ki van téve a sári Malom-vize áradásain kívül a Duna árjának is.”¹²⁷ A „bugyi legelőnek egy része silány homok, egy része vakszék, zsombékos, turjános, tófenék, és az egész határt gyakran

¹¹⁷ Czagányi (2000a: 241. oldal)

¹¹⁸ Czagányi (2000a: 306. oldal)

¹¹⁹ Czagányi (2000a: 299. oldal)

¹²⁰ Az úriszéki végzés 1824. ápr. 6-án kezdődő úrbéri perhez csatolt kivonata, PML. IV. 165-a, 228-229. in Czagányi (2000a: 293. oldal)

¹²¹ Czagányi (2000a: 227. oldal)

¹²² „In Harashti, Soroksár u. Taksony sieht man sehr viel Akazien aber weniger Obstbäume. Überall macht man Tözök zum brennen.” (Kitaibel Pál 1807, in Gombocz 1945: 80. oldal)

¹²³ Czagányi (2000a: 298. oldal); ma is élő név, helye: 47.196129, 19.161294

¹²⁴ Czagányi (2000a 290. oldal)

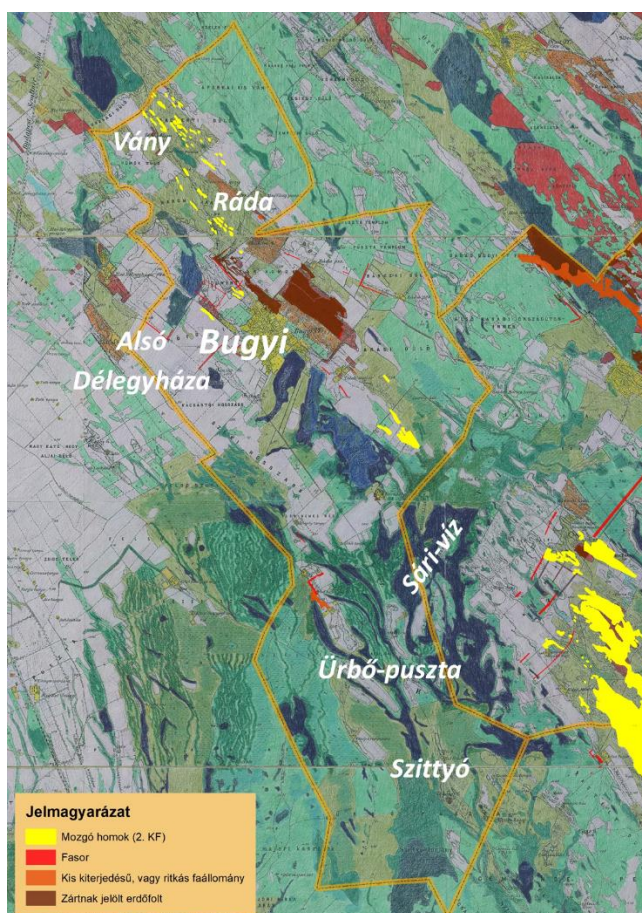
¹²⁵ Czagányi (2000a: 302. oldal)

¹²⁶ Czagányi (2000a: 236. oldal)

¹²⁷ Czagányi (2000a: 308. oldal)

borítja a Duna kiöntése, mint történt 1838-ban is... nem csoda, hogy [a falu] elkeseredett, mert nagyrészt csaknem hasznavehetetlen legelőkből osztályozás nélküli 12 holdat” ajánlottak nekik.¹²⁸ „Az uraságok elismerték, hogy a részletes felmérés szerint "szélhordta homokbuckák, futóhomokok, hasznavehetetlen vakszékek 's tőfenekek teszik a bugyi határ egyharmad részét a régi úrbéri legelő pedig hasznavehetetlen".” A konfliktust végül úgy oldották meg, hogy „a rétföldeket ott osztották ki, ahol a falu kérte: 24-24%-a kaszálható lapos legelő, ill. lapos, székes gyepek, 16%-a legelőnek adott szántó, 10%-a szántó hátság gyepek, 8%-a szántók közé eső kaszáló, 4%-a vízállásos székes gyepek volt, 7% homokos buckán, 5% csátés, zsombékos tavak mentén, 2% pedig gyepek homokbuckán feküdt.”¹²⁹

Ebben az időben Ürbön ménest (is) legeltettek: „Még sötét éjszaka volt, amikor Ürbőpusztáról bevágatott a faluba egy csikós, és azt a hírt hozta (...).”¹³⁰

Bugyi határa a 19. század második felében¹³¹

Galgóczy Károly 1870-ben így jellemzi a bugyi határt: „(...) homokbuczka, mocsáros vízállásos stb. terméketlen. Fekvése homokos halmokkal, buczkákkal, azután mocsáros s eres laposokkal és turjánokkal váltakozó sík. Vannak jó agyagos, tiszta búzatermő s fekete homok szántóföldjei és termékeny kaszálói is; de több a ritka homokos, azután szikes vegyületű, majd

¹²⁸ 1845. in Czagányi (2000a: 313. oldal)

¹²⁹ 1840-es évek; Czagányi (2000a: 317. oldal)

¹³⁰ 1849. március 15.; Czagányi (2000a: 355. oldal)

¹³¹ Alaptérkép: 3. KF (Bíró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK)); fás vegetáció és mozgó homok: 2. KF

vizes lapos rész; futóhomok és buczka szintén bőven... (...) Fő kincse a lakosságnak a sok kaszáló rétségben van, [ezért] Pestre sok szénát hord. (...) Ürbőnek van[nak] szép tiszta búzatermő agyagos földjei, jó rétjei, azután fekete homok, ritka homok, sőt buczkás, majd nagyon és kevésbé szikes, végre vizes, mocsáros, sást és kákát termő részei is, mert a Turján egészen átvonul rajta.”¹³²

„A széna jövedelmezősége még az állattartással és a szántógazdálkodással vetekedett. Nem volt annyi széna vagy csáté, amennyit a pesti piacokon ne lehetett volna eladni, s a 18. század vége óta éltek is vele a faluban. A rossz utak miatt ez távolabbról nem érte volna meg,¹³³ Bugyiról viszont igen. Igaz, nekik is másfél napba telt, míg az egymást váltó vizenyős és homokos úton reggel 8-tól másnap 5-7 órára a fővárosba értek, a "temető melletti zsidópiacnál lévő szénavásártérre", idézték fel gyerekkori emlékeiket Kovács László interjúalanyai a bugyi "csijjehordókról", a szénakereskedőkről. Simon Mihályné idézte fel az emlékezetes esetet, amikor a múlt század végén [18. század végén] "Gombai sógor csijjeszalmát vitt Pestre, s útját állták a farkasok. Nyolc-tíz kocsi összegyűlt mán, s két rakomány szalma elégett, mire tágitottak”. ”¹³⁴

Madarassy László (1906): „Magyar fedeles varrott cserény”¹³⁵

¹³² in Czágányi (2000a: 371. oldal)

¹³³ Peszérről és Tatárszentgyörgyről még ismerjük a szénahordás szokását, a peszéri *Plantago maxima* is így került elő.

¹³⁴ Czágányi (2000a: 308. oldal)

¹³⁵ Peszéradacs, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.

<http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.10.php?bm=1&as=1229&kv=236809>

Madarassy László (1906): „Magyar varrott nádfalu cserény”¹³⁶

Raffay Anna (1952): „Veremszerűen földbemélyített birkaszín. Belül dorongokkal alátámasztott, teteje szalmából van. Kb. 50 birka van benne.”¹³⁷

Sári-víz

Sári–Bugyi–Ürbő térségéből számos forrás megnevez egy „Sár” nevű vízfolyást, mely a helynevekben is megjelenik: Sári, Sárköz, Sári-víz (ill. Sarlósár). A forrásokból és helynevekből kirajzolódik egy Sári falu környékén induló, a Mánteleki buckást északról megkerülve Ürbőig elhúzódó turjánvonal. Ezt jellemzi a 19. század végén a lecsapolási munkálatokat megalapozó egyik tanulmány: „(...) a Pótharaszti pusztán eredő és Kakucs község, Inárcs, Csíkos és Besnyő puszták határán húzódó rendes vízfolyás az ún. csíkos ér vagy sári malomcsatorna,¹³⁸ melynek vize Sári község határában levő 2 vízimalmon keresztül az elpusztult széles mederrel bíró Szittyó érbe folyik és ezen, a közbe eső nagy kiterjedésű Ürbő-Mántelek és apaji sík laposokat a tavaszi idő alatt teljesen kiöntve lassan kun-szentmihályi határba húzódik.”¹³⁹

A Sárvízzel először „Ócsától DNy-ra 1264-ben (flumen Saarwyze) és 1272-ben (Sarwezy) Sár nevű nagy folyó¹⁴⁰ vagy Sárköz néven találkozunk.”¹⁴¹ „Bizonyára hozzá kapcsolódik Sári falu, a dabasi határban fekvő Sárköz nevű mocsaras rét, illetve Tatárszentgyörgy határában Sarlósár nevének eredete.”¹⁴²

„V. Ince pápa az apácák birtokait és kiváltságait 1276-ban megerősítő lateráni oklevélben (...) Varsányt, Hartyánt (Harquuan)¹⁴³ és egy Sár folyón lévő malmot is felsorolt.”¹⁴⁴

¹³⁶ Madarassy László (1906), Peszéradacs, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., Magyarország
<http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.10.php?bm=1&kv=236809&nks=1>

¹³⁷ Raffay Anna (1952. június): Birkaszín lejárata. Bugyi, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.
<http://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.06.10.php?bm=1&as=58139&kv=236809>

¹³⁸ „sári Malom-vize” néven említik az 1840-es években (in Czágányi 2000a: 308. oldal)

¹³⁹ Műszaki leírás a Pest megyei Dunavölgy lecsapolási és öntözési tervéhez. Bp. 1899. 6. 1. in Petri (1975: 236. oldal)

¹⁴⁰ Folyóról semmiképpen nem beszélhetünk, de ideiglenes jelleggel lehettek „folyónyi” szakaszai.

¹⁴¹ Czágányi (1992: 14. oldal), idézett megnevezések Bakács (1981)

¹⁴² Czágányi (1992: 14. oldal). Sarlósár pontos kapcsolatát a többi 'sár'-t tartalmazó helynévvel egyelőre nem ismerjük.

¹⁴³ Hartyán az 1385. évi határleírás alapján Bugyi, Ürbő, és Sári között terült el, faluként (villa) említik.

¹⁴⁴ Czágányi (2000a: 93. oldal)

A 15. században „a Sárvíz és a Duna árterületében fekvő térségben az emberek mindennapi élménye volt a legelők, kaszálók, szántók elbirtoklása, az állatok elhajtása, a termés elrablása.”¹⁴⁵

Káldy-Nagy (1985) adatai szerint a defterek az egykori „magnusfluvius Saar” mentén több helyen is említenek vízimalmokat. Sári (nr. 470.) 1546-ban egy, 1562-ben már két malomkerék után adózott a töröknek.¹⁴⁶

Az 1. Katonai Felmérésen két malom látszik Sárinál a Nagy-Turjából kiinduló éren, melyet 1899-ben „sári malomcsatorna”-ként neveznek és „melynek vize Sári község határában levő 2 vízimalmon keresztül”¹⁴⁷ folyik.

A sári Nagy-turjából kifolyó „sári malomcsatorna” és a rajta található malmok 1783-ban¹⁴⁸

A „bugyi s szomszéd határokról ideszivárgó turjános vizek, melyek (...) a határnak nagy részét elnyomják, s melyeknek szabad folyása Szabadszállás felől meg lévén akadályoztatva, a (...) határból le nem folyhat.”¹⁴⁹

Az 1838-as nagy dunai árvízét követő években írják, hogy az „ürbői határ székes, vadvizes, és ki van téve a sári Malom-vize áradásain kívül a Duna árjának is.”¹⁵⁰

A Sári-víz vízdinamikájára vonatkozóan annyit tudunk, hogy vannak áradásai. A hozzá hasonló nagykörös környéki vizekről ezt írják 1767-ben: „Van városunk [Nagykörös] számára egy vízimalmunk, de nem folyó vízen, hanem mikor a földnek nagy árja tavaszkor szokott lenni, akár hó, akár eső bővségéből, akkor két vagy három hétig is forog; gyakrabban pedig egész esztendőt által nem foroghatott.”¹⁵¹

A Sári felől érkező tavaszi nagyobb vizek Ürbő környékén nyugat és dél felé mocsarakba folyhattak szét, ugyanis a Sári-víznek nincsen konkrét lefolyása a 3. Katonai Felmérésen. Nyáron az átfolyó víz valószínűleg sokkal kisebb arányú volt.

¹⁴⁵ Czágányi (2000a: 125–126. oldal)

¹⁴⁶ Sári (2018a)

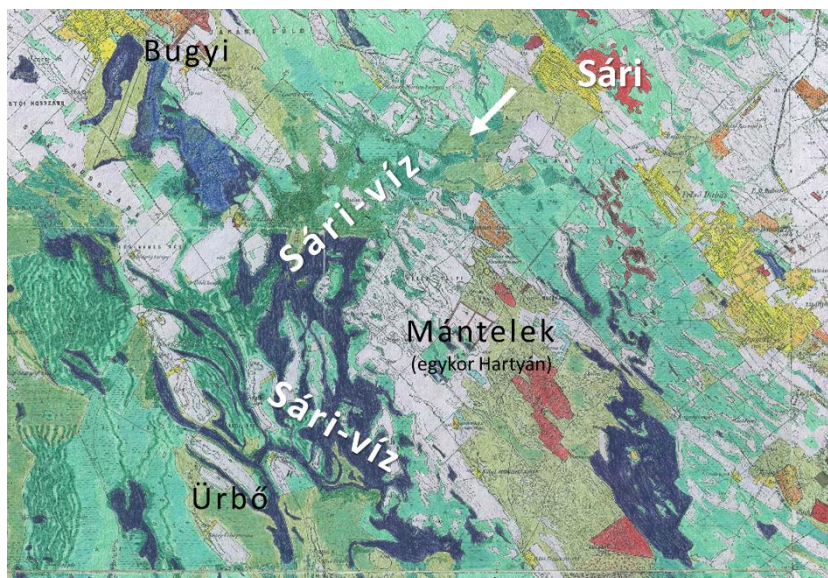
¹⁴⁷ Műszaki leírás a Pest megyei Dunavölgy lecsapolási és öntözési tervéhez. Bp. 1899. 6. 1. in Petri (1975: 236. oldal)

¹⁴⁸ Alaptérkép: Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004

¹⁴⁹ Az úriszéki végzés 1824. ápr. 6-án kezdődő úrbéri perhez csatolt kivonata, PML. IV. 165-a, 228-229. in Czágányi (2000a: 293. oldal)

¹⁵⁰ Czágányi (2000a: 308. oldal)

¹⁵¹ Wellmann (1967) az 1767-es Urbáriumból idéz.

A Sári-víz a 19. század végén¹⁵²

Grüll (1904) írja: „Pusztá Ürbőn a Szittyó-turján, mely a Sári-víz déli nyúlványa volt, továbbá az észak-déli irányban hosszan elnyúló Szittyó, valamint a Farkasordító is.”

Bugyi és Felsőpeszér között az 1920-as években „nagykiterjedésű lápok, láprétek, zsombékosok és „turjánok” húzódtak dél felé. (...) A Szittyóturján is olyan láp, melyet magas növésű fűvek (nád, sédbúza, pántlikafű) továbbá káka, szittyó és magas sásfélék borítanak. (...) A Sári vizet benőtte a nád, a káka, a szittyó és a nedves talajt kedvelő növények egész serege.”¹⁵³

„Bugyi lakosai még emlékeznek is arra az időre, amikor annyi víz árasztotta el tavasszal a földet, hogy a tanyák népe csak csónakkal érintkezhetett egymással. Ezt a sok vizet azonban nem a Duna áradása hozta a felszínre, hanem a homokbuckák vízkiszivárgása. A buckák teleisszák magukat az olvadó hó vizével, és azt a mélyebben fekvő helyekre bocsátják.

A szunyogi, apaji és kúnszentmiklósi kaszálókat most is ez a víz árasztja el tavaszonként (a Bugyi felől jövő). A víz elvonulása után pedig gazdag pázsittermés tette az állattenyésztést gazdaságossá. Helyenként a víz megrekedt és ingoványossá, járhatatlanná tette a szittyókat. A belvizek lecsapolása el fogja tüntetni ezeket a lápokot. (...) A mezőgazdasági kultúrának erőltetett fejlesztése, amelynek nyomán erdők pusztulnak és vizek tűnnek el, az amúgyis eléggé száraz Alföldünk pázsittakaróját nagyon meg fogja változtatni. Hogy a Kiskunság rétségei helyén száz év múlva fehér vakszik, vagy búzatáblák lesznek, ki tudná azt megmondani?”¹⁵⁴

„A lápterülettől [Szittyó-turján, Sári-víz] nyugatra hatalmas szikes pusztaság húzódik.” – írja Boros Ádám 1936-ban – „Érdekes jelenség, hogy a zsombékláp és a szikes pusztaság két ilyen hatalmas kiterjedésű sorozata közvetlen egymás mellett húzódik.”¹⁵⁵

„Bugyitól délre hatalmas füves térségek, *Agrostis*-os (inkább a keleti részén) és *Puccinellia*-s (inkább a nyugati részén) legelők és kaszálók voltak.”¹⁵⁶

¹⁵² Alaptérkép: 3. KF (Bíró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK); A 3. KF-en mindkét Sári-víz felirat szerepel.

¹⁵³ Moesz (1940)

¹⁵⁴ Moesz (1935)

¹⁵⁵ Boros (1936)

¹⁵⁶ Moesz (1940), Szűnyog- és Apaj-pusztá keleti részére vonatkozóan.

A Duna-völgyi főcsatorna teljes hosszában 1929-re, a Duna-Tisza csatorna Sáriig tartó szakasza pedig 1948-ra készült el.

Az 1941-ben készült 4. Katonai Felmérésen a „Sári víz”-et még mocsárként ábrázolja, de közepén már áthalad a csatorna. Az 1957-es térkép már rizsföldeket is ábrázol a Sári-víz Bugyihoz közel eső részein. A mai sűrű csatornahálózat az 1960–70-es évekre épül ki.

Kettős-hegy környéke

A Dög-hegytől közvetlen nyugatra, kékperjés zónában található három darab, egymással szomszédos négyzet alakú sáncolás,¹⁵⁷ mely valószínűleg egykori jószágállás. A sáncok az 1960-as Corona légifelvételen és az 1979-es légifelvételen is látszódnak.

Földkarámok a Dög-hegytől nyugatra nyáron

...és télen¹⁵⁸

A Dög-hegy északi részén volt egy Kele-háznak nevezett jószágállás. „A Dög-hegyen (...) volt Kele-ház, vagy más néven Spanyol-ház.”¹⁵⁹ „A nagyapám 24 évig volt Kele-házban gulyás. Egy ház és egy istálló volt ott. Télen-nyáron ott voltak kint.”¹⁶⁰

Az 1388-ban készült határjárási oklevélben ez szerepel Hartyán határának Ürbökhöz közeli déli részén (tehát a Dög-hegy környékén): „egy réten átmenve a Lekehege¹⁶¹ nevű kis hegyre ér.”¹⁶²

¹⁵⁷ WGS: 47.110906, 19.244995

¹⁵⁸ Műholdfelvétel: Google Earth

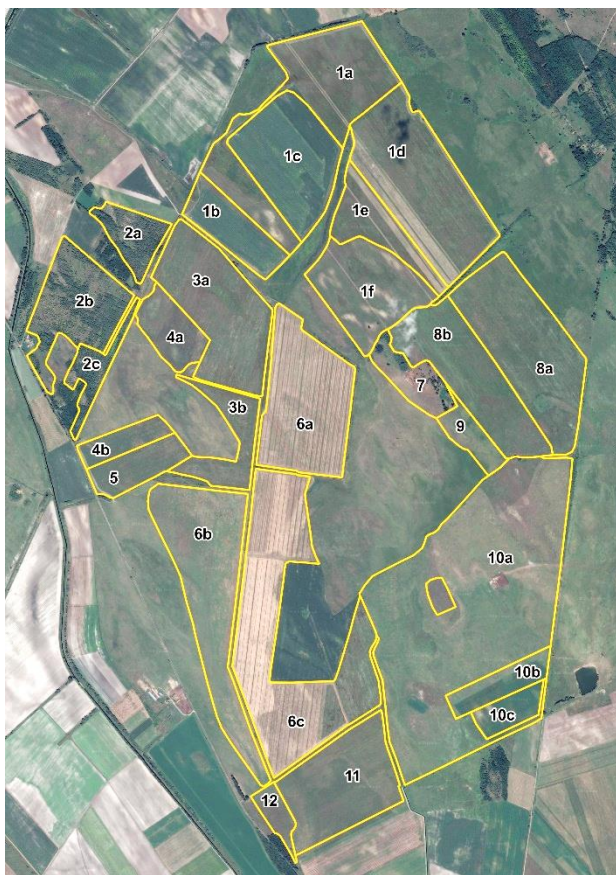
¹⁵⁹ Máté András szóbeli közlése, 2018

¹⁶⁰ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

¹⁶¹ Lekehege = Leke-hegy ~ Kele-ház (?)

¹⁶² Bakács (1982: 1001.)

A Kettős-hegy környéki parlagok története¹⁶³

A Kettős-hegy környéki
parcellák szövegben
használt sorszámai¹⁶⁴

1 (1a, 1b, 1c, 1d, 1e, 1f): „1998-tól, mint viperás élőhely volt bérelve. Akkor már ezek a területek 5 éves lucernások voltak. És fogtak is a területén, itt [1f déli peremén] 1999-ben egy viperát. Akkor már a gyepesedés megindult. Kaszálták, majd a 2000-es évek elején föltörték az 1e-t és az 1f-et, a viperást, 2003-ban, majd 2005-ben föltörték az egészet (1). Rögtön utána fel lett hagyva, még 2005-ben. Kezelési tervet kellett készítenem, és akkor azt kértem, hogy az 1c és 1b legyen meghagyva szántónak, és az összes többi kerüljön visszagyepesítésre. A visszagyepesítés azonnal megtörtént, az 1e-t és az 1f-et lucernával bevetették, majd a 2000-es évek végén újra felülvetették lucernával és fűmaggal. 1-2 éven belül kiment belőle a lucerna. Azóta csak kaszálják. 1b, 1c: „Mai napig szántják.”

2 (2a, 2b, 2c): „Csereerdősítések. MALÉV-csereerdősítésnek hívják. 2004-ben hozták létre.”

3 (3a, 3b): „Spontán felhagyás. Ugyanúgy lett mindkettő felhagyva 2005-ben.”

4 (4a, 4b): „Ezek szántók voltak. Mind a kettő 2005 őszén be lett vetve lucernával. (...) Ez a kettő lucernával lett gyepesítve.

Volt több mázsa szarvaskerep magunk, amivel 50 méterenként sávokban az egész terület felül lett vetve, de mind: 3a, 3b, 5, 6a, 6b, 6c ezek mind felül lettek vetve szarvaskereppel, úgy hogy 5 méter széles sáv, majd 35 méter maradt ki. És utána gyakorlatilag sárga volt, de úgy, hogy összenőtte az állományokat és mindenhol sárga volt [2014-re]. És ez nagyon elősegítette a

¹⁶³ Az idézetek Máté András szóbeli közlései, 2018. 1997. január 1. és 2007. között volt a terület természetvédelmi öre.

¹⁶⁴ Műholdfelvétel forrása: Google Satellite

terület gyepesedését. Mert ugye nitrogénben dúsította, ami a siskanádtippannak is jó volt, itt számította el magát a természetvédelem, mert ez berobbantotta a siskanádtippant is, a plusz nitrogén.”

5: „2005-ben lett felhagyva. Oda csak szarvaskerep lett vetve, sávokban.”

6 (6a, 6b, 6c): „Ezek úgy kerültek visszagyepesítésre, hogy kékperje- és élesmosófű-magot vetettünk bele. Az Éleslőtér déli pereméről¹⁶⁵ arattuk a kékperje-magot. 2005 szeptemberében, és aztán ez a mag elvetésre került ezekben a laposokban. A kékperje-mag tisztítva 210 kiló volt. A Kisfalu-laposból arattunk 150 kg élesmosófű-magot, amit a 6-os számú parlagok hatásabb, magasabb fekvésű részeire vetettünk el.

Míg a kékperje viszonylag sikeres lett, addig az élesmosófű totálisan sikertelen lett. Nem találtunk vissza semmit.

Amikor én felhagyattam 2005-ben (2007-ig voltam természetvédelmi őr), 2006-ban és 2007-ben úgy voltak kaszálva ezek a területek, hogy június 20-ával le lettek kaszálva. 20 és 25-ke között kötelező volt levágni, hogy a virágzás kellős közepén csípjük nyakon a gyomokat meg a siskanádtippant és ezzel elősegítsük a terület visszagyepesedését. 2007-től a tűzok lett a prioritás, nem a gyeppel stabilizálódása, ezért július 15-e után lehetett csak lekaszálni. Ennek az az eredménye, hogy a terület 80%-át ma a siskanádtippant borítja.

A 6a-ban 2006-ban, az érben (a legdélebbi végében) fodros lóromos, fehér tippantos, kislefűszű aszatos, tavi kákás pionír vegetáció alakult ki. Az előző évben lett bevetve kékperjével.”

7: „A Dög-hegyen volt egy földvár. Ezt a régészek megállapították, látszik a régi földsánc. Fenyőt, nemes nyárt, akácot telepítettek rá. Itt volt Kele-ház, vagy más néven Spanyol-ház.”

8 (8a, 8b): 8a: „1998-ban spontán felhagyás gabona után.” 8b: „Ez egy olyan szántó, melyet a 9-essel együtt, amikor a 9-esre vetették a lucernát, akkor ide is elvetették a lucernát. De ez egy olyan felhagyott szántó, amit úgy hagytak fel, hogy valójában előtte, is lucernás volt, és úgy vetették fölül lucernával [1996-ban]. Már kezdtek visszatelepülni bele a fajok, amikor 1996-ban felülvetették lucernával. Azóta nem törték fel újra.”

9: „Ezt felülvetették 1996-ban lucernával, de csak felülvetették, megtárcsázták, felszínesen, felülvetették, nem törték fel teljesen. Ez egy ősgyep volt 1996-ig, gyönyörű ősgyep, szarvasbangós, kardvirágos stb., és aztán fogták és megtárcsázták, felülvetették lucernával.”

10 (10a, 10b, 10c): „1997-ben már maguk a hegytetők nem igazán voltak szántva, de a dombok köze, az igen. 1998-ban hagytam fel. Akkor még magántulajdonban voltak, de jött az a vizes időszak és azt nem igazán szerették. A hegytetők nem ősgyep, de 1997 óta biztosan nem voltak megszántva.” 10b és 10c: „2000-ben még szántották.”

11: „2007 után valamikor lett felhagyva.”

12: „Egy idősebb lucernásból lett felhagyva. Még előttem lett vetve az a lucerna. 1997-ben még benne volt a lucerna.”

¹⁶⁵ WGS: 47.120218, 19.305890

Mántelevi-buckás

A Mántelevi-buckás a középkorban egy Hartyán (Harkyan) nevű település része volt, mely ma már a helynevekben sem fellelhető.

Hartyán 1386. és 1388. évi határjárása

„1386. Július 6. A váci káptalan jelenti, hogy az országbíró ítéletlevele alapján a nyulakszigeti apácák Harkyan nevű földje és a Budi-i nemesek birtoka közötti vitás terület határjárása megtörtént, Harkyan határa északról egy nagy földhányástól indul ki Budi-tól északra három nyíllövésnyire és a Budi-nál levő dombtól balra van a keresztesek földje, jobbra az apácáké. Innen keletre nagy távolságra Sary-hoz közel van három földhatárjel, amelytől délre Sary felől az apácák, Sary és Dabas földjét választja el. Innen dél felé nagy távolságra hossza nagy ároknál két földhatárjel van, amelytől balra van Dabas földje, jobbra az apácáké. Ugyanarra nagy távolságra van két földhatárjel, amely ugyanazokat választja el, de itt van Dabas végső határa. Ugyanarra egy földhányáshoz jut, amely nyugatra az apácák, keletre Ilbeu földjét választja el. Ezután nyugat felé félezer, vagy több lépésnyire egy kis hegyhez vagy dombhoz ér a Kunuth közelében, s ettől balra van Barcz falu. Ezer lépésnyire Budi falu közelében egy nagy árkon át egy nagy kő a határjel. Az alperesek szerint azonban a határ az említett három határjeltől, amely Budi-tól dél felé az apácák földjének határa, kiindulva nagy távolságra újabb három határjeltől nyugatra az apácák földje van, ezután dél felé a Budi-ból a kunok szállásához vezető úton van egy földhatárjel, majd ugyanarra rövid távolságban másik földhatárjel van, majd egy földhányás a határjel. Innen jó távolságra ugyanarra három földhatárjel, amelyek közül a nyugat felé eső az egyházé. A földterületet egyébként hat ekényire becsülték.”¹⁶⁶

A határleírással nem voltak elégedettek a felek, ezért „1388. jan. 20. Buda. Zsigmond király meghagyja a budai káptalannak, hogy a nyulakszigeti apácák Harkyan birtokának határjárását végezze el. Kijelölt királyi emberek: Mayushaza-i Kwn (dictus) István, Elias és Egyed deák.”¹⁶⁷

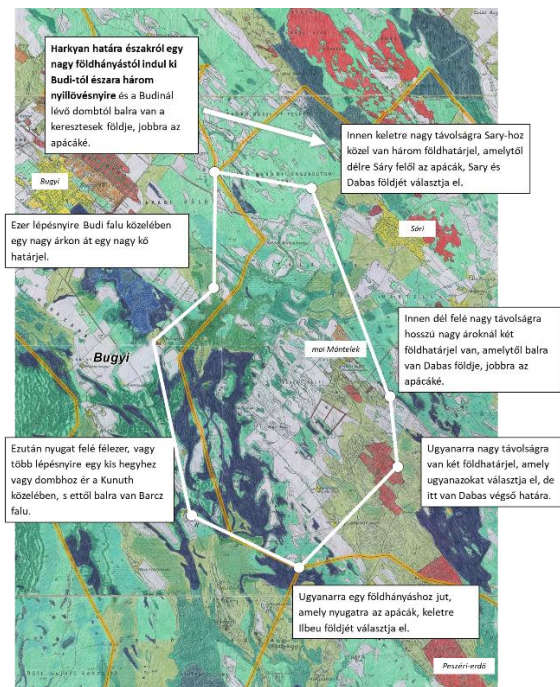
„1388. jan. 31. A budai káptalan Zsigmond király jan. 20-i parancsára (ld. 1000. sz.) Mayushaza-i Kwn (dictus) István királyi emberrel elvégzi a nyulakszigeti apácák Harkyan birtokának határjárását. Az első határjel keleten a Lwdaser nevű helynél egy árok mellett van, ahol a két földhatárjel Harkyan és Bady határa. Ezután nyugat felé közepes távolságra az árok mellett van egy határjel, majd ugyanabban az irányban nagy távolságra másik földhatárjel, innen nyugatra egy réten átmenve a Lekehege nevű kis hegyre ér és itt két földhatárjel Ilbew és Harkyan határa. Innen közepes távolságra egy másik réten van földhatárjel, majd ugyanabban az irányban a Gekenesthozege nevű helyre ér, ahol két földhatárjel Ilbew-t és Harkyan-t választja el. Ezután észak felé egy kis helyre¹⁶⁸ jut, ahol földhatárjel van, azután ugyanarra

¹⁶⁶ Eredetije DL 69723. (Kende cs. lt.) Bártfai Szabó 443. Bakács (1982: 993.)

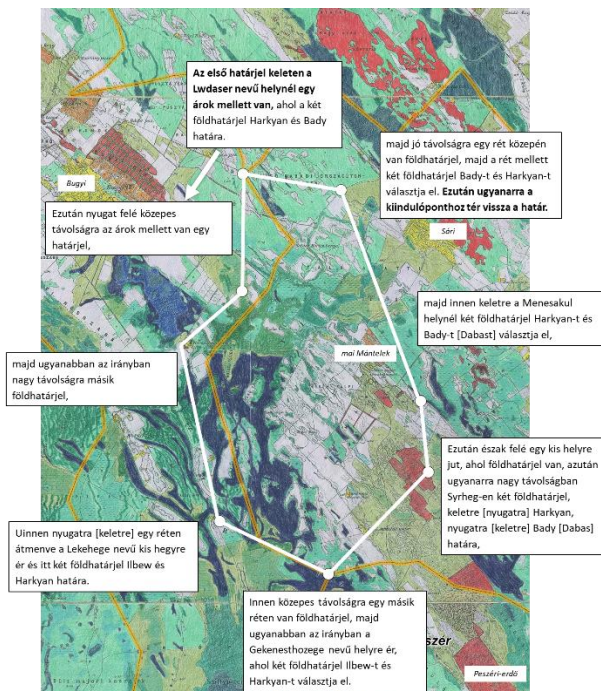
¹⁶⁷ Átírta a budai káptalan 1388. jan. 31. DL 7371. Bakács (1982: 1000.)

¹⁶⁸ hegyre?

nagy távolságban Syrheg-en két földhatárjel, keletre¹⁶⁹ Harkyan, nyugatra¹⁷⁰ Bady¹⁷¹ határa, majd innen keletre a Menesakul helynél két földhatárjel Harkyan-t és Bady-t¹⁷² választja el, majd jó távolságra egy rét közepén van földhatárjel, majd a rét mellett két földhatárjel Bady-t és Harkyan-t választja el. Ezután ugyanarra a kiindulóponthoz tér vissza a határ.”¹⁷³

Az 1386. évi harkyan-i határjárás feltételezett lokalitásai¹⁷⁴ a mai közigazgatási határokkal

Az 1388. évi harkyan-i határjárás feltételezett lokalitásai (az 1386. évi határjárás alapján feltételezett határvonalakkal)¹⁷⁵

Az 1386. évi határleírás nem tartalmaz élőhelyre vagy tájhasználatra utaló neveket, de az 1388. évi már igen: „Lwdaser” (Ludas-ér), „Gekenesthozege” (Gyékényestőzeg), „Menesakul” (Ménesakol). A Gyékényestőzege valószínűleg a később Sári-víznek nevezett nagy kiterjedésű turjánnak lehetett egy része, míg a mai Mántelesi-buckás dabasi oldaláról jelzett Ménesakol valószínűleg a gyóni Nagy-víz és a Nyilasok környékén található üde gyepeken legeltetett ménesre utalhat. Fontos megjegyezni, hogy sem a Gyékényestőzeg nem azonos lokalitású az essői határleírásban szereplő Gyékényes-réttel, sem a Ménesakol a Ménes-kúttal.

A Mántelesi-buckáson a határ hosszan halad, ezért kifejezetten érdekes, hogy nem említ sem mozgó homokbuckákat, sem fásszárú vegetációt.

¹⁶⁹ korr. nyugatra

¹⁷⁰ korr. keletre

¹⁷¹ korr. Dabas

¹⁷² korr. Dabas

¹⁷³ Eredetije DL 7371. ZSO I. 418. Bakács (1982: 1001.)

¹⁷⁴ A pontokat az archív térképek, a közelmúltban készült légifelvételek és a terepbejárások segítségével helyeztük le.

¹⁷⁵ Alaptérkép: Biró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közi táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK)

Az 1386. évi határjárást július 6-án, az 1388. évit január 31-én végezték. A nyári időpont a táj legszárazabb időszakára esik, másik pedig a legfagyosabbra. A tájban gyakori vízbő laposok, erek és turjánok ebben a két időszakban a legátjárhatóbbak.

A mai Mánteleki-buckásnak nevezett határrészen a középkorban Hartyán, Mántelek és Szentpéter települések osztoztak. Az 1386-os hartyáni határleírás nem említ fásszáru vegetációt a területről.¹⁷⁶

A török időszakban, „1559-ben Szentpetre után 10 kile búza és 18 kile kevert tized mellett 3 szekér szénát, Mántelekre 40, 20 kile gabonatizedet és 750 akcse szénaadót vetettek ki.”¹⁷⁷ A szénát tehát nem beszolgáltatással, hanem pénzben kifizetendő adó formájában vetették ki Mántelekre, míg Szentpéter 3 szekérrel adózott. Ekkor egyébként „szentpétert a peszériek” művelték.¹⁷⁸

„A kunszentmiklósiaknak is kifizetődő volt az állattartás, hiszen pásztoraik Gyónig eljutottak. Ezt (1662) az Eszterházyak tették szóvá, akik Mántelek elbitorlásáért (1643) a Szentkirályiakkal pereskedtek.”¹⁷⁹

Az 1. Katonai Felmérésen a területet fátlan buckásnak jelölik. A 2. Katonai Felmérés (1859 és 1861) nagy kiterjedésű mozgó homokot jelöl, melynek csak a déli részén ábrázol ritkás facsoportokat.¹⁸⁰ 1863-ban így jellemzik a területet az alsódabasiak: „...futó, semmit nem termő homok hegyekből áll, még fű szál sem terem rajta.”¹⁸¹

¹⁷⁶ Ez azért érdekes, mert a határjárás megkerülte a Sári-vizet, és Dabas térségében is járt, és ezekről a területekről említ élőhelyeket, réteket, mocsarakat (Gyékényestőzeg) és ereket (Ludasér). Biztosan áthaladt a Mánteleki-buckáson, de sem mozgó homokot sem erdőt nem nevezett meg, miközben a korabeli határjárások szisztematikusan megemlítik, ha látnak erdőket, magányos fákat, cserjéseket.

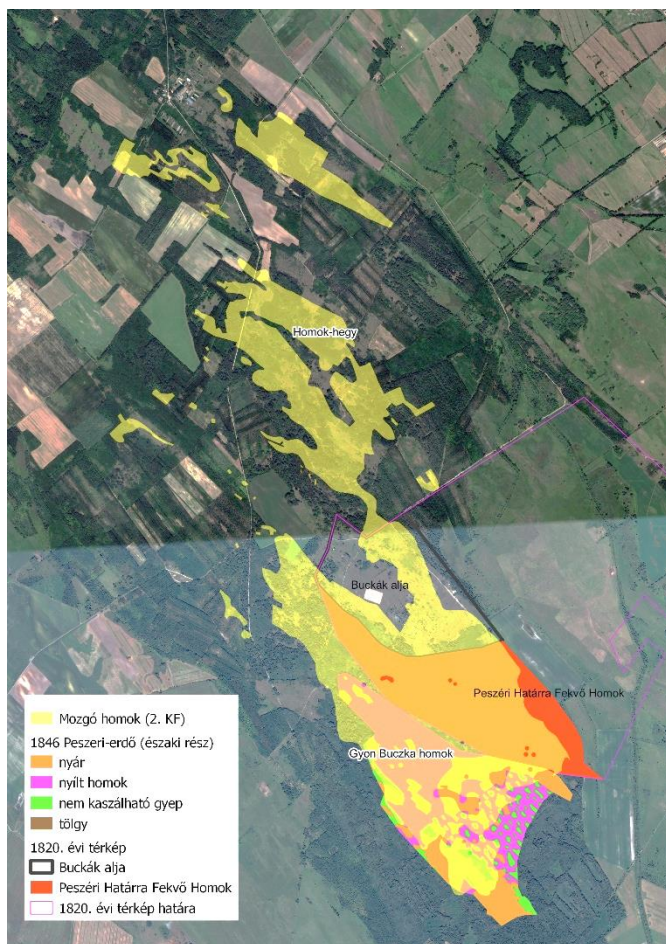
¹⁷⁷ Czagányi (1992: 74. oldal)

¹⁷⁸ Czagányi (1992: 75. oldal)

¹⁷⁹ Czagányi (1992: 83. oldal)

¹⁸⁰ A *mapire.eu* honlapon elérhető 2. Katonai Felmérés ezen lapjai az eredetiről készült korabeli másolatok, így az északi részen jelölt fák lehetnek másolási hibából adódóak.

¹⁸¹ Pesty (1863)

A Mánteleki-buckás 19. századi mozgó homokfelszínei¹⁸²

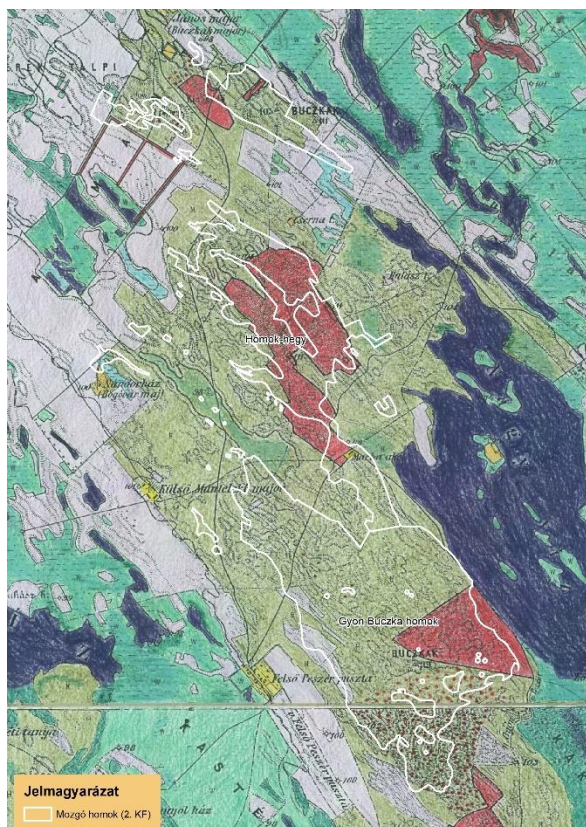
Az archív térképek közül az 1820-as térkép ábrázolja a legfelületesebben a mozgó homokfelszínt. A 2. Katonai Felmérés valamivel pontosabb lehatárolást ad. Az 1846-os térkép a mozgó homokkal jellemezhető területek belső mozaikosságát is ábrázolja: mozgó homokos alpmatrixban kisebb-nagyobb nyáras foltok és száraz gyepek. Ez alapján legalább részben növényzetmentes és helyenként vándorló homokfelszínek lehettek, melyek helyenként ráakódtak a bennük mozaikszerűen elhelyezkedő fás és gyepes növényzetű foltokra. Vélhetően ennek a homokmozgásnak a nyomait találtuk meg 2016-ban a Nyírjes buckaközi kékperjése alatt,¹⁸³ ahol 60 cm humuszosodó tetejű sárga homoktakaró alatt fekete, tőzeges, alsó szintjében erősen karbonátos eltemetett lápi talaj volt jelen.

A 2. Katonai Felmérésen ábrázolt mozgó homokfelszínnel csak a legdélebbi részen fed át az 1846-os térkép, ahol a belső mozaikosságára is van információnk. Elképzelhető, hogy az északabbi részek is hasonlóan fásak-gyepesek voltak, de erre egyelőre nincs adatunk.

A mozgó homok megkötése a 3. Katonai Felmérés idején már megkezdődik és az 1950-es évekre befejezettnek tekinthető.

¹⁸² Műholdfelvétel: Google Satellite

¹⁸³ WGS: 47.126559, 19.282531. Homogén, meglepően fajszegény *Molinia caerulea* dominálta kékperjés rét (D2), melynek csupán azon pontjain van meg a *Gladiolus imbricatus*, melyeken a sárga homoklepel vékony vagy nincs jelen (Molnár 2018).

A 2. KF-en még mozgásban lévő homok (fehér körvonal) a 3. Katonai Felmérésre¹⁸⁴

... illetve a mai műholdfelvételtre illesztve¹⁸⁵

A *Rákóczi Erdejének* nevezett Mántelegtől délre található erdőfolt¹⁸⁶ az 1. Katonai Felmérésen még nem, de a 2. KF-en már szerepel. Ma egy jellegtelen, eutróf aljnövényzetű telepített, nem sarj-eredetű kocsányostölgyes.

¹⁸⁴ Biró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK)

¹⁸⁵ Az egykor mozgó homokfelszíneken 1957-ben többnyire telepített erdőket találunk, napjainkra ezek környezetében is újabb fásítások történtek. Műholdfelvétel: Google Satellite

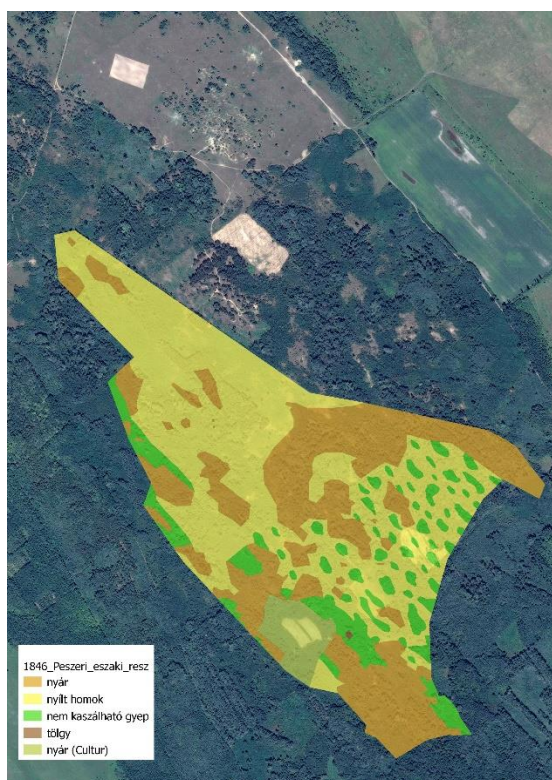
¹⁸⁶ WGS: 47.173767, 19.255553

Buckai-kerület (Mántelek déli része, Peszéri-erdő északi vége)

Az 1. Katonai Felmérésen fátlan buckásnak jelölik a területet, elszórt facsoportokat csak a legdélebbi részen ábrázolnak.

A területről szóló első írásos emlék az 1787 körül készült térképen szerepel. A Peszéri-erdő északi végét így jellemzi: „Nagyon ritkás nyárfásból áll, így a Nyíres-erdőhöz¹⁸⁷ tartozik. (...) Homokos terület. Rengeteg fiatal felnövő fája lenne, ha a fák kivágása után nem legeltetnek majd itt. Így majd szép erdőt növeszt.”

A több mint fél évszázaddal később készült Blahausch (1846) térképen már részletesen ábrázolják a terület élőhelymozaikjait. A homok („Sand”) alapmátrixban nyáras és nem-kaszálható gyepes („Unmähbare”) foltokat látunk, illetve egy tölgyes foltot. A 15 évvel később készült 2. Katonai Felmérésen ugyancsak nyílt homokfelszín és elszórt facsoportokat ábrázolnak.

A Buckai-kerület az 1846-os térképen¹⁸⁸

... és a 2. Katonai Felmérésen (1859)¹⁸⁹

Az 1850-es években Frivaldszky Imre többször is járt a Peszéri-erdőben, 1859-es cikkében ezt írja: „földezete e pusztai erdőnek éjszak felől habos idomú, dombjait futó, részben már megkötött homok alkotja.”¹⁹⁰

¹⁸⁷ Értsd az erdő déli része, melyet Nyíres-erdőnek nevez a leírás („Sylvam Betulaceam”).

¹⁸⁸ Műholdfelvétel: Google Satellite

¹⁸⁹ Műholdfelvétel: Google Satellite

¹⁹⁰ Frivaldszky (1859). A „részben már megkötött” pontos értelmezéséhez (spontán vagy homokkötési tevékenység) további források és elemzések szükségesek (vö. 1846. évi térkép egyik nyáras foltjának felirata: 'Cultur'; „(...) északi harmadát mesterségesen beerdősítették körülbelül nyolcvan évvel ezelőtt, és többnyire akácból és nyárból áll, buckákra ültették, melyek az erdősítés idején még szélfűtték voltak és vándoroltak.” (Frohaw & Rothschild 1912)

Tuzson (1914) képalírása: „Futóhomok Pest- és Bács megye határán.¹⁹¹ A háttérben fekete nyárfák; elől a fodros homokot helyenként homoki csenkesz (*Festuca vaginata*) csokrai kötötték meg.”

Tuzson (1914) képalírása: „Félig kötött homokpuszta Pest- és Bács megye¹⁹² határán. A háttérben fekete nyárfák; elől a heverő napvirág (*Fumana procumbens*), a homoki fűtej (*Euphorbia Gerardiana*¹⁹³) és a homoki csenkesz (*Festuca vaginata*) kötötték meg a futóhomokot.”

Tuzson (1914) képalírása: „Fehér nyárfa csoport a vármegye határi homokpusztán, Pest- és Bács megye¹⁹⁴ határán.”

A térképek és leírások alapján azt feltételezzük, hogy a képeken látható növényzeti típusokhoz hasonlóak jellemezhetők a Buckai-kerület a 19. század közepén.

A 20. század elején írja Frohawk & Rothschild (1912), hogy a Peszéri-erdő „északi harmadát mesterségesen beerdősítették körülbelül nyolcvan évvel ezelőtt, és többnyire akácból és nyárból áll, buckákra ültették, melyek az erdősítés idején még szélfűtták voltak és vándoroltak”.

Boros Ádám 1933-ban említi naplójában a területet, és így jellemzi: *Peszéradacs: Felsőpeszér. "Buckák" (119 m.), erdős-bozótos buckás terület a "Nagyvíz"-től D-re: Juniperus vulgaris, Stipa capillata, Koeleria glauca, Molinia caerulea, Tragus racemosus, Festuca vaginata,*

¹⁹¹ A képalírásokban a „Pest- és Bács megye határán” nem a mai Pest és Bácskiskun megye határára vonatkozik, amely egyébként pont a tárgyalt területet keresztezi, hanem a Bácskörtés és Kiskunhalas közötti, tehát dél-kiskunsági, akkori megyehatárra (ahogy ez a szövegkörnyezetből kiderül).

¹⁹² Lásd fentebb.

¹⁹³ syn. *Euphorbia seguieriana* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-79831>)

¹⁹⁴ Lásd fentebb.

Holoschoenus vulgaris,¹⁹⁵ *Salix rosmarinifolia*,¹⁹⁶ *Betula pendula*, *Syrenia cana*, *Onosma arenarium*, *Alkanna tinctoria* var. *parviflora*.¹⁹⁷

1934. május 13-án: „Homokbuckás Felsőpeszér házcsoporttól ±kK-re, a külső-mánteleti és dabasi utak elágazásánál lévő akolig: *Ephedra distachya* (szép idős pld.-ok), *Koeleria glauca*, *Stipa Joannis* (elég sok, szép), *Pulsatilla nigricans*, *Dorycnium sericeum*, *Teucrium montanum*, *Achillea pectinata*.¹⁹⁸

Rétek, mégpedig tőzeges rétek és az azokból kissé kiemelkedő homokos, de meglehetősen sötéttalajú rétek a házcsoport közelében É-K-re és K-re, később a helyet legeltetik. *Orchis incarnatus* (flore albo is gyakori), *O. militaris* (elvirítóban), *Ophrys aranifera* (az *O. cornutet*, amit Kárpáti Z. szedett itt régebben, hiába kerestük, úgy látszik jóval később virít), *Euphorbia lucida*, *Veronica Jacuini* (meglehetősen bőven), *Gentiana pneumonanthe*.¹⁹⁹

Ez év június 4-én is jár az erdő északi részén: „Felsőpeszér: Peszéri-erdő (\"Felsőbucka\") Homokbuckás erdő Felsőpeszértől K-re egész a jóval délebbre lévő erdőszlakig (\"J.H.\"), legszebb rész az \"Ördög-katedra\" nevű nagy bucka (119 m.) környéke, tiszta nyires-tisztásokkal. *Ephedra distachya*, *Carex glauca*, **Anacamptis pyramidalis*, **Epipactis atropurpurea*, **Salix alba*, **Betula pendula*, *Linum glabrescens*, *Helianthemum nummularium*, **Gentiana crutiata*. A * jelűek főleg nyírfás laposokban, a *Gentiana* csak egy ilyen mélyedésben. E helyeket jellemzik még a következők állományai: *Deschampsia caespitosa*, *Molinia caerulea*, *Schoenus nigricans*.²⁰⁰

Tuzson János az Alföld növényzetét ismertető 1915-ös munkájában pont ezt a részt jellemzi, igen részletesen:

„XXIII. A mocsárszemek²⁰¹ formációja (7. kép, IV.)

¹⁹⁵ syn. *Scirpoides holoschoenus* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-249227>)

¹⁹⁶ A *Salix rosmarinifolia*-ról érdekes megfigyelést közöl Kiss (1944): „Megjegyzem itt, hogy viszont ezek a szelek segítik elő a serevény-fűz (*Salix rosmarinifolia*) megtelepülését, a mely a Duna-Tisza közti homokok őscserjéje. Magja elvetés után 36 óra alatt kihozza sziklevelét s a gyököcskét, kapaszkodó karógyökerecskéjét azonban csak napokkal később fejleszti. Ennek következtében könnyen elmozdítja helyéből a legkisebb szél, vagy eső, tehát csak a talajvízes homokon jut olyan előnyös nyugalmi állapothoz, hogy gyökeret verhessen és megmaradjon. Épp ezért a mesterséges erdősitések a serevényfűz kiveszését készítik elő. Először azért, mert tenyészet helyéről a talaj előkészítése alkalmából gyökerestől kipusztítják, a jólkezelt mesterséges erdőkben pedig a szél településre alkalmas területet nem képezhet. Ezért egyedüli tenyészőhelye csak a mesterségesen a talajvíz felszínéig elhordott, de védett homokterületeken van. Hogy a mai viszonyok közt mennyire nincsen a mesterséges erdőkben településre alkalmas hely, a következőkkel igazolom: A múlt években a szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetemen az Egyetembarátok Egyesületében egy előadást tartottam a serevényfűz életéről. Ehhez 1 db 1 éves* serevényre lett volna szükségem. 8 erdőőr a 7500 kat. hold erdőben nem tudott egyetlen darab egyéves serevényfűzet találni, annak ellenére, hogy már jutalmat is ígértem a találónak.”

¹⁹⁷ Boros-napló: 159–162. oldal, 1933. augusztus 15.

¹⁹⁸ Máté András az 1990-es évek végén még észlelt *Teucrium montanum*-ot és *Pulsatilla nigricans*-t a terület egyik tisztásán (WGS: 47.128967, 19.271669)

¹⁹⁹ Boros-napló: 45–50. oldal, 1934. május 13.

²⁰⁰ Boros-napló: 72–75. oldal, 1934. június 4.

²⁰¹ Tuzson (1915) lábjegyzete: „A helybeliek ezeket részben szintén turjánoknak nevezik, de a kettő között nagy a különbség. Így a megkülönböztetés okából az itt közölt új kifejezést ajánlom. Magukat a szóban levő tócsákat a helybeliek «kopolyák»-nak is nevezik.”

7. kép. A dabasi (Pest m.) turjánok és mocsárszemek: I. a turjánok nyirkos ősrétjeinek-, és II. vizeinek associációja; III. a közelükben levő cserjés homokpuszták — és IV. a mocsárszemek formációja. A szövegben a XXII. és XXIII. formációk.

gyakran megismétlődik Dabastól délre, Kunszentmiklós irányában, különösen ott, a hol a királyi uradalom erdői, pusztái vannak.²⁰² A «mocsárszemek» tulajdonképpen olyan homokbuczkás területen vannak, a melyet a cserjés homokbuczkák formációja jellemez (XX. 26. old.). Maguk a mocsárszemek a buczkák közötti mélyedésekben vannak; nyirkos teknők, laposok, amelyekben már egy-két ásonyom mélységben szennyes, sárgás víz fakad. Közepükön igen gyakran kerekded, süppedős víztócsa van, a mely vagy be van nőve, vagy közepén nyílt víztükröt mutat.

Ezeket a mocsárszemeket tehát nemcsak az jellemzi, hogy vizes mélyedések, hanem ezenkívül az is, hogy a terméketlen, illetőleg a cserjés homokpuszta mélyedései (7. kép, III.): a kiemelkedő buczkákon az utóbbinak jellemző növényfajait találjuk meg. Így a formáció jellemzéséhez tulajdonképpen hozzátartozik a mocsárszemeket körülvevő buczkák floristikai jellemzése is. (...) ²⁰³

A dabasi mocsárszemek körüli homokbuczkákon a következő növényfajokat találtam meg: *Stipa pennata*, *Phleum phleoides*, *Calamagrostis epigeios*, *Koehleria glauca*, *Festuca vaginata*, *Bromus squarrosus*, *Br. tectorum*, *Secale silvestre*, *Carex nitida*, *Populus alba*, *P. nigra*, *Alsine viscosa*, *Silene otites*, *Dianthus pontederæ*, *Berberis vulgaris*, *Alyssum tortuosum*, *Anthyllis polyphylla*, *Astragalus virgatus*,²⁰⁴ *Linum glabrescens*,²⁰⁵ *Euphorbia Gerardiana*, *Helianthemum chamaecistus*,²⁰⁶ *Onosma arenarium*, *Verbascum lychnitis*, *Orobancha arenaria*, *Galium verum*, *Achillea ochroleuca*, *Tragopogon floccosus*.

A buczkák alján természetesen érintkezik ez a pusztai, xerophita vegetáció a következővel: a mocsárszemek flórájával úgy, hogy a két formációnak ama fajai, melyek a termőhelyben nem nagyon válogatósak, az érintkezési vonalon keverednek.

²⁰² Dabas és Kunszentmiklós között egyedül a Peszéri-erdő volt uradalmi erdő, illetve kiterjedtebb buckás is csak itt volt.

²⁰³ Itt ez a bekezdés következik: „Ezek flórája, a mint említém, egyezik a 168. oldalon leírt cserjés homokpusztákéval és az ott leírt pusztá – a vasadi – Dabastól nem lévén messze, tulajdonképpen egyszerűen utalhatnánk az ott közöltekre. Azonban itt is követni kívánom azt az elvet, hogy minden egyes esetben csakis az illető helyen meggyűjtött növényeket veszem figyelembe és kerülni kívánom az általánosítást és összefoglalásokat. Ennek folytán itt külön felsorolom a mocsárszemek körül levő cserjés homokbuczkák növényeit. Ezt annál is inkább követendőnek vélem, mert az itt gyűjtött növényeim névsora nem fedi a monori pusztán gyűjtöttét. Pl. dacára a két terület növényföldrajzi identititásának a *Dianthus polymorphus*-t a dabasi cserjés homokbuczkákon nem találtam; viszont a monoriakon a *Linum glabrescens*-t nem szedtem, vagy legalább is bizonyos, hogy ott nem oly tömeges ez a növény, mint emitt stb.”

²⁰⁴ syn. *Astragalus varius* (<http://www.theplantlist.org/tpl/record/ild-9663>)

²⁰⁵ *Linum hirsutum*.

²⁰⁶ syn. *Helianthemum nummularium* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-2842337>)

A mocsárszemek vizében a *Scirpus Tabernaemontani*²⁰⁷ és *Phragmites communis*,²⁰⁸ főleg azonban az előbbi uralkodik. A rendszeren kerek tócsa körül *Schoenus nigricans* helyezkedik el, néha fekete füzéireivel szabályos koszorút alkotva. A mocsárszem körül nyirkos, fekete, homokostalaju lapos terület el; sőt ahol a víztócsa a közepől hiányzik, csak ilyen terület van a buczkák teknőjében. Az ilyen laposok néha eléggé nagy kiterjedésűek. Jellemző növényföldrajzi tájképet kölcsönöz ezeknek a *Betula pendula*, a mely festői csoportokban helyezkedik el, hogy a szabadon hagyott tisztásokat a ritkásan álló *Juniperus communis* cserjék díszítsék. Harmadik, jellemző fás növénye a *Salix rosmarinifolia*: apró növéssű, alig emelkedik ki a pázsitból. A talaj kevésbé füves részein feltűnik két gombafaj: aranysárga kalapjaival tömegesen jelentkezik a *Hygrocybe intermedius* és az apróbb *H. miniatus*. Itt-ott nagyobb területen borítja a talajt a *Cladonia pyxidata* zuzmó telepe. E laposok flórája nyireseivel a Nyírség lágjaira emlékeztet, de növényfajai mások. Lényegesen különbözik továbbá a turjános rétek flórájától is: emezek diszes virágpompáját itt hiába keressük, inkább pázsitok és Cyperaceák uralkodnak rajta; egyhangúbb zöldes színébe csak itt-ott vegyül egy-egy élénkebb színű virágcsoport. Az említetteken kívül a következő növényfajok sorolandók fel itt: *Calamagrostis epigeios* (a széleken), *Deschampsia caespitosa*, *Scirpus holoschoenus*, *Carex flacca*, *Orchis palustris*, *O. coryophora*, *Anacamptis pyramidalis*, *Epipactis rubiginosa* (nagy számmal), *E. palustris*, *Genista elatior*, *Ononis spinosa*, *Dorycnium germanicum*, *Polygala vulgaris*, *Plantago media*, *Valeriana officinalis*, *Leontodon hispidus*.²⁰⁹

A terület külön érdekessége, hogy a 2006-ban Ménteleken Máté András által megtalált csipkés gyöngyvessző²¹⁰ bokor eredete a Buckai-kerületre mutat: „A gyerekeket, egyévesek voltak, és toltam őket babakocsival a faluban, az ikreket, ez 2006, és föltűnt a növény, hogy ott van kiültetve. Becsöngettem Szatmáry Béla bácsiékhoz, Szatmáry Béla bácsi kinyitotta a kaput, és kérdeztem, hogy – "De Béla bácsi, ez mit keres itt?" És aztán elmondta, hogy ők már így vették a házat, hogy ez itt volt. És akkor kérdeztem, hogy – "Na, de hogy?" Hát úgy, hogy ők vették 1963-ban, ha jól emlékszem, a házat, és akiktől vették, őket az '50-es évek végén telepítették ki Mántelekről, amikor a löteret bővítették, és ők hozták magukkal az *Ilex*-szel együtt. Tehát *Ilex*-et is hoztak magukkal, meg ezt [a csipkés gyöngyvesszőt]. Ezt a két dolgot hozták. És aki hozta, az ilyen fakitermelőként dolgozott a Peszéri-erdőben, és hogy onnan, az ő kertjéből származott ez a növény. És ő magával hozta ezt a két fajt.”²¹¹

²⁰⁷ syn. *Schoenoplectus tabernaemontani* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-264982>)

²⁰⁸ vö. Frivaldszky (1857): „Földezete e pusztai erdőnek éjszak felől habos idomú, dombjait futó, részben már meköttött homok, aljasait televény képezi, melylyel helylyel sás, és nádtermő fenekek mutatkoznak, délkeleti részén virányos rétek terülnek el.”

²⁰⁹ Tuzson (1915: 172–174)

²¹⁰ Csáky (2018): „*Spiraea crenata* – Jelenlegi ismereteink szerint Alsódabas régi katolikus temetőjében egy 10 m²-es folt található, amelyet Máté András talált meg 2016-ban (Verő György szóbeli közlése, 2018). Anton Kerner jelzi először a jelenlétét a térségből Tatárszentgyörgyről, az Erdő-hegy törpezanótokkal vegyes cserjések részéről (Kerner 1869). Ezt az adatot ismétli meg két év múlva Borbás Vince (Borbás 1871). Boros Ádám pár évtizeddel később pedig így ír róla: "[...] *Spiraea crenata*-t, mely adatot Kerner is átveszi [...], aki szavaiból kivehetőleg a nem messze eső Tatárszentgyörgy mellett ezt a növényt maga is látta volna, herbáriumában azonban, amint arról E. Janchen tudósítani szíves volt, a növény Közép-Magyarországról egyáltalán nincs meg. Így mindkét adat a mai napig talány maradt, minthogy azóta sem magam, sem más a Duna–Tisza közén sehol rá nem bukkant.” (Boros 1935). Herbáriumi adatát nem találtam.”

²¹¹ Máté András szóbeli közlése, 2018

Peszéri-erdő déli tömbje

Az 1778-as térkép²¹² a Peszéri-erdőt két körülhatárolt részre osztja. A déli részében „*Aßeen und Birgen Wald*” (kőrises és nyíres erdő), északi részében „*Praedium Pöszer Birken Wald*” (Peszér-birtok nyíres erdeje) felirat szerepel. A mai erdészház helyén „*Tieren Garten*” (vadaspark) és „*Waldforsticht (...)*” (erdőfelügyelő csöszház) felirat látható. Az elhagyott templomot „*Altrkirchen*” felirattal jelöli. Az erdő szerepel az 1. Katonai Felmérésen is (1783). A királyi és császári család Ráckevei uradalmához tartozott.

A Peszéri-erdő az 1778-ban készült térképen²¹³

... és az 1. Katonai Felmérésen (1783)²¹⁴

Az első részletesebb ábrázolás vélhetően 1787. környékén készült.²¹⁵ Ez a kéziratos térkép a Peszéri-erdőre tervezett kivágási ütemezést ábrázolja (kivágási osztás), mely az egy évben kitermelendő sávokat mutatja.

Az erdőt három részre bontva ábrázolja. A részeket egymástól fekete vonallal választja el (az ábrán piros vonal). Az északi kisebb rész és a déli nagyobb rész egy tervezési egységet alkot, melyet „*Nyíres-erdőnek*” nevez. Ezt 18 kivágási szakaszra osztja fel. A nyugati részt – „*Tölgyes-erdő*” – az előzőtől eltérő ütemezéssel osztja fel. A térkép latinnyelvű, a „*Nyíres-erdő*” két részét, illetve a „*Tölgyes erdő*”-t néhány mondatban jellemzi.²¹⁶

²¹² Kneidinger (1778)

²¹³ Kneidinger, A. (1778): *Charten von denen ka[mmer]al Pradien Adáts und Pöszer zur Herrschafft Ráczkeve gehörig, der löbl. Pester Gesspannschafft einverleibet ...* (S 11 - No. 830:96. Kunadacs és Kunpeszér (PPSKk m., ma Bács-Kiskun m.), 1:57 600 – Kéziratos térkép. MNL OL.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2493/> (A térkép tájolása nem északi.)

²¹⁴ Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004

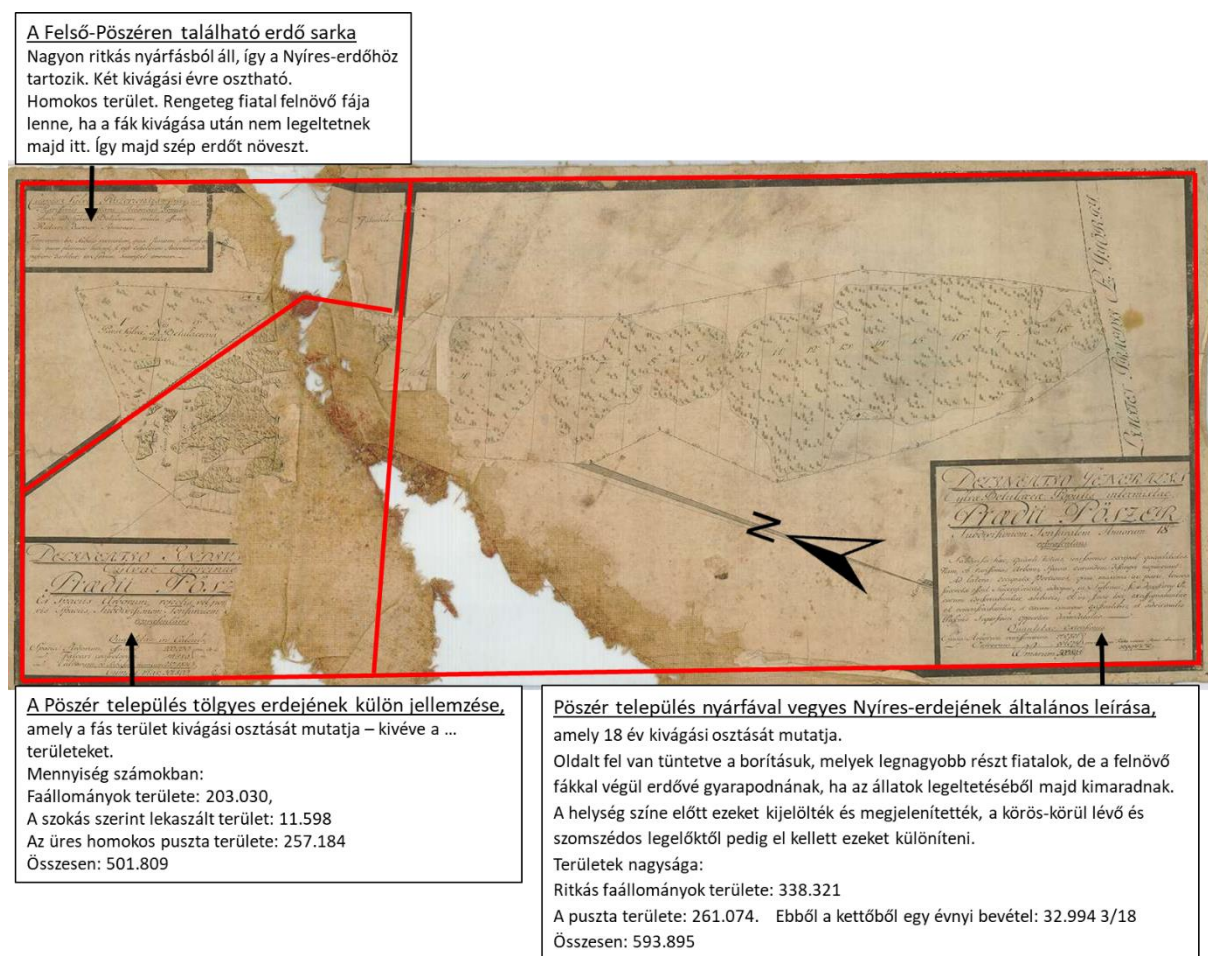
²¹⁵ A keltezés évének 1822-öt adták meg a maps.hungaricana.hu oldalon. A tölgyes rész kivágási osztásain szerepelnek évszámok 1787-től kezdődően. Ezek az évszámok lehetséges, hogy a múltban megtörtént kivágásokra, de valószínűbb, hogy a tervezett kivágás időpontjára utalnak. Ez alapján felmerült, hogy a térkép nem 1822-es keltezésű, hanem 1787. körüli. A [hungaricana.hu](https://maps.hungaricana.hu)/kapcsolat/-on keresztül megírt kérdésemre Török Enikő a következő tájékoztatást adta: „A térkép hátoldalán a következő ügyiratszám szerepel: *\"Hátoldalon: ad N. 2518/1822.\" Ez arra bizonyíték, hogy 1822-ben megvolt. Keletkezhetett korábban, erre vonatkozóan esetleg az ügyiratban lehet információ.\"*

²¹⁶ A latin szöveg lefordításában Péter Sarolta, Palásti Péter és Marton József segítségét ezúttal is nagyon szépen köszönöm.

Nyíres-erdő északi része: „*A Felső-Pöszéren található erdő sarka. – Nagyon ritkás nyárfásból áll, így a Nyíres-erdőhöz tartozik. Két kivágási évre osztható. Homokos terület. Rengeteg fiatal felnőtt fája lenne, ha a fák kivágása után nem legeltetnek majd itt. Így majd szép erdőt növeszt.*”

Nyíres-erdő déli része: „*Pöszér település nyárfával vegyes Nyíres-erdejének általános leírása, amely 18 év kivágási osztását mutatja. – Oldalt fel van tüntetve a borításuk, melyek legnagyobb részt fiatalok, de a felnőtt fákkal végül erdővé gyarapodnának, ha az állatok legeltetéséből majd kimaradnak. A helység színe előtt ezeket kijelölték és megjelenítették, a körös-körül lévő és szomszédos legelőktől pedig el kellett ezeket különíteni. – Területek nagysága: Ritkás faállományok területe: 338.321; A puszta területe: 261.074. Ebből a kettőből egy évnyi bevétel: 32.994 3/18; Összesen: 593.895.*”

Tölgyes-erdő: „*A Pöszér település tölgyes erdejének külön jellemzése, amely a fás terület kivágási osztását mutatja – kivéve a ... területeket. Mennyiség számokban: Faállományok területe: 203.030; A szokás szerint lekaszált terület: 11.598; Az üres homokos puszta területe: 257.184; Összesen: 501.809.*”

Az 1787. körüli keltezésű térkép és a sarkaiban található latin nyelvű szövegek²¹⁷ magyar fordítása²¹⁸

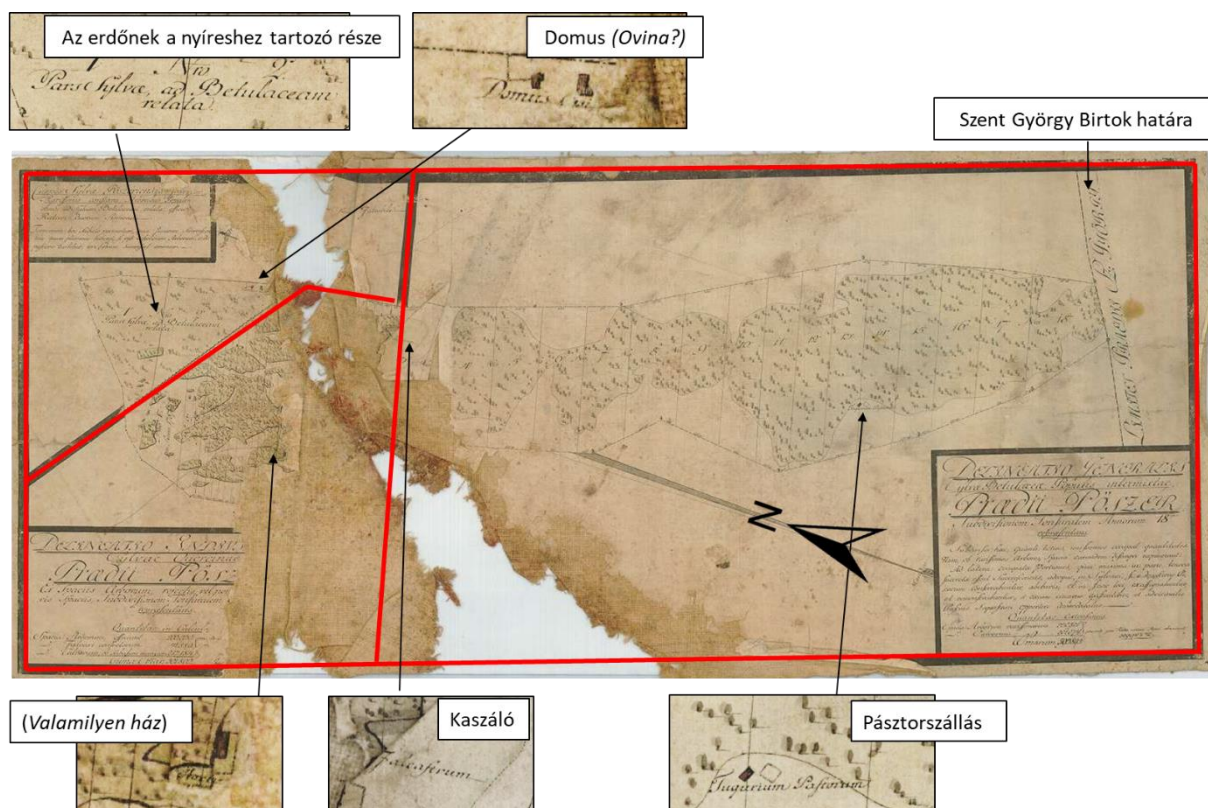
²¹⁷ Bal felső: „*Cuspis Sylvae Pöszériensis Superior. Rarissimis constans Arboribus Populis obinde ad Sylvam Betulaceam relata efficiens; Ratam duorum Annorum. Terrenum hoc sabulo permixtum, quia Juniores Succrescunt tias quam plurimas haberet; Si post exsectionem Arborum, a de pastione tuebitur; in Sylvam succrescet amenam.*”

Bal alsó: „*Delineatio indiv... Sylvae Quercinae Praedii Pöszér. Ex Spaciis arborum, rejectis vel non vis spaciis, Subdivisionem, Tonsularem ... repraesentans. Quantitas in Calculo: Spacia Arborum efficiunt – 203.030 pro inde; Spacia Falcari consvetorum – 11.598; Spacia Calvorum, ob Sabulum inanium – 257.184; Summa summarum: 501.809*”

Jobb alsó: „*Delineatio Generalis Sylva Betulacea, Populis intermixtae Praedii Pöszér Subdivisionem Tonsularem Annorum 18im representans. Subdivisio haec, quanti totius, uniformes occupat, quantitates. Nam, ob rarissimas arbores, spacia earundem distingvi nequiverant. Ad latera occupatae portiones, quia maxima in parte, teneris succretae essent, Succrescenciis, adeoque, in Sylvam, si a depastione, Pecorum conservabuntur, abituris; et in facie loci ex assignabantur, et remonstrabantur; a circum circaque existentibus et advicinatis Pascuis sequestrari oportere demandabatur*

Quantitas extensionis: Spacia arborum rarissimarum – 338.821; Spacia Calvorum – 261.074; pro inde, pro rata unius Anni obreniunt 32994 3/18; Summa summarum: 593.895”

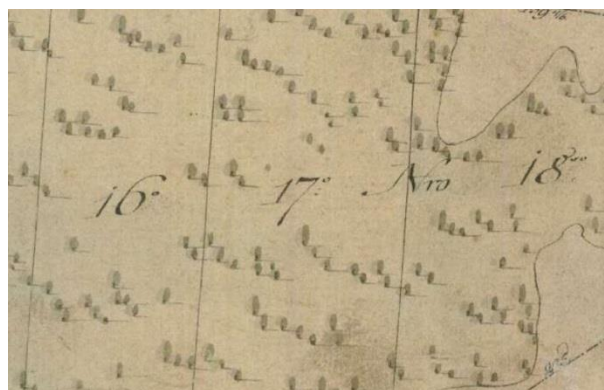
²¹⁸ Térkép forrása: Anonymus (1787?): *Delineatio generalis sylva betularea, populis intermixtae praedii Pöszér* (S 168 - No. 32. Kunpszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)) – Kézirat térkép. MNL OL.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38795/>

Az 1787. körüli keltezésű térkép egyéb feliratait²¹⁹

A „Tölgyes-erdő” kivágási osztása

A „Nyíres-erdő” kivágási osztása²²⁰

A Peszéri-erdőről ebben az időben (1783) az Országleírás ezt írja: „(...) a Peszéri Csárdánál²²¹ található egy közepes²²² tölgyerdő.”²²³

²¹⁹ Délkeleti határon: „Limes Praedii Sz: György” – Szent György birtok határa.

Erdő DNY-i szélén: „Tugurium Pastorum” – Pásztorszállás.

Északi részen: „Pars Sylvae ad Betulaceam relata” – Az erdőnek a nyíreshez tartozó része.

Középen, felül: „Falcstrum” – Kaszáló.

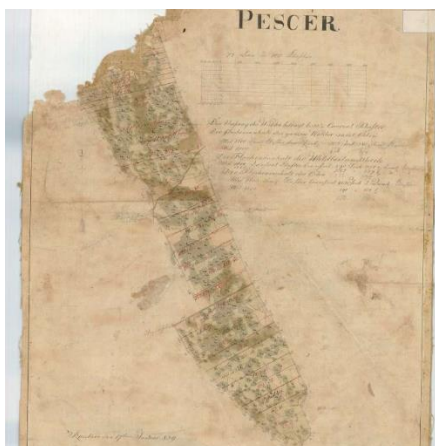
²²⁰ Térképkivágatok forrása: Anonymus (1787?): Delineatio generalis sylva betularea, populis intermixtae praedii Pöszer (S 168 - No. 32. Kunpeszer (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)) – Kéziratok térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38795/>

²²¹ Mayerhoff Pezis = Peszer Hoff. – az 1. Katonai Felmérésen látszik. Megközelítőleg: 47.109152, 19.313076

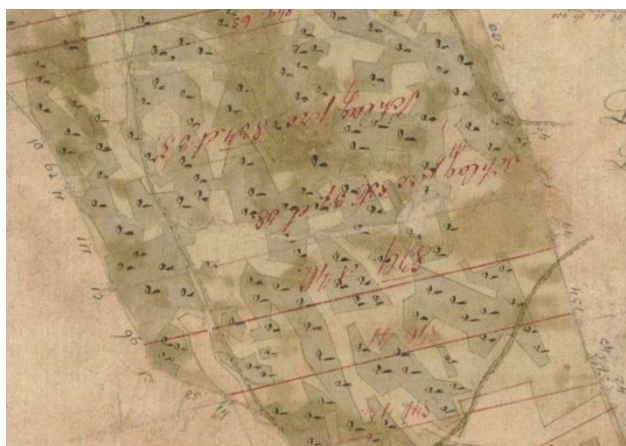
²²² vagy közepes növekedésű, középszerű, középkorú, átlagos

²²³ Országleírás (1783): „(...) Dann ist der bei dem Mayerhoff Pezis befindliche Eichen Wald eben mittelmässiger Gattung.”

A következő térkép a Peszéri-erdőről 1839-ből származik (Stulmiller 1839). Ez a térkép már részletesebb felbontásban ábrázolja az erdő belső szerkezetét: kis gyepfoltokat, köztük erdős alaplátrixot láthatunk.

A Peszéri-erdő az 1839-es térképen²²⁴

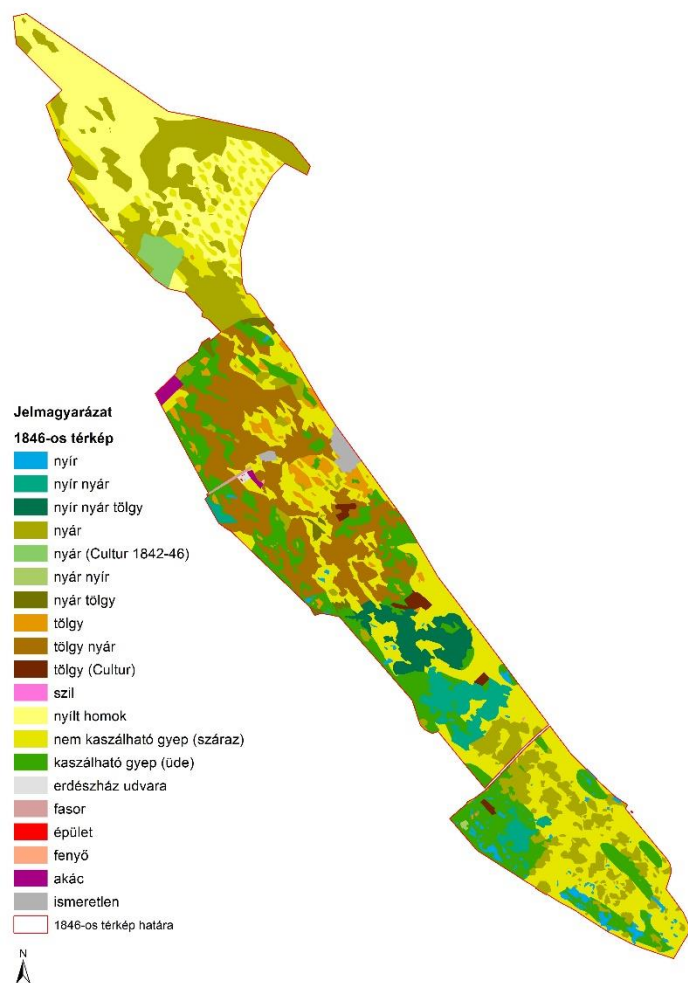

...és egy részlete

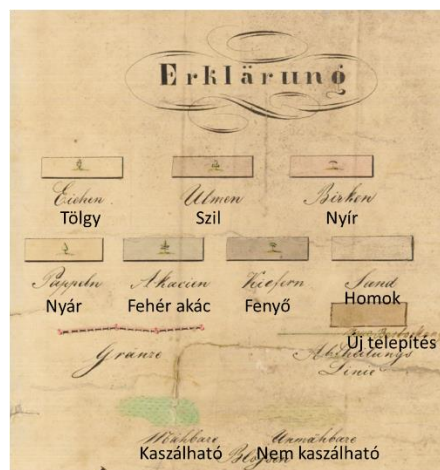
A 19. század legrészletesebb térképe 1846-ban készült. Az erdő intenzív erdészeti átalakítása 1848-ban²²⁵ indult meg, valószínű, hogy e térkép elkészítése – és részletessége – is ezzel áll összefüggésbe. Az elkészülést követő gyakorlati használatra utal a térképre később tussal rárajzolt új erdősítések. A térképen feltüntették az összes erdőfolt meghatározó fafaját (illetve fafajait gyakorisági sorrendben), a tisztásoknak pedig a termőhelyi viszonyait (kaszálható és nem kaszálható gyep), mely információk ugyancsak a tervezést segíthették.

²²⁴ Térkép forrása: Stulmiller, M. (1839): Situations Plan von dem k. k. Wald in Pescér (S 168 - No. 33. Kunpeszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.), 1:11 040 – Kéziratoss térkép. MNL OL.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeftar/38796/>

²²⁵ Máté András szóbeli közlése, 2018

A Peszeri-erdő az intenzív erészeti átalakítások előtt (1846)²²⁶

Az 1846. évi térkép jelmagyarázata és fordítása

Az 1846. évi térkép kivágata az erdészház környékén²²⁷

Az első botanikai leírás a Peszeri-erdőről 1859-ből, Frivaldszky Imrétől származik,²²⁸ felsorolja az erdő fontosabb fa-, cserje- és lágyszárú fajait, illetve jellegzetesebb élőhelyeit:

„A Százados Tölgy, az Ágasbogas Gyertyán, a Dús lombosított Körös, Sötétzöld Topoly,²²⁹ Suttogó Jegenye,²³⁰ Szomorú Nyír, Buja Fűz, Sima kérgű Éger²³¹ és Hatalmas Szil, a Terepélyes Vadalma s Körtefák diszlenek itt; nem hiányzik még az Örökzöld Fenyő²³² s a Boróka sem.

A ligeteket képző cserjék mintegy vetélkedve magasztos rokonaikkal, szinte dús változatosságban tűnnek fel. Itt tenyészik az illatos virágú Fagyal (Ligustrum), a Pirosló Kecskerágó (evonymus), Veres Gyűrű (cornus), a Hófehér Labdabokor, vagy Bangita

²²⁶ Blahausch (1846) térképének digitalizált változata (Molnár Á. P.); légifelvétel: 2009

²²⁷ Térkép forrása: Blahausch, W. (1846): Forst-Karte über den zur k. k. Familie Herrschaft Peszerer Wald (S 168 - No. 41. Kunpeszer (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)), 1:5680 – Kézirat térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38804/>

²²⁸ Pontosabban 1859-ben jelent meg az a cikk, melyet Frivaldszky Imre az 1854-es peszeri-erdei bejárásából írt meg: „1852-ben és 1853-ban az Északi-középhegységben gyűjt, 1854-ben Pest megyében: A Gyón melletti pusztá-peszeri erdőbe magával viszi Metelka Ferenc dabasi gyógyszerészt, és bevezeti őt a rovargyűjtésbe (Abafi-Aigner 1898).” (Bálint & id. Frivaldszky 2009)

²²⁹ Vélhetően a fekete nyár (*Populus nigra*)

²³⁰ Rezgőnyár (*Populus tremula*)

²³¹ Hamvas éger (*Alnus incana*)

²³² Erdei fenyő (*Pinus sylvestris*)

(viburnum),²³³ a Sóska vagy Borboja (berberis), a Festő Benge (rhamnus), a Kőény, Bodza és Csipkerózska, több Zsolt faj (cythisus)²³⁴ stb. A kúszó Bércse Iszalag, Vadszőlő,²³⁵ Földi Szeder s más folyondárok helylyel helylyel járhatatlan sűrűséget képeznek, védhelyül szolgálva több állatfaj szaporodásának. A homokdombok Serte levelű Cizickórával (achilea setacea),²³⁶ Vesszős és Nyéltelen Bókával (astragalus virgatus és excapus),²³⁷ Sallangos Pofókával,²³⁸ a Derczefű (gypsophila) több fajaival, s foltonként Homoki Gyopárral²³⁹ borítvák; míg az aljas árnyas helyeken a hegyközi növényzetet, az illatos Ibolyát, Gyöngyvirágot, Tavasz Ledneket,²⁴⁰ s ezekhez hasonlókat találunk; a nyílt lapályos-nedves rétek szokott dúsz növényzetekkel díszlenek. (...)

Nem kevésbé meglepő ezen erdősziget növényzete is, melynek különmemű fái és cserjéi választékos csoporozatban valódi természetes angol parkot képeznek. Földezete e pusztai erdőnek éjszak felől habos idomú, dombjait futó, részben már mekötött homok, aljasait televény képezi, melylyel helylyel sás, és nádtermő fenekek mutatkoznak, délkeleti részén virányos rétek terülnek el.”

A rovarvilágot így jellemzi: „Magasztos érzettel telik el a természetbúvár, ki e helyen mintegy az összpontosított röpkevilág édenébe látja magát varázsolva. Egy szép májusi vagy júniusi napon a vigályos erdő virányos oázai telvék a tarka vegyületben idestova rajongó, s virágról virágra röpködő rovarokkal, mintha mind az, mi a környék sivatag pusztáin csak gyéren s elszórva tűnedezik fel, itt tartaná ünnepélyes menyeközjét.”

A számos madárfajt felsoroló jellemzés végén megjegyzi: „1854-ben európai ragadozóink legnagyobbika, egy pár fakó keselyű is tartózkodott ezen erdőségben, valószínűleg fészkelési szándékkal,²⁴¹ de, mielőtt ezt létesíthették, a vadász szenvedélynek estek martalékul.”²⁴²

A Ráckevei uradalomban 1866 körül „bálványfa, gleditsia, déli celtisz, szederfa, jegenyenyárfa sat.-nek nagyobb mennyiségben faiskolában való nevelése és kiültetése dívott. Noha ezen évek ültetései jelenleg [1881] egyes helyeken még igen szépen díszlenek, nagyban sikerülteknek még sem mondhatók; mivel az ültetés a talajminőségre s a fanem igényeire való tekintet nélkül eszközöltetett.”²⁴³ A Ráckevei uradalom része volt a Peszéri-erdő is, de nem szól a cikk arról, hogy egységesen minden uradalmi erdejükbe telepítették volna ezeket a fafajokat. Érdekes mondat e kapcsán: „A tököli legelő s homokterületnek (...) befásítása céljából az első kísérlet 1879., és a peszér-adacsi pusztán 1877-ben²⁴⁴ tétetett meg.”²⁴⁵

²³³ Kánya vagy ostormén bangita (*Viburnum opulus* vagy *V. lantana*)

²³⁴ Ma a *Chamaecytisus ratisbonensis*-t ismerjük, de a környékben számos zánótfaj előfordul (Máté András szóbeli közlése, 2018)

²³⁵ Vadszőlő (*Vitis sylvestris*)

²³⁶ Homoki cickafark (*Achillea ochroleuca*)

²³⁷ Homoki és szártalan csüdfű (*Astragalus varius*, *A. excapus*)

²³⁸ Osztrák sárkányfű (*Dracocephalum austriacum*). A Peszéri-erdőből a faj utolsó hiteles adata Boros Ádámtól származik, 1936-ból.

²³⁹ Homoki szalmagyopár (*Helichrysum arenarium*)

²⁴⁰ Tavasz lednek (*Lathyrus vernus*), ma nem ismerjük a területről.

²⁴¹ A fészkelési szándék – a faj mai költőhelyei alapján – nem valószínű (Bánfi Péter és Bede Ádám szóbeli közlése, 2018).

²⁴² Frivaldszky (1859)

²⁴³ Véssey (1881: 331. oldal)

²⁴⁴ vö.: Az 1846-os térkép már ábrázol akác és fenyő csemetekerteket.

²⁴⁵ Véssey (1881: 331. oldal)

Ugyancsak az uradalom teljes területére vonatkozóan írja a cikk: „*az előbbeni évek s különösen az 1873. óta tett kísérletek eredménye nyomán, jelenleg a területek tiszta futóhomokból álló részei, nyár, fűz és ákác csemetékkal, a fűvel borított s részben már megkötött részek erdei- s fekete fenyő s a mélyebb, az agyagos altalajhoz közelebb eső részek pedig tölgy, kőris, nyír s hamvas égerfa csemetékkal s esetleg tölgymaggal ültetnek be.*”²⁴⁶

Már a Peszér-adacsi területről írja, hogy „*egyrészt a milliókra menő csemeték nevelésére s kiültetésére megkívántató munkaerő, másrészt pedig a szárazság s egyéb az értékek sikerét kockásztató körülményekre való tekintetből s mert a jövőbeli erdő értékesítését szem előtt tartva, czélszerűnek nem mutatkozik, hogy 800 hektáron úgyszólván egykorú állab neveltessék, a peszér-adacsi összes homokterület beerdősítése nem 10, de 30 évre osztatott fel, minél fogva évente 26 hektár vétetik munkába. Minthogy Peszér-Adacson leginkább csak tiszta futóhomok fordul elő s a tölgy- s fenyőcsemeték ültetésére alkalmas füves részek csak szórványosan s kisebb kiterjedésben találhatók, beerdősítésre leginkább ákác, nyár s fűzfacssemeték alkalmaztatnak, s miután a 30 év alatt kerekszámban mintegy hatvan millió csemetére lesz szükség, s miután ezen csemetéknek szállítása a Csepel szigeten lévő veténykert- s faiskolákból aránytalan kiadásokkal volna eszközölhető, legújabb időben Adacson 1.5 hektárnyi faiskola alapított, melyben ákác magból, fűz s nyárfa dugványokból a szükséges csemeték neveltetnek, akként, hogy minden évben az iskola részén lévő 3 éves plánták emeltetnek ki.*”²⁴⁷

A század végén, 1898-ban Abafi-Aigner így ír a Peszéri-erdőről: „*Mindezen alkalommal gyűjtésünk színhelyei rendkívül érdekesek és változatosak voltak. A legérdekesebb a peszéri erdő, mely az erdészlaktól délnek még épségben áll, de évről-évre fogy, mivel rendszeresen kivágják. Az erdészlaktól északra eső részt már régebben vágták ki, de legújabban is áldozatul esett számos előbből megmaradt terebélyes nyáras, melyet sok helyt az akác ültetvény pótol. Ez utóbbi részt, vagyis a nagy fáktól nagyobbára megfosztott buckákat és a bennök elterülő zsenge erdőt és számos tisztást épen úgy kutattuk át, mint a szál erdőt, melyben a tölgy mellett főleg az akác- és nyárfa tenyészik. A bucskás területű szál erdőnek azonban sok tisztása van, – részint homokos dombocskák, melyeken a *Thalpochara pannonica* tápnövénye, a *Gnaphalium arenarium*,²⁴⁸ valamint a nálunk ritka *Dracocephalum ruschyanum*²⁴⁹ is előfordul, – részint pedig mélyebben fekvő völgyecskék, melyekben mindenféle fű és virág buján terem.*”²⁵⁰

Frohawek & Rothschild (1912) így ír a területről: „*Peszér Puszta egy hosszú keskeny erdő, körülbelül 527 hektár, egyáltalán nem egységes karakterrel.*

Az északi harmadát mesterségesen beerdősítették körülbelül nyolcvan évvel ezelőtt, és többnyire akácból és nyárból áll, buckákra ültették, melyek az erdősítés idején még szélfűtták voltak és vándoroltak. Az erdő középső harmada nagyrészt tölgyből áll (vagy mondhatná valaki állt), benne gyéren elszórva számtalan nyílt területtel, a talaj a homoknak és a humusznak a keveréke, amely helyben "fekete homok"-nak ismert. Az erdő legdélebbi része a

²⁴⁶ Véssey (1881: 332. oldal)

²⁴⁷ Véssey (1881: 335. oldal)

²⁴⁸ syn. *Helicrysum arenarium* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/gcc-45763>)

²⁴⁹ Korr. *D. austriacum*.

²⁵⁰ Abafi-Aigner (1898)

középső részhez hasonlít a főbb szerkezeti jellemzők és a talajminőség szempontjából, de hiányzik – mint nagy különbség – a tölgy, melyet itt a nyír helyettesít.

Az utóbbi két említett részén az erdőnek (mely az igazi erdő) található a magyar sakktáblalepke. A két területrésznek van egy közös geológiai jellemzője, név szerint "Buczkás" vagyis a homokdombok.

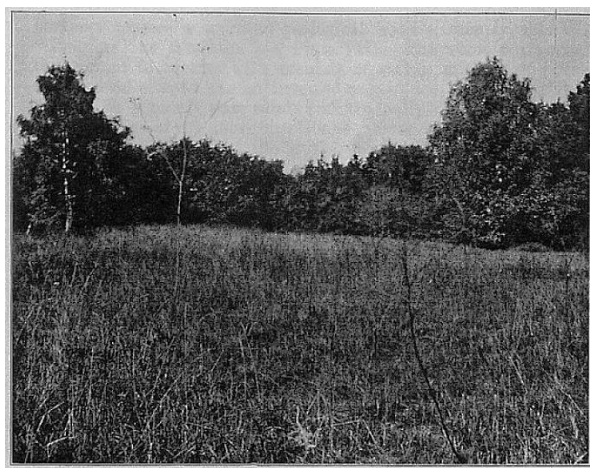
A terep teljes felülete talajból (mely a homok és a humusz keveréke) álló buckákkal borított, alakjuk mint egy megfordított csészealj, azaz gömbölyű/lekerekített tetejű (amely szinte csupasz homok) és fokozatosan lejt a széles lapos felé, melyet a fentebb említett "fekete homok" alkot. Ennek a formációnak a hatása az, hogy a táj felszíne ténylegesen számtalan buckából áll, melyek között több-kevesebb lapos rész van. A buckák homokosabbak, mint köztük a síkok. A buckákra hulló csapadékvíz gyorsan lefut, de megmarad a buckák közti sík területeken ezzel egy különleges hatást eredményezve a hely általános növényzetére.

A buckákon ritkás növényzet nő, mely előnye, hogy összeköti a homokot, de a laposabb részek (lásd a VII. táblát), melyek bőven vízellátottak, számtalan virággal és növényvel borítottak; tulajdonképpen, egyes esetekben ahol a terület kifejezetten mélyfekvésű, a talaj határozottan lápos, alkalmas a nádnak.

A lepke imágója [magyar sakktáblalepke] ezek felett a buckák felett röpköd, ahol június folyamán a tojásait is lerakja. A faj normál esetben a hónap közepén teljesen eltűnik. A rovarok mindamellett gyakran látogatják a laposokban növekvő virágokat, ahol szerzik a táplálékukat. Az adult lárvák – melyeket ebben a tanulmányban említettünk – kétségtelenül a *Festuca sulcata*-ról²⁵¹ lettek szedve (mely a buckákon nő, azaz a kimagasló homokdombokon). Erről a csenkeszről (a *rupicola* változatáról) nem hezitálunk azt állítani, hogy ez a tápnövénye a lepke lárvájának, mindenestre ezen a területen."²⁵²

²⁵¹ syn. *Festuca rupicola* (lásd. <http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-416663>), *Festuca* cf. *wagneri*?

²⁵² Eredeti: „*Pusztá Peszér is a long narrow wood of some 1300 acres of by no means a uniform character. The northern third has been artificially afforested some eighty years ago, and consists largely of acacia (Robinia pseudacacia) and poplar trees, planted on sandhills which at the time of afforestation were wind-blown and shifting. The middle third of the wood consists (or perhaps one should say consisted) largely of oak trees, sparsely scattered with numerous open spaces between them, the soil being a mixture of sand and humus, or as it is locally known, „black sand”. The most southern portion of the wood resembles the middle portion as to general contour and quality of the soil, but lacks, to a great extent, the oak which is here replaced by birch. It is in the two last-named portions of the wood (the true forest) where *suvarovius* is found, and both these portions possess a common geological feature, namely, that of „Buczkas” or sandhills (see Platte VII). The whole surface of the ground is covered with mounds of soil (a mixture of sand and humus) shaped like an inverted saucer, i. e., rounded at the top (which is nearly pure sand) and gradually sloping away to a wide flat base of the above-mentioned „black sand”. The effect of this formation is that the surface of the land really consists of a number of mounds with more or less flat spaces between them, the mounds being more sandy than the plains between. The rain water falling on the mounds rapidly runs down from them, but remains on the flat land between, and produces a curious effect on the general vegetation of the locality. The mounds possess but few plants, those present binding together the sand, but the flatter spaces between (see Platte VII) being richly watered are covered with numerous flowers and plants; in fact, in some cases where the land is especially low-lying, the ground is positively swampy and supports reeds. The imagines of this butterfly flutter about over these sandhills, where they deposit their eggs during June, and the species would appear to be normally full out about the middle of the month. The insects, however, generally frequent the flowers growing on the flatter portions, where they obtain sustenance. The adult larvae which are described in this paper were undoubtedly taken from a plant of *Festuca sulcata* growing in the „Buczkas”, i. e., the raised sandhills, and this *Festuca*, with its variety *rupicola*, we have no hesitation in stating is the foodplant, at all events here, of the larva of this butterfly.*”

„Egy tipikus Buczka” a Peszéri-erdőben.
Előtérben homoki kocsordok²⁵³

„Egy tipikus sík terület” a Peszéri erdőben²⁵⁴

Boros Ádám egyik bejárása során írja: „Az [előbbi erdőzlaktól] *Alsópeszér-re* haladó út elejénél, rét: *Anacamptis pyramidalis*, *Achillea pannonica*, *Hypochoeris maculata*.”²⁵⁵ Valószínűleg a mai 13-as edrőtag környéki gyepekre vonatkozhat.

Hogy a Peszéri-erdőben történhet-e legeltetés „az az erdésztől függött” a 20. század közepén. „Hogy kellett neki a pénz, vagy ajándék. És akkor ő már tudta, hogy a felsőbb erdészek mikor jönnek.”²⁵⁶

Napjainkban a Peszéri-erdő nyugati peremének egy szakaszát *Rác-háznak*²⁵⁷ hívják. A Rác-ház „egy hosszú épület volt, nádtetős. Azt már még a gyerekkoromban lebontották. Még '39-ben megvolt, (...) cselédek laktak benne. De annak is csak a helye van meg. De a kút még meg van ott is.”²⁵⁸

²⁵³ Fotó: Frohawk & Rothschild (1912)

²⁵⁴ Fotó: Frohawk & Rothschild (1912)

²⁵⁵ Boros-napló: 72–75. oldal, 1934. június 5.

²⁵⁶ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

²⁵⁷ WGS: 47.107692, 19.281891

²⁵⁸ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

Dabas (Sári, Dabas, Gyón)

A 13–15. századi oklevelek számos élőhelynevet említnek Gyón és Dabas határából. Dabason volt egy „Thywisses” erdő legelőkkel (Tövises), Gyónon egy „Narras”-on (Nyáras) lévő kaszáló. Besnyő határában „Zalmazzygethe” (Szalmássziget), „Hwzyberek”, „Nyarasberek” (Nyáras-berek), „Kerewsberék” (Köris-berek), „Jegenyesberek” és „Gyewres/Nyerews” (Nyíres) említése történik.²⁵⁹

„A személyneves összetételű erdőrésznevekből következik, hogy az erdők is szabadfoglalásúak voltak: *"Fabyanfaya, Denesfaya"*. A rétek és kaszálók közül, amelyeket hat helyen osztottak fel három részre, a *"Byrorethe, Bolgaristhwanrethe"* nevek mutatják azt, hogy a kaszálók és rétek személyes tulajdonban voltak és nevük az erdők neveihez hasonlóan feltehetőleg az első foglalók nevét őrzi. A legelőket, amelyek nagyrészt mocsarasak voltak, Gyón határában is közös használatban hagyják.”²⁶⁰ „A réteknek és az erdőknek csak a helyét írják le, azt, hogy a határ melyik dűlőjébe tartozik, nagyságát nem: *"cum prato Alwekreth ... ac silva in loco papii"*.”²⁶¹ „Dabas határában az osztásos földközösségi használat bizonyítékának tekinthető a Nyilas nevű rét²⁶² *"pratum vulgo Nylas"*, amelyet időnként a teleknagyság arányában nyilsorsolsással osztottak.”²⁶³

„Az 1464-es osztálynál a szántóföldek mellett felosztották a határ más haszonvételeit is: két erdőt, *"Kezkeres"* és *"Thywisses"* nevűt, *"cum pratis ad easdem silvas spectantis"*, valamint a Sarfew-nél levő, feltehetően mocsaras kaszálót, mégpedig úgy, hogy az érdekelt fél a Nyilas nevűt kapta. A határban levő külső telki állomány más részeit *"aliis terris, piscis, campis usualibus"*, az ugart, a halászóhelyet, *"et universas terras pascuales communi usui reliquissent"*, a legeltetésre alkalmas összes földterületet pedig nem osztják meg, hanem közös használatban hagyják.”²⁶⁴

Egy 1477-es birtokfelosztás során Gyónon a következőket jegyzik fel: „Az úttól egy Nyáras nevű liget, *"nemus"* felé tart a határ, ahol szintén határjelet állítanak, és eljutnak a kiindulópontig, egy régi kút mellett fekvő kiszáradt halastóig, *"Halastho sive Gath"*.”²⁶⁵

„Gyón falu határhasználatából kitűnik, hogy a főfoglalkozás az állattenyésztés volt, amelyet főként az Esső birtokkal határos területen űztek” – írja Magyar (1975) az oklevelekre hivatkozva. „A faluban lakó igásállat tavasztól–őszig a legelőn, a cserjésekben, mocsári erdőkben és az ugaron legelt, sőt nyár közepétől a tarlón, és a szénahordás befejeztével a kaszálón is.”²⁶⁶

²⁵⁹ Magyar (1975: 31. oldal)

²⁶⁰ Magyar (1975: 47. oldal), DL 73453

²⁶¹ Magyar (1975: 45. oldal), Inárcsi Farkas János inárcsi nemes telkét eladja Inárcsi Kecskés Andrásnak. Bártfai Szabó i. m. 196. l. 755. sz.

²⁶² Magyar (1975) rét (pratum) helyett tévesen legelőt ír.

²⁶³ Magyar (1975: 46. oldal)

²⁶⁴ Magyar (1975: 46. oldal), DL 45123

²⁶⁵ Magyar (1975: 47. oldal)

²⁶⁶ Magyar (1975: 47. oldal)

A gyóni Nagy-víz környékén a 14. század során említett helynevekből lólegeltetésre következtethetünk. Erre utal a Hartyán területén említett „Ménesakul”²⁶⁷, az Esső határában található „Méneskút”²⁶⁸ és a közelében lévő „Mentheleke”²⁶⁹ puszta.

Sáriban a gazdálkodást a 18. században is még „a szilaj állattartás jellemezte. A falunak [Sári] elegendő legelő állt rendelkezésre a faluhatárban és Mánteleken is. (...) Kaszálórét is elég sok került parasztok kezére a nyilas osztásoknál: 1728-ban a faluhatárból 170, a pusztákból pedig 40 szekér szénát biztosító rétet osztottak ki; átlagban 3,6 szekér szénát hozó kaszálókat. (...) 1728-ban Laffertéknek 80 marhája, 30 lova és 200 juha legelte a sári határ majorsági részét, 200 marhájuk és ugyanannyi juhuk a mánteleki legelőt.”²⁷⁰

Dabason 1732-ben „az összes kishemesi és „félig nemesi” elemeknek együtt 80 gulyamarhája és 160 fejős juha járta a dabasi határt.”²⁷¹

Az 1720-as évekből, Sáriból egy nagy tüzesetről értesülünk: „1726. die 4. xbris (decembris) Pilisi Szomszédok Bugyi pusztán színát hordván, az gazt meggyújtván úgy annyira íghet, hogy épen a mi Határunkba ki gyött, száz harmincz edgy boglya színank megh íghet.”²⁷²

„1728-ra a sáriak már két-két vetőben használták a falu határát, valamint a helységhez tartozó Mántelek pusztát és Besnyő-pusztát egy részét. A falu áttért a kétnyomásos ugaroló gazdálkodásra.”²⁷³

Az Országleírás 1783-ban az Ócsa és Sári közötti mocsárról írja: „A két nagy mocsár folyamatosan magas vízű, a benne lévő rétekből csak télen lehet kihozni a szénát.”²⁷⁴ Sáriról a következőket emeli ki: „Nincs lényeges vagy folyó [áramló] vize.”²⁷⁵ Sári mögött a mocsárban található egy égererdő, mely nem átjárható. A rétek csak száraz idő esetén járhatók. A Babádi-mocsár azonban teljesen átjárhatatlan. A postaút, mely Tiskosról²⁷⁶ Örkénybe megy, a többi úthoz hasonlóan száraz időjárás esetén is csak nagyon nehezen járható. Ez az egész rész homokbuckákból áll, mely néhány magasabb dombot tartalmaz, melyeken gyümölcsös telepítése történt, kivált a mozgó/egyenetlen dombokon. Egyébként ebben a részben található nagy mennyiségű fa is; egyrészt emiatt, másrészt az egyenetlen domborzat miatt – nem található

²⁶⁷ 1388, Bakács (1982); Benkó: 40. 1. Zs. O. 418. sz.

²⁶⁸ „Menekwth” 1385, Bakács (1982)

²⁶⁹ Magyar (1975: 47. oldal)

²⁷⁰ Párdányi (1975: 76. oldal)

²⁷¹ Párdányi (1975: 78. oldal), PmL CP. II. 150, 151, 154.

²⁷² Párdányi (1975: 111. oldal), PmL Instantiae inutiles. 1727. Sári.

²⁷³ Párdányi (1975: 75. oldal)

²⁷⁴ „Die zwey grosse Moräste, hoben beständig Wasser, es kann auch aus denen darin befindlichen Wiesen nur in Winter das Heu heraus geschafft werden.” (Országleírás 1783)

²⁷⁵ A sári Malom-vize/malomcsatorna valószínűleg túl kicsi volt, vagy éppen nem folyt, amikor a jellemzést végezték.

²⁷⁶ helyesen: Tsikos, azaz Csíkos (Czagányi László megjegyzése)

[valószínűleg: megfigyelőhelynek alkalmas] *kilátási pont*.²⁷⁷ Felső-Dabas: „*Van néhány kis erdeje*.²⁷⁸ Gyón: „*Van egy középkorú tölgyerdeje*.²⁷⁹

Kitaibel Pál több alkalommal is áthalad Dabas térségében. Ezek során a következőket jegyzi fel. „*Dabas alatt van egy kis, sekély mocsár, amelyben hal és kevés nád van*.²⁸⁰ A tó az 1. és 2. Katonai Felmérésen egyaránt látszódik, mára teljesen kiszáradt.²⁸¹ Ugyanerről a vízállásról jegyzi meg három évvel később: „*Dabas alatt látszódik a gyóni szőlőskerttől egy tiszta, állóvízű tó, melyben halásznak*.²⁸²

Ócsa felől érkezve „*Dabasig többnyire kövér és nedves talajok vannak. A dombokon – mindkét oldalon – csupasz homokfoltok is vannak. Továbbhaladva balra egy mocsár van. Nagyobb távolságra balra egy hosszú csupasz sík homokhát, amit fákkal kezdtek el beültetni*.²⁸³ Ezek az erdők az 1. Katonai Felmérésen még nincsenek jelen, a 2. KF-en pedig nagy kiterjedésű, szögletes alakú homogén erdőfoltnak jelölik, neve „*Gyóni-nagy-erdő*”.

„*Dabasnál van egy bűzös mocsár*”²⁸⁴ A „gyóni *Hotter*”-nél egy nagyon nagy *”Székesföld”* homok szomszédságában.”²⁸⁵

1840-ből Sári mellől is említene szikes talajt: „*a falu határának északi felében, a bugyi és a babádi határookra menő dűlőkben (...) vizenyős években (...) köztudomásra vízzel lévén borítva, csaknem általában haszonvehetetlen. A gyöpterület annyira székes (szikes) természetű, hogy ha a legfeljebb három ujjnyi vastagságú felső terület fel fogna töretni*”, az nemcsak hogy szántónak *”de sok időig legelőnek sem lenne használható*”.²⁸⁶

Felső-Dabasnak 1878-ban 787 hold rétje, 269 hold legelője és 212 hold erdeje van, illetve 50 hold „*haszontalan*”.²⁸⁷ 1880-as években Felső-Dabason „*a szőlők felé eső föld oly homokos és székes, hogy majdnem hasznavehetetlen*”.²⁸⁸

A 20. század legelején „*csak még a Nagy turján*”²⁸⁹ 1–1,5 m magas zsombékjai között csillan föl a víz. Ez a turján híven megőrizte eredeti képét. Rengeteg nádas, közbe-közbe alig megközelíthető partosabb helyek, szigetek. Ezeken apró ligetek keletkeztek, amelyeket a fáknak

²⁷⁷ „Saary [Sári] 3. Keine bedeutende, oder fliessende Wässer. 4. Hinter Saary befindet sich im Morast ein Erlen Wald, welcher nicht zu passiren ist. 5. Die Wiesen sind nur im trockenen Wetter zu passiren. Der Babader Morast is aber gar nicht zu passiren. 6. Eine Poststrasse welche von Tiskos bis Orkin gehet, diese und alle übrige Weege sind auch bey trockener Wetter sehr schwer zu passiren. 7. Diese gantze Section bestehet aus Sandhügeln, was einige Anhöhen seynd, worauf Frucht gebauet wird sind eben fas [das?] ireguhre [?] Anhöhe. 8. Übrigen befindet sich in dieser Section sowohl aus Manget des Hölztes als auch wegen des iregularen terrains keine Positoín [sic!].” (Országleírás 1783)

²⁷⁸ „Felső Dabas 4. Hat einige kleine Wäldel.” (Országleírás 1783). Ez valószínűleg a Vizes-nyilas erdőfoltjait takarhatja.

²⁷⁹ „Jonn [Gyón]: 4. Hat ein mittelmassiges Eichen Wäldel.” (Országleírás 1783). Ez a Kiserdő-hegynél lévő erdő lehet. Az 1. KF-en is már látszódik, csupán a 4. KF idejére tűnik el. WGS: 47.144604, 19.345437

²⁸⁰ „An Dabas unterhalb ist ein kleiner, seichter Morast, der Fische führt wenig Rohr hat.” (Kitaibel Pál 1807, in Gombocz 1945: 80. oldal)

²⁸¹ WGS: 47.161250, 19.357274

²⁸² „unter Dabas zieht sich von der Gyoner Weingarten ein stehendes blosses Wasser hinab, in welchem man aber fischte.” (Kitaibel Pál 1810. június 15., in Gombocz 1845: 197. oldal)

²⁸³ „Bis Dabas ist meist fetter, und feuchten Boden. (...) Die Anhöhen hat von beyden Seiten auch nackten Sand. Auch weiterhin ist links ein Morast. In einer grösseren Entfernung ist links ein langer nackt ebener Sandrücken, den man mit Bäumen zu bepflanzen angefangen hat.” (Kitaibel Pál 1807, in Gombocz 1945: 81. oldal)

²⁸⁴ „Bey Dabas ist ein stinkender [bűzös!] Sumpf”

²⁸⁵ Molnár (2007) írja Kitaibel-naplójára hivatkozva.

²⁸⁶ Für (1975: 123. oldal), PmL Urb. ir. Sári. 5044/1840-1841.

²⁸⁷ Für (1975)

²⁸⁸ Für (1975)

²⁸⁹ Sáritól északra.

*a náderdőből kimagasló lombkoronái jeleznek... Vízét egy Sári alatt elhaladó, s itt malmot hajtó, ma már rendes árokba szorított vízfolyás vezeti le Sári felé.*²⁹⁰

Moesz (1940) írja az 1920-as évekről, hogy „a Sári vizet benőtte a nád, a káka, a szittyó és a nedves talajt kedvelő növények egész serege.”

A sári vízimalmok mellett szélmalomok is voltak Gyónon és Sárin a 18–19. század fordulóján.²⁹¹

Sári szélmalom²⁹²

Gyóni szélmalom²⁹³

Boros Ádám, a lecsapolásokat követő 1930-as évekből írja: „A legszebb zsombékosok az ócsai Öreg-turjány, a sári Nagy-turjány és az alsódabasi Vizes-nyílás volt. (...) A Sári Öregturján területén 1932-ben még nagyterületű zsombékosok voltak.”²⁹⁴

A 20. század végén a térség felhagyott tőzegbányáinak érdekes hasznosítási formája indult be: „Gudman és társai figyelték, hogy melyik rekettyefűz barkája bomlik a legkorábban. A nagy barkájú ágvégekből, csokrokat készítettek, és ezeket a fővárosban, kereskedőknek adták el nagy tételben. A középső, ujjnyi vastag ágrészből dugványokat készítettek. A tőzegbányászat során fennmaradt, egyenes, több száz méter hosszú tőzegsávokat méterenként beszurkálták a vesszőkkel. Így keletkeztek a sűrű, rekettyefűzes sávok. Az üzlet annyira működött, hogy miután a természetvédelmi terület megalakult, és csökkent a lehetőségük, egészen Orgoványig elmentek, ahol a kisebb tőzegbányákban szintén ilyen rekettyefűzet dugványoztak, és a jól szervezett „trabantos” járatok messziről is Pestre hordták a barkát, majd más növényeket is.”²⁹⁵

²⁹⁰ Grüll (1904)

²⁹¹ Czagányi (2010)

²⁹² Fotó: in Czagányi (2010)

²⁹³ Fotó: in Czagányi (2010)

²⁹⁴ Boros (1936)

²⁹⁵ Sára (2018a)

Síkárgyűjtés

„Az Alföld homokos dombhullámainak nagy területeit vonja be az élesmosófű gyepe.”²⁹⁶

Sztavinovszky et al. (2007) részletesen ismerteti a dabasi síkárgyűjtést:

„Már az I. világháború után, majd a kettő között az itteni [Dabas környéki] lakosság foglalkozott a síkár begyűjtésével elsősorban saját szükségletének kielégítésére. Ez már az 1940-es években egyre nagyobb mértékben üzleti tevékenységbe megy át.”²⁹⁷

„(...) azok a növények, amelyek ennek a tevékenységnek "szenvető" alanyai lettek:

Élesmosófű – *Chrysopogon gryllus* – számos helyen homokpuszta réteken, a kunkorgó árvalányhajjal (*Stipa capillata*) együtt uralkodó fajai voltak. (...)

Fehér tippán – *Agrostis alba* – a láprétek, iszap és vízparti társulások egyik számottevő alkotója. (...) az előzőnél finomabb szálú gyökérzetből azonban éjfékete ("lőszőr") készült. (...) a lőszőr helyett műlőszőr. (...)

Kunkorgó árvalányhaj (hajfű) – *Stipa capillata*.

Homoki árvalányhaj – *Stipa sabulosa*. – Mindkettő gyökere az ún. grennel alapanyaga. (...) Mindkettőre igaz, a Duna-Tisza köze homokbuckáinak állományalkotói – de fogyó mértékben és védettek. Gyökérzetéből készült keféket a szépasszonyok még szebbé varázslására használták. Ugyanezt tették a kisbabáknál is. Ma már ez is mű és nem valódi, így talán a puszták élővilágát még talán unokáink is láthatják majd.”²⁹⁸

„A birtokomban van K. Gy. J.-nek 1942-ben keltezett és 1944-ig vezetett üzletkönyve – melynek segítségével a Dabason, Gyónon történt nyersanyag felhasználását nyomon lehet követni – ez csak a teljesség igénye nélkül tettem meg, hiszen az egymásba olvadó települések több pontján is ugyanabban az időben több helyen is gyűjtötték – legalább három kereskedő működött. (...) Mit mond erről aki maga is részese volt e "jelentős" jövedelmet biztosító tevékenységnek. J. J.-né dabasi lakos. A síkárt csak szegény emberek gyűjtötték, azok, akiket még napszámba sem hívtak. A földfeletti leveles hajtását éles kapával lesarabolták – ez juhoknak, kecskéknél, szarvasmarháknál kiváló takarmánya volt – ezt követően föld alatti gyökerét síkározó csákánnyal szedték.”²⁹⁹ Az így kapott hantokat a földtől megtisztították, majd még mindig csak féltermékként kévébe kötötték. Kocsin, de leginkább kerékpár csomagtartóján hazaszállították. Mosták, szárították, majd a kéregtől megtisztították. Kötegelés után csak minden szempontból kifogástalan állapotban lehetett értékesíteni. Nagyon sok munka csak csekély jövedelmet eredményezett. A szegény embernek ez is munka volt és megélhetési lehetőség. Végezetül egy figyelemreméltó megjegyzés: régebben Gyón és Peszér határában sok síkárt lehetett találni. Az elmondottakhoz kiegészítő feljegyzés – a megvásárolt nyersanyag töredékét manufaktúrális módszerrel és eszközökkel – szinte mindent kézi erővel – helyben dolgoztak fel készárúnak. A többség azonban a kefégyárba került, pl. a monoriba.”³⁰⁰

„A síkár több évtizedes réteken, füves területeken tenyészik, levelei hasonlítanak a rétifűéhez, de nem nőnek meg 10–15 cm magasra, annál inkább hosszúra nőnek a gyökerei, (35–40 cm), amelyet nagyon jól fel lehet használni mosókefék készítésére. Jól emlékszem, hogy az első

²⁹⁶ Kerner (1863)

²⁹⁷ Sztavinovszky et al. (2007: 47. oldal)

²⁹⁸ Sztavinovszky et al. (2007: 47–48. oldal)

²⁹⁹ vö. Máté András szóbeli közlése, 2018 (lásd a fejezet végén)

³⁰⁰ Sztavinovszky et al. (2007: 48–49. oldal)

világháború után sokan elmentek a közeli rétekre síkárgyökeret szedni, amiből mosókefét csináltak, erre nagy szükség volt a fehérneműk mosásához, de abban az időben csak annyit termeltek ki, amennyi saját felhasználásukhoz kellett.

Ugyanez volt a második világháború idejében is. Nagyon sokan ásták a síkárt, de nem tudták itt helyben értékesíteni, én megkezdtem a felvásárlást, miután (most is működő) a monori kefégyár nagyon érdeklődött a különböző gyökerek iránt, szállítottam is több tonnányi [!] különböző kefégyökeret, amit ők kefékészítésre használtak.

Ezen kívül nagy mennyiségű gyökeret szállítottam Németországba, Erdélybe és az országunkban lévő sok kefékötő kisiparosnak is.

Miután az akkori időkben nagyon nehéz volt a munkába állás, örömmel vállalták a férfiak a síkár kitermelését, annál is inkább, mert az akkori egy pengős napibér helyett a napi 5-6 pengőt is megkeresték, nem vitás, nehéz fizikai munkával.

Később a gyökerek eladása már túlhaladta az igényeket, elkezdtem egy kefékötő részleg létrehozását, először 8–10 személlyel dolgoztam, később – mivel nagy volt az érdeklődés – 30–40 asszonyt és lányt alkalmaztam, mert olyan nagy volt az áruk iránti kereslet, hogy a dolgozók nem tudtak annyit termelni, amennyi a kereslet volt.

Természetesen úgy a gyökerkitermelők, mint a kefékötők jól kerestek, és nagyon meg voltak elégedve. Mindenkit bejelentettem az akkori OTI-ba, és nagyon sokan nyugdíjazásukkor igénybe is vették ezt az akkori OTI bejelentést, amit figyelembe is vettek.

Kezdetkor 10-15 ember által kitermelt gyökereket tudtam csak készárunak feldolgozni, majd rövid időn belül olyan nagy volt az érdeklődés, hogy 45–50 ember [!] által kitermelt mennyiséget is értékesíteni lehetett, mint alapanyagot. Amikor a környékünkön elfogyott a kitermelésre megfelelő terület, a kitermelők elmentek Győr megye különböző területeire, ahol a kefégyártáshoz szükséges gyökereket megtalálták. A távoli munkahelyükön is nagyon meg voltak elégedve keresetükkel, mert az oda-vissza szállításukról is én gondoskodtam, úgy szintén az áru vonaton történő hazaszállítását is én fizettem.

Néhány mondatot említek még másik két gyökérről, amelyből szintén keféket gyártottunk és exportra is nagy mennyiséget szállítottam.

Az egyik a környékünkön is megtalálható, kizárólag homokos talajon tenyésző tippan gyökér, ez hosszú, fekete színű, a lószőrhöz hasonló vékony gyökér, ebből ruhakefét, partvist és cipőkefét gyártottunk [*Agrostis stolonifera*³⁰¹]. A másik vékony szálú, fehér színű grenner gyökér, szintén homokos területeken található, nagyon alkalmas vékonyabb fehérneműk mosására, ugyanúgy edények és kádak tisztítására is [*Stipa capillata* és *S. borysthenea*³⁰²].

A készárut az akkori "Izsák" budapesti festékküzetbe szállítottam az üzletkötőm S. S. közreműködése alapján. (...)

A kefék készítését és a síkár stb. kitermelését az 1945. évtől kezdődött infláció miatt – ami 1946. évben már rettenetesen fokozódott – kénytelen voltam megszüntetni, mert az akkori pengőt már jóformán nem is olvastuk, hanem kilóra mértük. (...) E miatt kénytelen voltam az iparengedélyem visszaadni az Iparügyi Osztálynak és tevékenységem megszüntetni.

³⁰¹ Lásd. Sztavinovszky et al. (2007: 48. oldal): „Fehér tippan – *Agrostis alba* – a láprétek, iszap és vízparti társulások egyik számottevő alkotója. (...) finomabb szálú gyökérzetből éjfékete ("lószőr") készült.”

³⁰² Lásd. Sztavinovszky et al. (2007: 48. oldal): „Kunkorgó árvalányhaj (hajfű) – *Stipa capillata*. Homoki árvalányhaj – *Stipa sabulosa*. – Mindkettő gyökere az ún. grennel alapanyaga.”

Majd mint kisiparos folytattam a tevékenységem. Ezt a tevékenységet 1951. január 2-án beszüntettem, mert olyan nagy volt az adó, hogy a keresettel nem volt arányban. Ennélfogva 1950 decemberében beléptem az akkori Gyóni KTSZ-be, mint vasas részlegvezető. (...) A pufajkák gyártásának beszüntetése után azt gondoltam, hogy próbáljuk meg a különböző kefék készítését, mert akkor már engedélyezve volt a magyar gyökerekből készített áruk forgalomba hozása. Hozzá is fogtunk (megbeszélve a vezetőségi tagokkal). Az egyik jónak látta, a másik kifogásolta, de miután én ebben jó üzletet láttam, így beleegyezésükkel elkezdtük a különböző kefék gyártását. A vártnál is sokkal jobban sikerült úgy a KTSZ, mint a dolgozók szempontjából (anyagi). Összegezve a különböző kefék gyártása sok pénzt hozott a KTSZ-nek.”³⁰³

Sára János így ír a dabas-környéki síkározásról: „A háborúk utáni időkben (első és második világháború után), "bandákban" szervezték a síkározást, a síkár gyökér kitermelését. Szedték az élesmosófű gyökerét, az árvalányhaj gyökerét, a fenyérfű gyökerét, a "grennert", melynek puhább gyökerét a meszelőkben a lószőr közé keverték. A kitermelt, így kissé megművelt (40–50 cm mélyen megpuhított) területre árvalányhajmagot szórtak. Hét év kellett a terület regenerálódásához, a következő gyökérszedésig. (...) [A Vizes-nyilasban] a partosabb részeket, mely itt 50–80 centimétert jelentett, időnként a "síkárszedők", síkárgyökér-kitermelők "bandája" vette bérbe (bandákban végezték a munkát), és termelte ki a gyökereket. Erre az első és második világháború után is volt példa. Az élesmosófű, az árvalányhaj, a tippanok, és a fenyérfű (helyi nevén "grenner") gyökere alkalmas volt kefe készítésére. A kereskedők keresték a kefealapanyagot, a rétek tulajdonosai meg szívesen látták a síkárosokat, mert elmondásuk szerint a munkájuk nyomán szelídült a rét.”³⁰⁴

Máté András a Peszér-környéki síkározásról: „Azt a dabasiak csinálták, a síkárgyűjtést, énnekem azt mesélték. És a legnagyobb síkárgyűjtő helyek Peszéren voltak. A Peszéri-pusztának a Peszéri-erdő déli felén gyűjtötték elsősorban. Ez volt a Ménes-járás, az Etel-major alatt, ez volt az egyik legnagyobb síkárgyűjtő hely, úgy is hívták, hogy Síkáros, ezt a 150 ha-t körülbelül itt.³⁰⁵ A Dabasiak jártak át ide síkárt gyűjteni. Illetve a másik legkedvesebb síkárgyűjtő helyük, az a Sóderbánya-rét volt Kunpeszéren. Meg a vele szembe lévő, tehát a Dög-hegy, Kele-ház környéke. Ezekre a területekre jártak. Azt mondták nekem, hogy az '50-es, '60-as években hagytak fel a síkárgyűjtéssel, valahogy. A '60-as évek közepe-vége felé. De addig ment, azt nem tudom, hogy mikor volt a csúcsa, de a '20-as, '30-as évekre gondolnék. Egyébként a síkárfű, tehát a Chrysopogon gyűjtése után piszok nagy gödrök keletkeztek a gyepekben, ezek a mai napig is a légifotókon látszódnak (a Chrysopogon gyűjtésének a helye). Egyenetlen a gyepek egyszerűen azokon a helyeken. Mert nagy a síkár, tehát hogy ha megnő ugye egy Chrysopogon tő, az ilyen 80 cm-es átmérőjű a tő, és azt amikor úgy kiásták, elég mély gödör keletkezett, és ugye a Chrysopogonnak egyébként nem nagyon mélyre, ilyen 20 cm-re hatolnak ezek a nagyon egyenes, vastag szálú gyökérrészei, és utána megritkul, de amikor kiszedik,

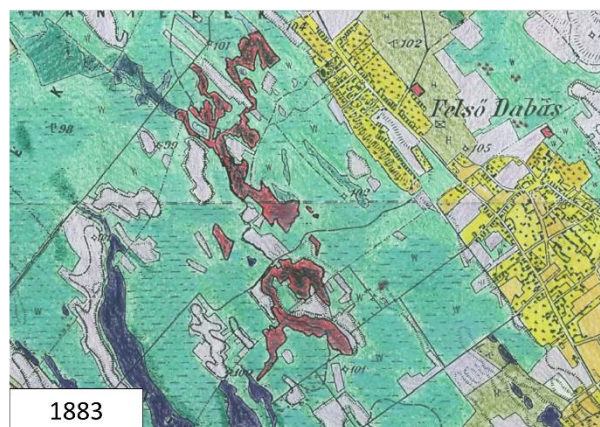
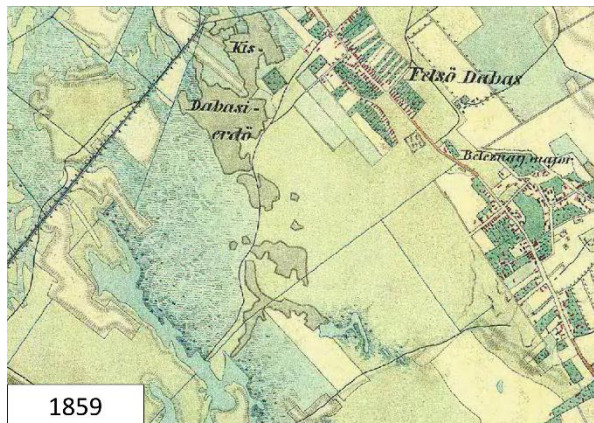
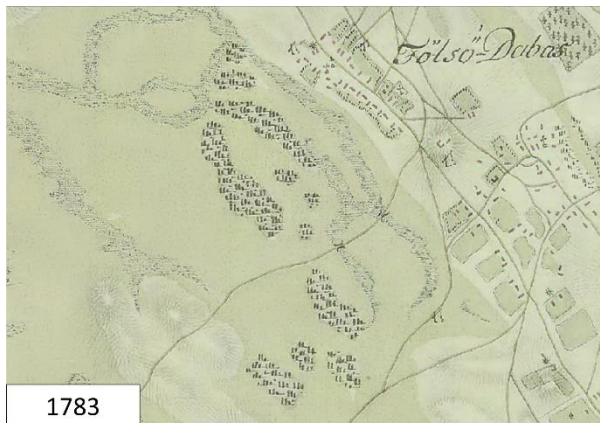
³⁰³ Sztavinovszky et al. (2007: 50-52. oldal)

³⁰⁴ Sára (2018b)

³⁰⁵ WGS: 47.069670, 19.308625 (területrész középpontja)

*keletkezik egy 20–30 cm mély és nagyon nagy átmérőjű lyuk. És egyenetlenné válik az a terület. Az egész tövet kivették mindenestül.*³⁰⁶

A Vizes-nyilas és környéke

A Vizes-nyilas erdőfoltjainak változásai a 18. századtól³⁰⁷

A Vizes-nyilas kaszálói és erdőfoltjai között kis méretű szántóparcellák voltak a 19. század végén.

³⁰⁶ Máté András szóbeli közlése, 2018

³⁰⁷ Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004; Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005; Biró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK); Google Satellite

A 3. KF-en ábrázolt szántóparcellák a Vizes-nyílason és környékén³⁰⁸

A Vizes-nyílas a dabasi nyílasok egyike volt.³⁰⁹ A nyílas kaszálót jelent, melyben a parcellák adott évi kaszálását elvégző családot nyílhúzással döntötték el. A rendszeresen térképeken és természettudományos publikációkban is előforduló Vizes-nyílas megnevezés ebből módosult. A 19. század végén a Vizes-nyílas „lapály turfás hely, hol víz szokott állni.”³¹⁰

„A legszebb zsombékosok az ócsai Öreg-turjány, a sári Nagy-turjány és az alsódabasi Vizes-nyílas volt.”³¹¹ Boros Ádám naplójában 1934-ben így ír a területről: „Alsódabas (Pest m.): Vizes-nyílas lápterület a Pusztapeszérre menő út mindkét oldalán (v.ö. 1928. okt. 7.)

1.) A Felsődabastól D-re lévő láperdő (kőris + éger) legkeletibb vége (futólag megtekintve) mert erősen vizes. *Ranunculus lingua* (még virágzás előtt van, széles alsó levelekkel), *Hottonia palustris* (szépen virít).

2.) Tőzeges láprétek, enyhén emelkedettebb szárazabb rétek (kevésbé tőzeges talajjal) váltakoznak és egymásba átmennek. *Calamagrostis lanceolata*,³¹² *Schoenus nigricans* (uralkodó helyenként), *Heleocharis pauciflora*, *Carex paradoxa*, *C. intermedia*, *C. Hostiana*, *C. panicea*, *C. vesicaria*, *Veratrum album* (sok, kezd virítani, igen szép), *Iris spuria* (szárazabb réteken, bőven, virít, igen szép), *I. sibirica* (tőzeges helyen bőven, virít, igen szép, néha egymás mellé is kerülnek), *Ophrys aranifera* f. *fucifera* (bőven, elvirítóban), *O. muscifera* (több foltban, az *Iris spuria*-val is, java virágzásban, elég bőven, igen szép), *Orhis morio*, *O. corinephorus*, *O. paluster*, *O. incarnatus* (flore albo is bőven (f. *ochroleucus*)), *Anacamptis pyramidalis*, *Gymnadenia conopsea*, *Thalictrum flavum*, *Euphorbia villosa*, *E. palustris*, *Pastinaca sativa* (1-2 szál már kezd virítani), *Plantago altissima* (tömeges), *Scorzonera humilis*.

³⁰⁸ Műholdfelvétel: Google Satellite

³⁰⁹ Belső-felső-nyílas, Külső-felső-nyílas, Első-nyílas, Felső-vizes-nyílas, Közép-nyílas, Rövid-nyílas, Vizes-nyílas, Alsó-nyílas (in Sára 2018a)

³¹⁰ Pesty (1866)

³¹¹ Boros (1936)

³¹² syn. *Calamagrostis canescens* (<http://www.theplantlist.org/tpl/record/tro-25525021>)

3.) A rétekből kiemelkedő, homokos talajú, de rétyjellegű foltokon főleg az *Ophrys*-ok jellemzőek, még emelkedettebb helyen, egy kis folton az úttól délre: *Veronica prostrata*, *Veronica Jackuini* (nem sok).³¹³ Boros eddig a Vizes-nyilast jellemzi, mert a következő feljegyzését már a „Halász tanya-tól³¹⁴ ±K-re a híd tájáról” írja, ahol *Potamogeton gramineus*-t és *P. pectinatus*-t, az árokparton pedig *Carex divisa*-t és *Astragalus asper*-t jegyez fel.

A vizes-nyilasi erdőt a következő évben is jellemzi: „Alsódabas. A 45. lapon leírt láperdő: *Veratrum album*, *Ranunculus lingua*, *Hottonia palustris* (elvirított), *Alectorolophus major*,³¹⁵ *Campanula glomerata*.³¹⁶

A turjánosok védelme kapcsán mutatja be ezt a felvételt Kaán Károly 1931-es munkájában. Eredeti képaláírás: „Lápos kőriserdő Sári község határában”³¹⁷

A Vizes-nyilas egy részén „az 1950-es években rizsföldeket létesítettek, melyek műtárgyai több helyen még ma is láthatók. Kosztolányi Gyulának, apja, Kosztolányi Ferenc (szül. 1902) mesélte, hogy a Duna–Tisza-csatorna folytatása a dabasi vizes nyilasig készült el. A csatorna építésekor a vízmérnök náluk volt elszállásolva, és ő vitte lovas kocsival rendszeresen a helyszínre. A csatornát csongrádi kubikusok ásták, akik Felső-Dabason laktak. Ez a csatornaszakasz táplálta, illetve vezette le a közeli rizsföldek vizét is.”³¹⁸

A 20. század közepén a Vizes-nyilas égereseit körülvevő „réteken az ott gazdálkodók, száraz időben igyekeztek néhány ekenyomot beszántani a vizes részek irányába. Ha több volt a csapadék felhagyták az így felszántott részeket. A természet játéka, hogy a bolygatott területeken megjelentek a ritka növények orchideák, bangók nőszirmok tömegei.”³¹⁹

A Vizes-nyilas környéki hátsóbb részekén sikkasztás is folyt: „A partosabb részeket, mely itt 50–80 centimétert jelentett, időnként a "sikkasztók", sikkasztók-kitermelők "bandája" vette bérbe (bandákban végezték a munkát), és termelte ki a gyökereket. Erre az első és második világháború után is volt példa. Az élesmosófű, az árvalányhaj, a tippanok, és a fenyérfű (helyi

³¹³ Boros-napló: 45-50. oldal, 1934. május 13.

³¹⁴ WGS: 47.159643, 19.278561

³¹⁵ syn. *Rhinanthus* sp.

³¹⁶ Boros-napló: 72–75. oldal, 1934. június 4.

³¹⁷ Fotó: Pénzes Antal

³¹⁸ Sára (2018a)

³¹⁹ Sára (2018b)

nevén "grenner") gyökere alkalmas volt kefe készítésére. A kereskedők keresték a kefealapanyagot, a rétek tulajdonosai meg szívesen látták a síkárosokat, mert elmondásuk szerint a munkájuk nyomán szelídült a rét.”³²⁰

A Nyilasok déli részén áthaladó XX. csatorna medrét „a nyolcvanas évek végén a vízügyi szervek kimélyítették (...). Átvágták a Buckák területén a szűkületet.”³²¹

2009-ben a Natura 2000 fenntartási tervében kiemelik a területen egyre alacsonyabb talajvízszint hatásait: „A Dabasi-öblözlet állapota az utóbbi 10 évben jelentős mértékben romlott. A lecsapolás oly mértékű, mind Dabas település közelsége folytán, mind a HM területen, hogy a 2004-ben folytatott térképezéshez képest felére zsugorodott a láprétek kiterjedése, a megmaradtak pedig szintén átalakuló félben vannak.”³²²

A gyóni rétek

A gyóni réteken az 1–3. Katonai Felmérés nem jelöl fásszárú vegetációt, hasznosítását valószínűleg kaszálással és legeltetéssel végezték, a hátsóbb részeket pedig szántották.

Boros Ádám a következőket írja a gyóntól délre található élőhelyekről 1933-ban: „Tó a község [Gyón] DNy-i szélén. Homokos-agyagos, kissé szikes jellegű, jórészt beszáradt tócsák sora. A parton: *Alisma gramineum*, *Acorellus pannonicus*, *Rumex paluster*, *Althaea officinalis*, *Teucrium scordium*, *Mentha*, *Veronica anagalloides*; a tó vizében: *Potamogeton pectinatus*. (...) A Nagyvíz és a Frigyesmajor³²³ közti réten keresztül csatornát ástak, a terület ma unalmas legelő. A Csajághy mjr.-tól³²⁴ Peszéradacs irányába haladó út m.[ellett] itt-ott még vannak kisebb rétek, sokhelyütt a zombékokat már kicsákányozták. *Cnidium dubium* 1-2 ponton, az egyik helyen elég sok. Homokbuckás a Kiserdő-hegy (Csajághy mjr.) irányában, a 125 m.-nél és attól ÉK-re. Nagy kopár buckák, miket nem legeltetnek túlságosan. Csak futólag vizsgálhattam. *Tragus racemosus*, *Allium moschatum*, *Corispermum nitidum*, *Silene parviflora*, *Dianthus serotinus*, *Sedum Hillebrandii*, *Astragalus varius*, *Fumana vulgaris*, *Tragopogon floccosus*.”³²⁵

A Nagy-víz és Gyón közötti rész: „Gyón és ("Pusztapeszér") Felsőpeszér közt tözezes és egyéb természetű nedves rétek (turjánok) a Beniczky tanya³²⁶ mellett elhaladva és a "Nagyvíz"-et keresztezve. Az utóbbi évek lecsapolási munkái a területet nagyon kiszáritották, a zombékok elhalóban, részben kiirtott állapotban vannak. Gyón és a Beniczky tanya közt kisebb hajlásokban még inkább vannak szebb részek, kisebb fűz-bokros helyeken, a Nagyvizet csatorna szeli át, a lápi vegetáció szárazra kerülten elhalóban van. Gyón és a Beniczky tanya között: *Juncus subnodulosus*, *Veratrum album*, *Iris sibirica*, *Salix cinerea*, *Thalictrum flavum*, *Lotus tenuis*, *Plantago maritima*, *Gratiola officinalis*; "Nagyvíz" területén: *Thalictrum flavum*, *Linum*

³²⁰ Sára (2018b)

³²¹ Sára (2018b)

³²² VÁTI (2009)

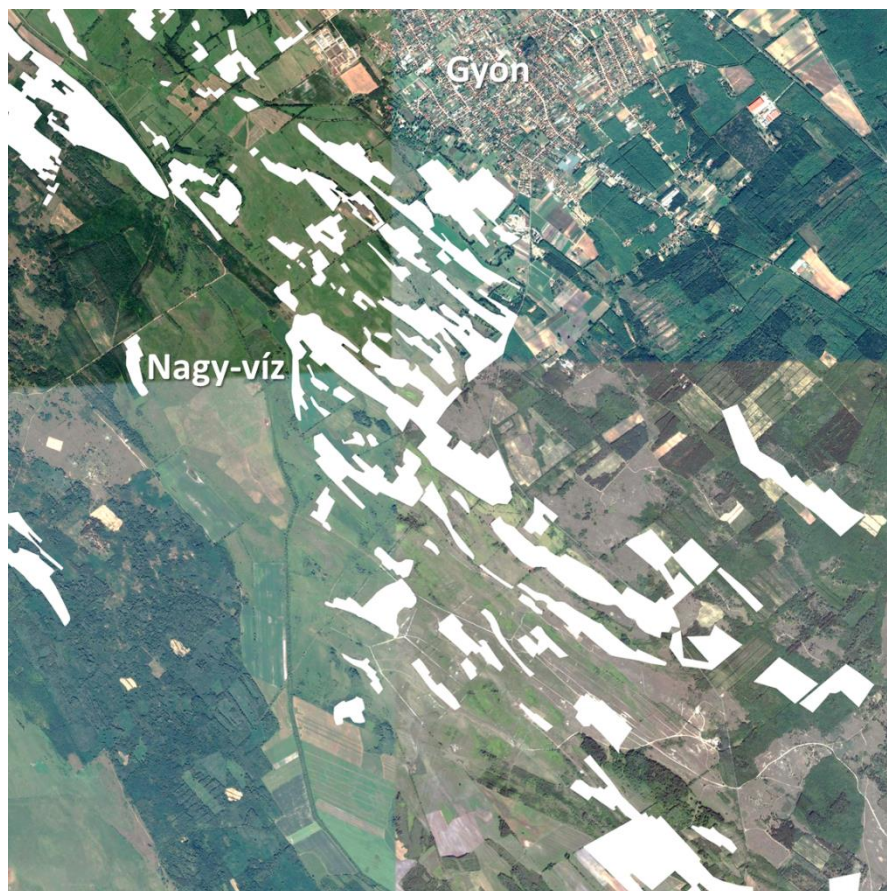
³²³ 3. KF-en látszik, WGS: 47.099691, 19.320018

³²⁴ 3. KF-en látszik a Kiserdő-hegy alatt, WGS: 47.133317, 19.344216

³²⁵ Boros napló: 159–162. oldal, 1933. augusztus 15.

³²⁶ A 3. KF-en látszik (WGS: 47.151575, 19.300536)

perenne, Centaurium umbellatum, Veronica scutellata; helymegjelölés nélkül: Lythrum salicaria, Lysimachia vulgaris.”³²⁷

A 3. KF a hátsabb
részeken jelöl
szántókat³²⁸

Az 1990-es években a Dabas-Gyón melletti katonai lőtér északi pufferzónájában található vipera populációra vélhetően az 1999-2000-es magas belvízállás és a rendszeresen előforduló gyeptüzek káros hatással lehettek.³²⁹

³²⁷ Boros-napló: 159–162. oldal, 1933. augusztus 15.

³²⁸ Műholdfelvétel: Google Satellite

³²⁹ Péchy & Halpern (2003)

A gyóni Nagy-víz

A gyóni Nagy-víz területét az 1. Katonai Felmérés (1783) nem ábrázolja konkrét mocsárként. A 2. KF-en (1861) „Nagy-víz” megnevezéssel tüntetik fel, és konkrét foltként ábrázolják, színezése alapján mocsári vegetáció nélküli nyílt víz lehetett. A 3. KF-en nagy kiterjedésű, nyílt víznek³³⁰ ábrázolják, neve ekkor is „Nagy-víz”. Se a 2. se a 3. Katonai Felmérés nem ábrázol csatornát benne.

A nyíltvízűség és a csatornanélküliség a Nagy-vízen érdekes jelenség, ugyanis egy 1862. évben készült, a Nagy-vízet Nagy-turjánnak nevező, és azt mocsárként ábrázoló kéziratos térkép³³¹ Y alakban elágazó csatornát ábrázol. A térképlapon nincs arra vonatkozó utalás, hogy ez csupán egy tervezett csatornanyomvonal lenne.

A Nagy-vízet Nagy-turjának nevezi az 1862-ben ... és csatornarendszert ábrázol benne készült kéziratos térkép³³²

Czagányi (1992) említi, hogy „eleinte a birtokosok földjeik védelmében – saját terveik szerint és egymástól függetlenül – ásattak gyűjtőcsatornákat.”³³³ Elképzelhető, hogy az ábrázolt csatorna egy ilyen próbálkozás volt, mely olyannyira nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hogy később nem is ábrázolták már.³³⁴

A Dabas-környéki turjánok első átfogó botanikai jellemzését Tuzson János végezte el 1915-ös cikkében. Konkrétan a Nagy-vízet nem említi, de vélhetően azt is látta bejárása során.³³⁵ „XXII. A homokpusztai turjánok formációja. (7. kép, I, II.)

³³⁰ vö. Sára (2018a): „a gyóni kenderföldről a gyóni Nagy-vízen át csónakon mentek Peszérre, fát termelni, amit aztán csónakon szállítottak Gyónra.”

³³¹ Böhm (1862)

³³² Térkép forrása: Böhm J. (1862): Gyón Község Határának 1861. és 1862. évben végzett u. n. Urbéres tartományoknak, egyházak, tanítók, jegyzők, község- és majorságoknak tagosított állapotját mutató térképe (PML IV. 165. d. (PMU) 140. Gyón (Pest m.) határának 1861/1862. évi tagosítását ábrázoló térkép), 1:7200 – Kézirat. PML. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/2281/>

³³³ Czagányi (1992: 14. oldal)

³³⁴ Bár hozzá kell tenni, hogy se a 3. se a 4. KF nem koncentrálna a csatornákra, a 4. KF a Sári-vízen áthaladó Duna-völgyi főcsatornát (1920-as években épült meg) például csak elnagyolva ábrázolja.

³³⁵ Nem említi továbbá, hogy Dabas keleti vagy nyugati oldalán végzett terepbejárást, de az ábrájából, melyen a Peszéri-erdő északi részének buckásai szerepelnek, valószínűsíthetjük, hogy Dabas és a Peszéri-erdő közötti turjánokra vonatkozik a jellemzés.

Dabas közelében (Pest m.) sajátságos formációval találkozunk, a mely kétségtelenül Alföldünk legősibb formációi közül való, hasonlóan, mint a következő mocsárszemek formációja és egyúttal mint a nyírségi zombékos, lápos területeké is. A turján ingoványos, mélyen fekvő rét, a melyen itt-ott nyílt víztükrös is van. A víztükrös helyektől fokozatok különböztethetők meg, a kevésbé vizes rétek felé; azonban valamennyinek a talaja lápszerű, fekete humuszos, vizes.

7. kép. A dabasi (Pest m.) turjánok és mocsárszemek: I. a turjánok nyírkos ősrétjeinek-, és II. vizeinek associációja; III. a közelükben levő cserjés homokpuszták — és IV. a mocsárszemek formációja. A szövegben a XXII. és XXIII. formációk.

Nagyjából ezt a formációt két associációra bonthatjuk:

1. *A turjánok vízi associációjában (7. kép, II.) a következő fajokat szedtem:*

Typha latifolia, T. angustifolia, Alisma plantago,³³⁶ Phragmites communis, Glyceria aquatica, Carex gracilis, Scirpus³³⁷ Tabernaemontani, Sc. lacustris, Lemna minor, L. trisulca, Iris pseudacorus, Nymphaea alba, Ranunculus lingua, Myriophyllum spicatum, Hottonia palustris, Utricularia vulgaris, Galium palustre, Senecio paludosus, Cirsium brachycephalum.

2. *A nyírkos ősrétek associációja (7. kép, I.): dús növényzetű, fajokban gazdag és változatos virágszínekkel pompázik. A juniusból gyűjtött fajok a következők: Nephrodium thelypteris, Equisetum arvense, Agrostis alba, Holcus lanatus, Poa pratensis, Glyceria fluitans, Eriophorum angustifolium, Scirpus holoschoenus,³³⁸ Heleocharis palustris, Carex riparia, C. flacca, C. vesicaria, C. tomentosa, C. pseudocyperus, Juncus acutiflorus, J. atratus, J. compressus, J. glaucus, Veratrum album, Colchicum autumnale, Iris sibirica, Ophris aranifera, Orchis palustris, Alnus glutinosa, Cerastium anomalum, Lychnis flos cuculi, Caltha cornuta,³³⁹ Ranunculus repens, Lotus siliquosus,³⁴⁰ Vicia cracca, Euphorbia lucida, Myosotis palustris, Glechoma hederacea, Stachys officinalis, Salvia pratensis, Plantago altissima, Valeriana dioica, Achillea asplenifolia, Centaurea jacea.”*

A Dabasi turjánok jellemzését Tuzson ezzel a mondattal zárja: „A Dabas közelében levő turjánokat úgy a nyíltvízű, mint a benőtt mocsaraktól meg kell és jól meg lehet különböztetni.”³⁴¹

Pár évvel később – de a környékbeli turjánok szempontjából meghatározó évtized után – Boros Ádám készít botanikai jellemzést a Nagy-víztükrös és az azt környező turjánokról. Először 1933-ban jár a területen, de ekkor már csak az 1920-as évek – immár hatásos – lecsapolási tevékenysége után hátramaradt növényzetet tanulmányozhatta, mint azt az 1936-os cikkében le is írja: „A gyóni „Nagyvíz” és a tőle délre lévő terület tanulmányozásával elkéstem, 1933-ban ottjártamkor a lecsapolás már olyan előrehaladott volt, hogy a régi, kétségkívül szintén dús vegetációjú zombékosnak csupán romjait és növényzetének utolsó mohikánjait találtam meg.”³⁴²

³³⁶ A. plantago-aquatica

³³⁷ syn. Schoenoplectus (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-264982>)

³³⁸ syn. Scirpoides holoschoenus (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-264233>)

³³⁹ syn. Caltha palustris (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-2693789>)

³⁴⁰ syn. Lotus maritimus (syn. Tetragonolobus maritimus) (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/ild-31840>)

³⁴¹ Tuzson (1915)

³⁴² Boros (1936: 86. oldal)

Naplójában 1933-ban a következőképpen jellemzi a Nagy-vízet és környékét: „Gyón és („Pusztapeszér”) Felsőpeszér közt tőzeges és egyéb természetű nedves rétek (turjánok) a Beniczky tanya³⁴³ mellett elhaladva és a „Nagyvíz”-et keresztezve. Az utóbbi évek lecsapolási munkái a területet nagyon kiszáritották, a zombékok elhalóban, részben kiirtott állapotban vannak. Gyón és a Beniczky tanya közt kisebb hajlásokban még inkább vannak szebb részek, kisebb fűz-bokros helyeken, a Nagyvizet csatorna szeli át, a lápi vegetáció szárazra kerülten elhalóban van.

Gyón és a Beniczky tanya között: *Juncus subnodulosus*, *Veratrum album*, *Iris sibirica*, *Salix cinerea*, *Thalictrum flavum*, *Lotus tenuis*, *Plantago maritima*, *Gratiola officinalis*; „Nagyvíz” területén: *Thalictrum flavum*, *Linum perenne*, *Centaureum umbellatum*, *Veronica scutellata*; helymegjelölés nélkül: *Lythrum salicaria*, *Lysimachia vulgaris*.

Árok a „Nagyvíz” területén: *Potamogeton gramineus*, *Castalia alba*³⁴⁴.³⁴⁵

A gyóni Nagy-víz levezető csatornája a 20. század első felében.³⁴⁶ A képen kézírassal szerepel: „Göböljárás”³⁴⁷ csatorna zombékokkal”. A csatorna partján legeltetés nyomai látszódnak, háttérben legeltetett, nemrég kicsákányozott zombékos. A csatorna partjára kirakott fehér föld a területen jellemző rétimészkő.

³⁴³ A 3. KF-en látszik (WGS: 47.151575, 19.300536)

³⁴⁴ syn. *Nymphaea alba* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-2704665>)

³⁴⁵ Boros-napló: 159–162. oldal, 1933. augusztus 15.

³⁴⁶ Czágányi (2010)

³⁴⁷ Ez a Göböljárás nem egyezik meg az Örkény és Tatárszentgyörgy közötti Göböl-jarással. A 3. KF (Göböljárás) a gyóni Nagy-víztől keletre jelöli, a 19. századi kataszteri térkép (Göböljárás) pedig a Nagy-víz területét és a faluig húzódó határrészt nevezi így.

Czagányi (2010) közli a fényképet a következő képaláírással: „Zsombékolás” a gyóni határ lecsapolással érintett részén az 1930-as években.” Boros Ádám ezek nyomait láthatta 1933-ban, amikor a területről ezeket jegyzi fel: „zsombékok elhalóban, részben kiirtott állapotban vannak,” illetve „sokhelyütt a zsombékokat már kicsákányozták.” A képen a zsombéksás többnyire egyenletes magasságú, nincsenek konkrét, különálló zsombékok. Ennek lehetséges oka, hogy a kép készítését megelőző években is végeztek itt zsombékolást, és a képen látható sásos már egy irtást követően felsarjadt állomány.³⁴⁸

Sára János 2018-as cikkében a lecsapolások előtti időkre vonatkozóan a következőket írja: „Czeróczki András, aki nem ismerte személyesen nagyszüleit, de apja mesélte, hogy Czerócki István bognár és fejfafaragó (szül. 1878), és Janicsák Sándor (szül. 1898) mesélték, hogy a lőtéri (XX-as) csatorna megépítése előtt a gyóni kenderföldről a gyóni Nagy-vízen át csónakon mentek Peszérre, fát termelni, amit aztán csónakon szállítottak Gyónra. (...) Jómagam 1955-ben Gyónon nyaraltam. Gyólai³⁴⁹ Ferenc, a későbbi tanár mutatott a református templom mögötti "halász háznál", a tornác alatt egy kétpárevezős csónakot, mellyel egykor a gyóni Nagy-vízen halásztak (Cs. Kovács Pali bácsi volt a csónak gazdája).”³⁵⁰ A lecsapolásokat követően a Nagy-víz egykori medrét „egyszer megtörhették, de mostmár nagyon jó. Hiányoznak belőle a nagyon jó színezőelemek, de az alpmátrix nagyon jó.”³⁵¹

³⁴⁸ Molnár Zsolttal folytatott képelemzés, 2018

³⁴⁹ helyesen: Gyollai (Czagányi László megjegyzése)

³⁵⁰ Sára (2018a)

³⁵¹ Máté András szóbeli közlése, 2018

Éleslőtér

A mai Éleslőtér (Zászlóalj-lőtér) intenzív katonai használatát az 1950-es évek lőtér-hosszabbítását követően kezdték meg.

Pajor Mihály még legeltetett az 1950-es években a későbbi lőtéren, „*Dabas felé. Ahol ki van írva, hogy honvédség, ott volt egy tanya, Lakos Karcsi, na annál kvártéjoztunk. Ott tudtunk itatni is, meg fejtünk. A sógorommal oda mentünk a birkákkal, amikor össze lett csatolva [a lőtér]. Az egész lőtért jártuk. Az olyan nagyon jó legelő volt a birkáknak, olyan parlagföldek. És akkor ott fejtük a birkákat kint. (...) '52-ben. Egy nyáron voltunk ott csak.*”³⁵²

A napjainkban látható út- és sánchálózat az 1950-es éveket követően fokozatosan alakult ki. Az Éleslőtér elektromos hálózatát már az 1960-as években megkezdték kiépíteni, és egészen az 1990-es évek elejéig folytak a fejlesztések. Ekkorra a célok számítógéppel történő vezérlését is kiépítették.³⁵³

Az 1960-as légifelvételen még nem, de az 1971-esen már látszódó erdősáv a mai napig gyenge növekedésű, melynek oka valószínűleg, hogy „*olyan mészsizapréteg van 40 cm alatt, hogy azon nem marad meg semmi fa. Szerintem már zárt cserjésnek sem jó.*”³⁵⁴

Az óriás útifű gyökere képes áttörni a rétimészkő-réteget.³⁵⁵ A hidegkori reliktumként számontartott³⁵⁶ faj a területen üde magaskórósokban fordul elő.

Az Éleslőtéren az aktív katonai lögyakorlatok következtében rendszeresen előfordulnak kisebb-nagyobb kiterjedésű tüzek,³⁵⁷ melyek egy része a Google Earth műholdfelvételen jól láthatóak. Egyes tüzek során a „*zsombékosok feketére, szénné kiégnek.*”³⁵⁸

³⁵² Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

³⁵³ Fekete & Szabó (2015)

³⁵⁴ Máté András szóbeli közlése, 2018

³⁵⁵ Máté András szóbeli közlése, 2018

³⁵⁶ Kun (2018)

³⁵⁷ Bártfai László, illetve Máté András szóbeli közlése, 2018

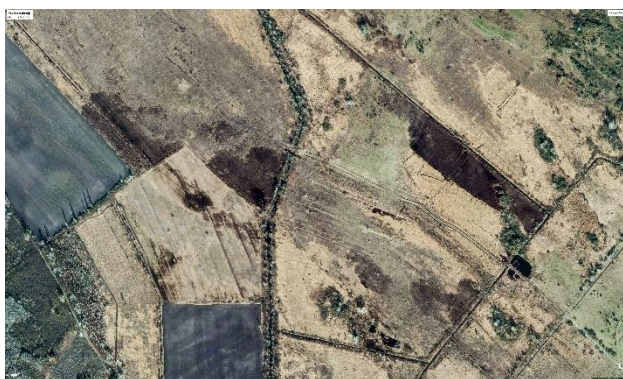
³⁵⁸ Máté András szóbeli közlése, 2018

A sáncolások közötti fekete foltok égések, a külsők vízállások, szántók és erdőfoltok.³⁵⁹ Egyes részei 2009-ben, vegetációs időben, májusában égtek le.³⁶⁰

Vegetációs időben képződött tűz nyomai.³⁶¹

„Ez még 2015-ben égett le, valamikor a vegetációs időszak vége felé. Novemberben nem volt rajta sarjút, tehát valahogy októberben-szeptemberben kellett, hogy leégjen.”³⁶²

A 2018-ban végzett terepbejárás idején 2017/18. téli tüzek nyomai még látszódtak az Éleslőtér DNy-i részében.

Az Éleslőtér és az Ágyútér közötti turján faállományának egy részét³⁶³ „letermelték néhány éve. Azért, mert nem látott át a katonaság az ágyúterre.”³⁶⁴

³⁵⁹ Műholdfelvétel: Google Earth 2010. március 26.

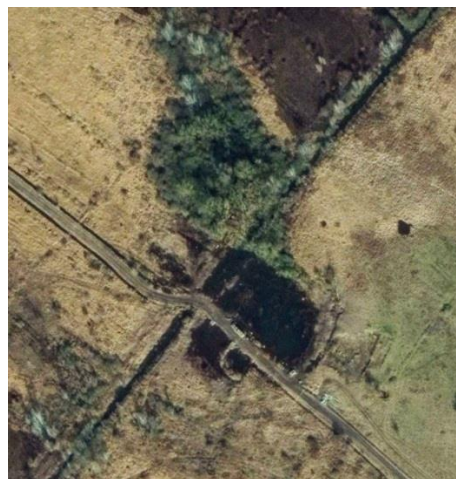
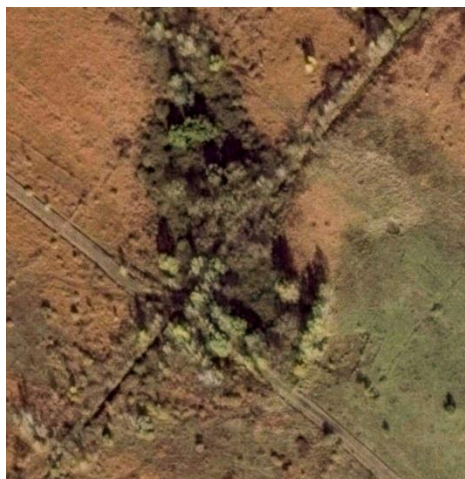
³⁶⁰ Máté András szóbeli közlése, 2018

³⁶¹ Műholdfelvétel: Google Earth 2011. szeptember 03.

³⁶² Máté András szóbeli közlése, 2018; műholdfelvétel: Google Eart 2016. február 4.

³⁶³ WGS: 47.130742, 19.311775

³⁶⁴ Máté András szóbeli közlése, 2018

Letermelt turjánfolt 2015. november 1. 2016. február 4.³⁶⁵

Az Éleslőtérrel terjedt ki az a tűz, amely a Dabas-Tatárszentgyörgy közúton átlépve fenyveseket égetett le 2013 nyarán.³⁶⁶ Az érintett fenyves foltok egy részét kitermelték, keleti oldalon mesterséges felújítással új ültetvényt alakítottak ki.

Az leégést követően pár hónappal³⁶⁷

majd két év múlva³⁶⁸

³⁶⁵ Műholdfelvételek: Google Earth

³⁶⁶ Bártfai László szóbeli közlése, 2018

³⁶⁷ Műholdfelvétel: Google Earth, 2013. 09. 25.

³⁶⁸ Műholdfelvétel: Google Earth, 2015. 11. 1.

Esső-puszta

Esső-puszta a mai Gyón és Tatárszentgyörgy között található középkori Esső faluból kialakult puszta. Ma kb. fele-fele részben Gyón és Tatárszentgyörgy közigazgatási területére esik.

Az 1385. évi essői határjárás

Az 1385. szeptember 1-jei határjárás Esső ÉNy-i sarkából K felé indul, majd D-re fordul, a mai Tatárszentgyörgy településen található dombot elérve Ny felé, majd É felé tart.

Az 1385. évi essői határjárás tartalmi kivonata (Bakács 1982): „1385. szept. 1. A budai káptalan Erzsébet királyné parancsára Gyal-i Kakas István királyi emberrel elvégzi Essew³⁶⁹ határjárását. A határ nyugatról egy Halom nevű dombon kezdődik, ahol két régi határjel van, Gyón és Essew határa, azután kelet felé egy kis hegyhez ér, ahol egy árok mellett két határjel van, amelyek Gyón-t és Essew-t választják el, azután ugyanarra tovább a Wakonfaya erdő felső végén menve a kis hegy oldalán Thywys³⁷⁰ bozót közelében két határjel, amelyek Gyón-t és Essew-t választják el, majd ugyancsak arra három határjelhez ér, amelyek Gyón-t, Essew-t és Ewrken-t³⁷¹ választják el, azután dél felé fordulva az Ewrken-re vezető ut mellett két határjelet emeltek Essew és Ewrken elválasztására, majd kissé elhajolva bizonyos sikság irányában a két határjel a mondott helységeké, azután a határ egyenesen délre megy nagy távolságra bizonyos irthwan-nak nevezett irtvány hátsó részéhez, ahol egy hold hossznyira három határjelet emeltek Ewrken, Benne és Essew elválasztására, majd nyugat felé fordulva két gyalogfenyő, Iwantarya nevű domb³⁷² között a Géneken³⁷³ nevű réthez ér s ott határos a Zadoghaz nevű elhagyott templommal, majd keresztülmegy Pezer község fölött egy dombhoz, ahol a föld alatt kun edények vannak s amely Essew és Zadogeghaz határa, majd újra észak felé fordulva Pezer földjével határosan eljut a Meneskwthhoz,³⁷⁴ amely határjel, ezután ugyanarra egy hosszú árkon át elér a Rekettye nevű cserjéshez,³⁷⁵ s azon áthaladva egy régi úton Zentpeter és Mantheleke helységeknek szomszédságában, majd átmegy a fent említett halomhoz.”³⁷⁶

³⁶⁹ Essew – Esső

³⁷⁰ Thywys – Tövis

³⁷¹ Ewrken – Örkény

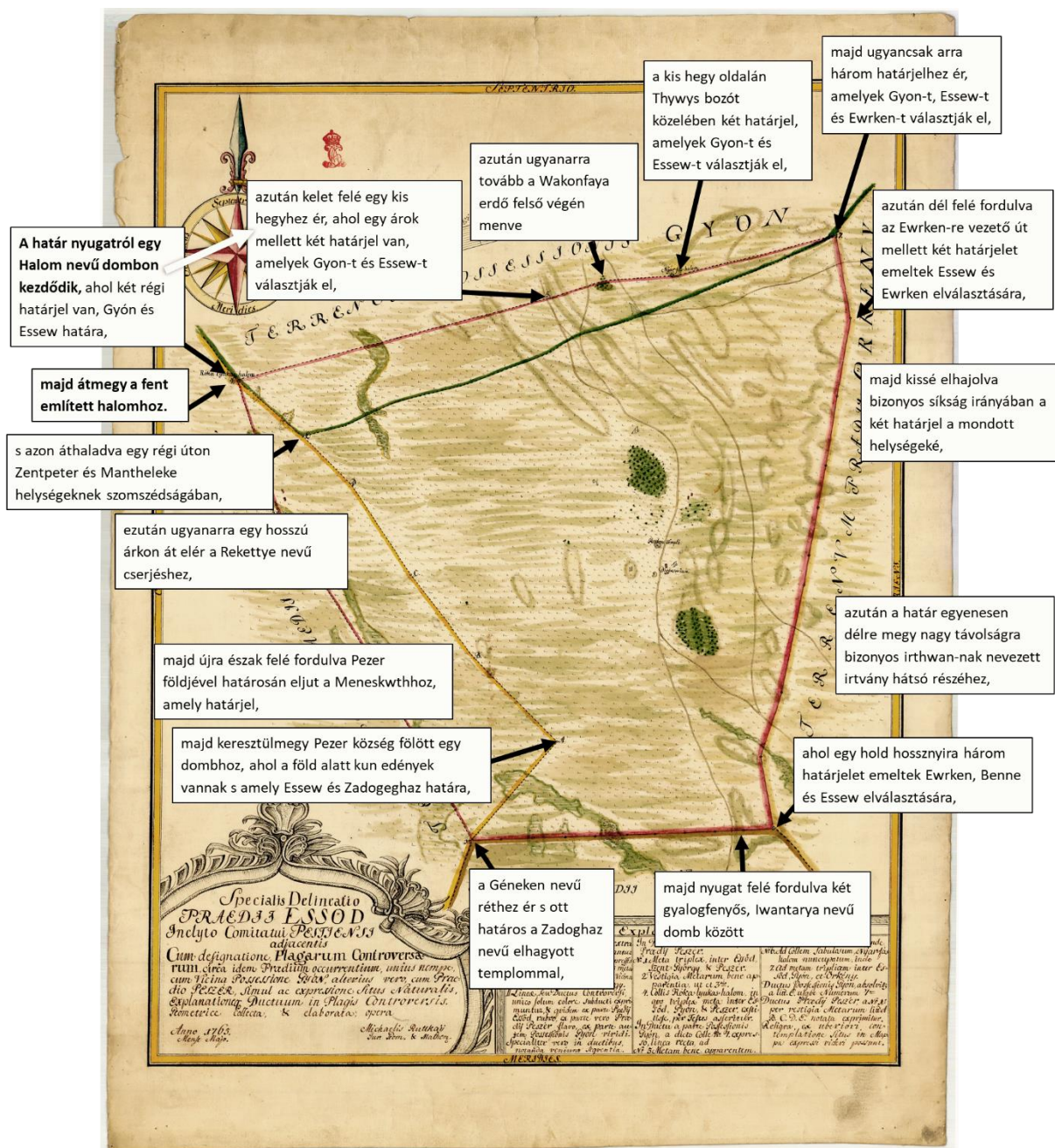
³⁷² „inter duos monticulos juniperosos (Iwantarya nuncupatos)” DL 99 040.; GÉRESI II. 316. (188. sz.); BENEDEK-KÜRTI 2004. 11–13.

³⁷³ Geneken – Gyékényes (Czagányi 2000a)

³⁷⁴ Meneskwth – Méneskút

³⁷⁵ „ad quedam rubetam Rekettye dictam” DL 99 040.; GÉRESI II. 316. (188. sz.); BENEDEK-KÜRTI 2004. 11–13.

³⁷⁶ Tartalmilag átírta Szilágyi Mihály kormányzó 1458. febr. 2. DL 99040. (Károlyi cs.lk.) Károlyi II. 313., Bártfai Szabó (1938) 836. Az idézett szöveg Bakács (1982) 991. számú kivonata.

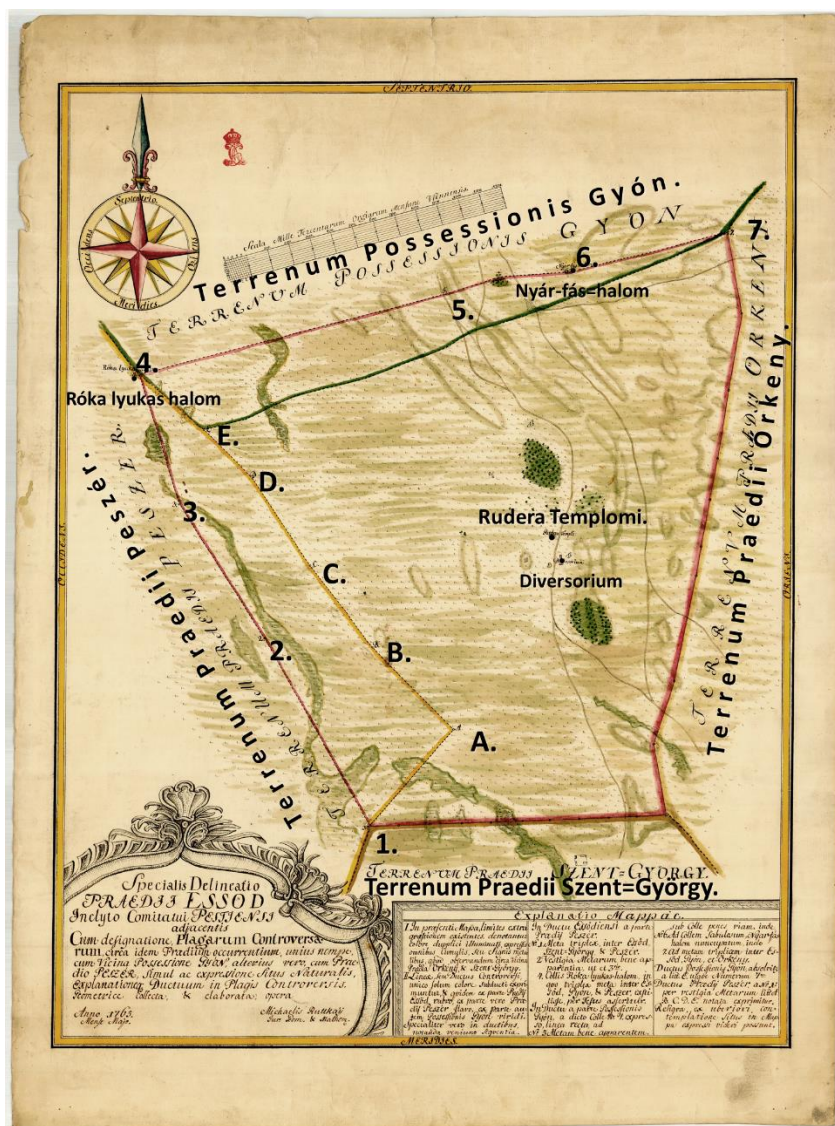

Az essői határ korabeli leírásának (1385. évi határjárás³⁷⁷) és felmérésének (1765. évi határtérkép³⁷⁸) együttes ábrázolása

³⁷⁷ Az eredeti latin nyelvű szöveg magyar kivonata (Bakács 1982)

³⁷⁸ Térkép forrása: Ruttkay, M. (1765): Specialis Delinatio Praedii Essöd Inclyto Comitatu Pestienis adjacentis Cum designatione Plagarum Controversarum, circa idem Praedium occurrentium, unius nempe, cum Vicina Possessione Gyón, alteriu vero, cum Praedio Peszér, Simul ac expressione Situs Nat (S 11 - No. 718. Essöd praedium térképe a vitás határterületek feltüntetésével), 162 mm = 1 200 bécsi öl – Kéziratos térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>

Esső határát ábrázoló 1765. évi térkép

Az 1765. évi határtérkép³⁷⁹ a feliratok kiemelésével

Az 1765-ös kéziratos térkép latin nyelvű felirataival.³⁸⁰ A térképlap bal alsó sarkában található szöveg a határ színeinek és pontjainak jellemzőit és jelentését írja le. A piros szimpla vonal

³⁷⁹ Ruttkay, M. (1765): S 11 - No. 718. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>

³⁸⁰ Díszes keretű, a címet és rövid leírást tartalmazó rész: „*Specialis Delineatio Praedii Essöd Inclito Comitatus Pessiensis adjacentis. Cum designatione Plagarum Controversarum, circa idem Pradium occurrentium, unius nempe, cum Vicina Possessione Gyón, alterius vero, cum Praedio Peszér, simul ac expressione Situs Naturalis, Exlanationeq Ductum in Plagis Controversis. Geometrice collecta, & elaborata opera. Anno 1765. Michaelis Ruttkay Jur. Geom. & Mathem.*” Táblázat szövege: „*Explanatio Mappae. I. In praefenti Mapa, limites extra quastionem existentes, denotantis colore dupplici illuminati, expressis omnibus Cumulis, seu Signis metalibus, quad observandum circa Vicina Praedia Örkeny & Szent=György. II. Linea, seu Ductus Controversi, unico solum colore subducti exprimuntur, & quidem ex parte Praedii Essöd rubro, ex parte vero Praedii Peszér flavo, ex parte autem Possessionis Gyón viridi. Specialiter vero in ductibus notanda veniunt sequentia. In Ductu Essödiensi a parte Praedii Peszér. No. 1. Meta triplex, inter Essöd, Szent=György, & Peszér. 2. Vestigia Metarum bene apparentia, út et 3tio. 4. Collis Róka=lyukas=halom, in quo triplex meta inter Essöd, Gyón, & Peszér, exstitisse (?), per Testes (?) asseritur. In Ductu a parte Possessionis Gyón, a dicto Colle No. 4. expresso, linea recta ad No. 5 Metam bene apparentem sub Colle penes viam, inde. No. 6 Ad Collem sabulosum, Nyár=fás=halom nuncupatum, inde. No. 7. Ad metam triplisem inter Essöd, Gyón, et Örkeny. Ductus Possessionis*

Esső határát, a sárga szimpla vonal Peszér határát, a zöld szimpla vonal Gyón határát jelenti, a dupla vonalak közös határok.

A határok feliratait: északon: „*Terrenum Possessionis Gyón*”, keleten: „*Terrenum Praedii Örkény*”, délen: „*Terrenum Praedii Szent=György*”, nyugaton: „*Terrenum Praedii Peszér*”.

A határ felmérésére és konkretizálására készült térképen a határ és azok pontjai nagy pontosságúak, de a belső erdők, a tepmlomrom, a buckák csak megközelítőlegeseek. Valószínűleg nem mérték be pontosan, mert nem volt lényeges a határkoncretizálási célra készült térképen.

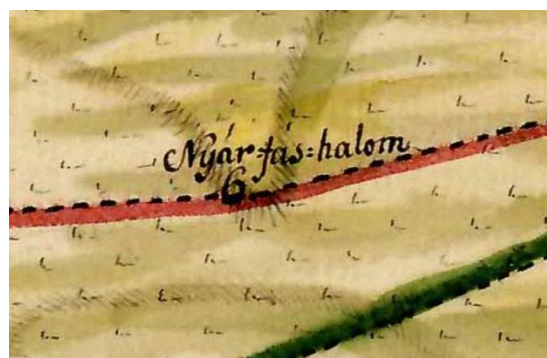
1385-ben három határkövet említ a határleírás Örkény–Bene–Esső hármashatáráról. Az 1765-ös térkép³⁸¹ szintén három – vélhetően – határkövet ábrázol ezen a hármashatár-ponton

Az egykori templom helye („*Rudera Templi*.”) és szálláshely („*Diversorium*”) gémeskúttal

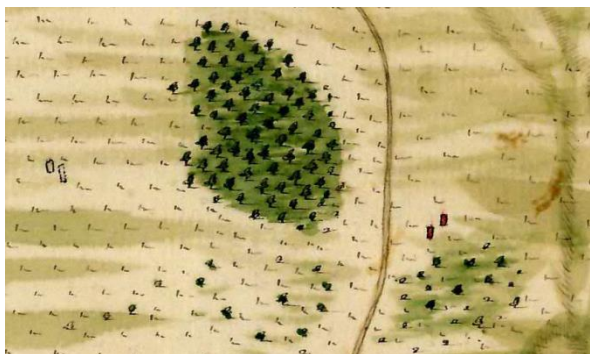
Az ÉNy-i határpont: „*Roka lyukas halom*”

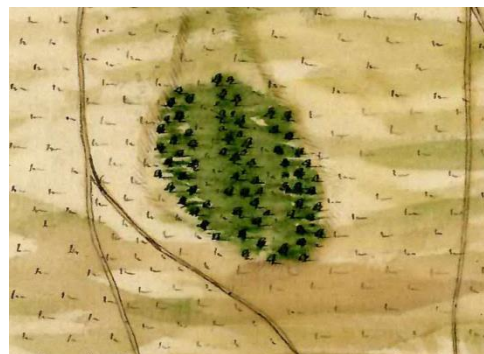
Az 1385. évben még „*Tövis bozót*”-ot említene az 1765-re „*Nyárfás-halom*”-nak nevezett dombról

Gyón, absolvi...(?) a litt. E. asque Numerum 7nm. Ductus Praedij Peszér, a No. 1=per vestigia Metarum litt. A. B. C. D. E. notata exprimitur. Reliqua, ex uberiori contemplatione Situs in Mappa expressi videri (vagy: uideri) possunt.”

³⁸¹ Az oldalon szereplő térképek forrása: Ruttkay, M. (1765): S 11 - No. 718. MNL OL.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>

Az elpusztult templomtól északra található erdőt³⁸² sík területen fekvőnek és zártnak,

...míg a délit³⁸³ két hosszanti tisztással, és északról az erdőbe befutó buckákkal ábrázolja a térkép.³⁸⁴

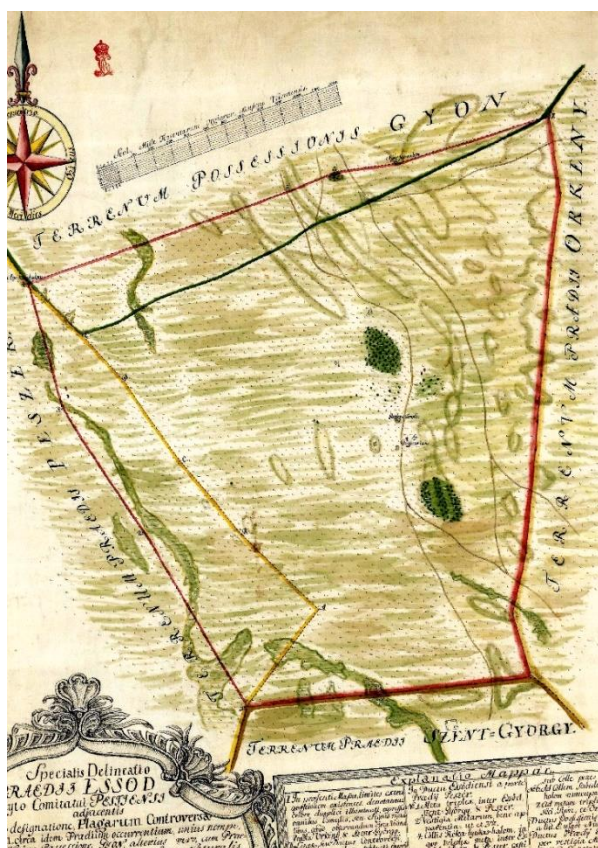
³⁸² Ez valószínűleg az összes térképen folyamatosan zárt erdőnek ábrázolt Essői-erdő; WGS: 47.111290, 19.349416. Ma egy üde kőrises, mely számos tájilag értékes erdei fajt tartalmaz (pl. *Scilla vindobonensis*, *Paris quadrifolia*, *Corylus avellana*)

³⁸³ Ez az erdő már a 2. KF idejére (1861) eltűnik, de a rozsdabarna erdőtalaj még megtalálható, melyből arra következtethetünk, hogy egy száraz homoki tölgyes lehetett. WGS: 47.099993, 19.367083

³⁸⁴ Ma a buckák oldalában rozsdabarna erdőtalaj található (2005-ös légifelvétel, saját megfigyelés, 2018), mely az egykori erdőborításra utal. Az erdőábrázolásból (hosszanti tisztások) rekonstruálható struktúrát figyelhetünk meg napjainkban az örkénytábori Nagy-erdő esetében, ahol a buckatetőkön jó fajkészletű gyepek, míg a buckaközökben és a buckaoldalokban zárt cserjeszintű tölgyesek találhatóak.

Az oldalon szereplő térképek forrása: Ruttkay, M. (1765): S 11 - No. 718. MNL OL.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>

A 1385. évi határjárás és az 1765. évi kézíratos térkép ökológiai értelmezése

Esső 1765. évi határtérképe³⁸⁵

Napjainkban látszódó sáncok és árkok Esső területén³⁸⁶

A „Wakonfaya erdő felső végén menve”. Ez az erdő rajta van az 1765-ös térképen, az 1. KF-en, majd a 2. KF-en már „Alás Péter tanyája” áll ott, közvetlenül az erdő mellé települve. A 3. KF-en „Zedlitz mjr.”-nak nevezik, a 4. KF-en „Unghváry mjr.”-nak. Az 1957-es térképen már nem található lakott épület, valószínűleg a lőtérbővítési kitelepítések miatt. Az 1974-es légifelvételen már csak az egykori tanya facsoportja látszódik, illetve a környezetében lövészárkok-ásás nyomai.³⁸⁷ Ettől a ponttól DK felé kb. 200 méterre³⁸⁸ jelen van a rozsdabarna erdőtalajt buckaoldali helyzetben.³⁸⁹ A domborzatból adódóan ez nem egy üde erdő lehetett (mint az Essői-erdő, vagy a Vizes-nyilas), hanem egy buckaoldali, száraz termőhelyen található erdőfolt. Az 1385. évi kiterjedéséről nincs információnk, az 1765-ös térképen 1,42 ha-osnak ábrázolják.

A „Wakonfaya” megnevezésben valószínűleg a Vákon személynév van jelen (Vákon-fája, területfoglalásos határhasználat³⁹⁰). Érdekes, hogy az 1411. évi oklevél „Essew birtokkal

³⁸⁵ Térkép forrása: Ruttkay, M. (1765): S 11 - No. 718. MNL OL.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>

³⁸⁶ Műholdfelvétel: Google Satellite

³⁸⁷ A tanya lokalitása ma: WGS: 47.127939, 19.348109. Környékét adventív fajok uralják, néhány idős mezei juhar egyeddel.

³⁸⁸ WGS: 47.124658, 19.351303

³⁸⁹ Saját megfigyelés (Molnár 2018)

³⁹⁰ Czágányi (1992)

*szemben levő Wakonthywusse nevű erdőt*³⁹¹ említ, mely vélhetően erre vonatkozik, de kérdéses, hogy miért 'Vákon-tövisé' lett a neve.

„(...) *a kis hegy oldalán Thywys bozót*” az 1765-ös térképen „*Nyarfas-halom*”-ként³⁹² szerepel. A „*Tövis bozót*”³⁹³ takarhat borókabokrot, borókás foltot, galagonyát, kökényt, vagy egyéb szűrös cserjéből álló cserjefoltot (varjútövisbenge, sóskaorbolya, rózsfa fajok). A halom napjainkban is megtalálható,³⁹⁴ akáccsal körbevéve.³⁹⁵

Ezt követően a határleírás 6,7 km-en keresztül nem említ fásszerű vegetációt. Az ÉD-i irányú határszakasz a mai Dabas és Örkény határával azonos.

„(...) *azután a határ egyenesen délre megy nagy távolságra bizonyos irthwan-nak nevezett irtvány hátsó részéhez, ahol egy hold hossznaira három határjelet emeltek Ewrken, Benne és Essew elválasztására.*” Az említett határjel a Tatárszentgyörgy Alkotmány u. 10. telek melletti dombon³⁹⁶ található. Az „*irthwan-nak nevezett irtvány*” valószínűleg a határjárást megelőzően kivágott erdőfoltot jelenthet. Az „*irtvány*” a domb környékén található, és mivel a határ nem mellette és nem rajta keresztül, hanem a „*hátsó részéhez*” megy, ezért valószínűsíthetjük, hogy a határdombtól D-DK-re lehetett. Ez alapján elképzelhető, hogy az „*irtvány*” a 2. Katonai Felmérésen „*Borovi hegy*”³⁹⁷ néven nevezett területen lehetett, melyet Biró (2008) a potenciálisan borókára utaló homokhátsági helynevek között említ.³⁹⁸

A határdombtól északra pár száz méterre jelen van a rozsdabarna erdőtalaj,³⁹⁹ mely egykori huzamos zárterdő-borításra utal. Itt az 1385. évi határjárás nem említ erdőfoltot. Ez alapján valószínűsíthetjük, hogy már korábban eltűnt az az erdő, melyet a rozsdabarna erdőtalaj jelez.

A dombtól – melyen a hármashatár volt – nyugatra fordultak és két bucka között haladtak el, mely buckákon borókásokat említ a leírás: „*majd nyugat felé fordulva két gyalogfenyős domb között (nevük Iwantarya)*” – „*inter duos monticulos juniperosos (Iwantarya nuncupatos)*”. A két halom közül a déli feltehetőleg a mai Temető-domb,⁴⁰⁰ az északi pedig a WGS: 47.089626, 19.358197 lehet. Az eredeti szövegben szereplő „*juniperosos*” a Homokhátság egyedüli egyértelműen borókára (*Juniperus communis*) utaló említése a 18. századot megelőzően.⁴⁰¹

³⁹¹ „*in facie possessionis Essew*”; Eredetije DL 9824., Bártfai Szabó 536. in Bakács (1982: 1260.)

³⁹² „*Nyarfas=halom*”

³⁹³ Valószínűleg a „*Thywys*” helyi megnevezés lehetett, különben *rubetum*-nak nevezték volna a latin nyelvű szövegben.

³⁹⁴ WGS: 47.130230, 19.356909, 121,6 tfm; a domb 6 m magas.

³⁹⁵ Nem fordul elő rajta a boróka (Molnár 2018).

³⁹⁶ 2. KF-en a domb neve: „*Háromhatár*”; WGS: 47.087920, 19.373429

³⁹⁷ A 2. KF A „*Borovi hegy*” elnevezésű területen (WGS: 47.082741, 19.376594) nyílt homokfelszínt jelöl. A terület az akkori Tatárszentgyörgy településtől közvetlen keletre található. Ha a „*Borovi*” valóban borókaelfordulásra utal, akkor elképzelhető, hogy a borókást kiirtották Tatárszentgyörgy benépesedésekor (vö. Borovicskás), és a helyén kialakult nyílt homokos területet ábrázolták az 1860-as években készült 2. KF-en.

³⁹⁸ Együtt a közeli *Borovicskással* és a *Pálinkás-heggyel* (WGS: 47.017084, 19.506151).

³⁹⁹ Saját megfigyelés (Molnár 2018)

⁴⁰⁰ WGS: 47.083988, 19.364698

⁴⁰¹ Egyéb említések: „*meta in qua est pinus (...), in alia est pinus*” (Orgoványi buckás) A Tihanyi apátság Kolon-tavi birtokának leírása – 1211 in Györffy (1956); „*ad feneues*” Ágasegyháza középkori határjárása – 1359 in Szarka (2008), Rosta (2009).

„(...) a Géneken nevű réthez ér, s ott határos a Zadoghaz nevű elhagyott templommal⁴⁰²” Czagányi (2000a) a „Géneken”-t „Gyékenyes”-nek fordítja, mely – rétről lévén szó – valószínűnek látszik. A két borókás domb után közvetlenül a légifotón látható egy mélyedés,⁴⁰³ de ez még nem a határtörésnél található, ezért valószínűbb, hogy a Hármashatár-domb⁴⁰⁴ alatti rétre⁴⁰⁵ vonatkozik a Gyékenyes.

Ezt követően a határ „keresztülmegy Pezer község fölött egy dombhoz,⁴⁰⁶ ahol a föld alatt kun edények vannak⁴⁰⁷ s amely Essew és Zadogeghaz határa.” Ezzel a határ hegycsúcsban török meg, a közrezárt területet ma „Essői csücskő”⁴⁰⁸ (sic!) néven nevezik.

„(...) majd újra észak felé fordulva Pezer földjével határosán eljut a Meneskwthhoz, amely határjel.” A „Méneskút”-ról lólegeltetésre következtethetünk a határleírás időszakában, mely figyelembe véve, hogy a ló szívesen legel üde réteken, és a környéken vélhetőleg nagy mennyiségben voltak jelen ilyen élőhelyek,⁴⁰⁹ könnyen elképzelhető.⁴¹⁰

„(...) ezután ugyanarra egy hosszú árkon át⁴¹¹ elér a Rekettye nevű cserjéshez,⁴¹² s azon áthaladva egy régi úton Zentpeter és Mantheleke helységeknek szomszédságában, majd átmegy a fent említett halomhoz.” A „Rekettyés cserjés” pontos lokalizálása nehéz, ám nagy valószínűséggel az Éleslőtér puffererdjének közelében lehet.⁴¹³

Tatárszentgyörgy

A 16. század elején a Tatárszentgyörgy területén található birtokról szóló oklevél „megnevezi a birtok egyes részeit is. Így a művelt és meg nem művelt szántókat, a termő réteket, mezőket, legelőket, kaszálókat, ligetes erdőket, dombokat, völgyeket, szőlőket, szőlőhegyeket, vizeket, folyókat, halastavakat, illetve a majorságot, melynek haszonvételei között a malom (molnár) és vízimalom is szerepel.”⁴¹⁴

⁴⁰² Értsd. településsel.

⁴⁰³ WGS: 47.086346, 19.355196

⁴⁰⁴ Név: EOV 10.000 térkép (<http://tajertektar.hu>)

⁴⁰⁵ WGS: 47.085662, 19.345539

⁴⁰⁶ WGS: 47.093182, 19.347812, ma tanya.

⁴⁰⁷ Ez szokás volt a határdombok megjelölésénél (Czagányi 1992).

⁴⁰⁸ Név: EOV 10.000 térkép (<http://tajertektar.hu>)

⁴⁰⁹ Lásd. részletesebben az óriás útifűről és a holocénkori vegetációváltozásról szóló fejezeteket.

⁴¹⁰ A 19. századi kataszteri térkép jelöl kicsit északabbra (47.126142, 19.306197) egy „Lóakol”-nak nevezett állást, melynek sáncai napjainkban is látszódnak a műholdfelvételen.

⁴¹¹ Vagy ez vagy a „régí út” lehet az 1765. évi térképen zölddel jelölt vonal, mely a 3. KF-en, az archív és a mai légifelvételeken is jól kivehető, terepen is konkrét sánc és árok formájában látható, az Éleslőtér szi át (WGS: 47.118218, 19.318613).

⁴¹² A leírás a „rubetam Rekettye” kifejezést használja. A „rubetum” bokrost, cserjést, szedrest, fáslegelőt jelent. Esetünkben a bokros és cserjés jelentést látjuk ökológiailag relevánsnak és nem a szedrest (vö. Benedek & Kürti (2004): „Rekettye nevezetű szederbokorhoz”) és fáslegelőt. A „rubetum” szó ökológiai elemzését lásd. részletesen: Grynaeus & Grynaeus (1999), Tóber (2012), Szabó (2010).

⁴¹³ Elképzelhető akár, hogy ez a mélyedés: 47.114721, 19.322478. (Ma is előfordul benne a rekettye.)

⁴¹⁴ Czagányi (1992: 63. oldal), Ulászló Tatár Szt. Györgyre vonatkozó adományleveleinek 1793-as és 1808-as átiratai (MOL. P. 429). Eredeti okirat időpontja: 1507.

A török időkben Tatárszentgyörgyön több 100–250 db-os nyáját legeltető család is élt.⁴¹⁵

Az 1546., 1562. és az 1590. évi kimutatásokban a kincstári rét jövedelmét és a széna- és tűzifaadót akcsében, a szénatized szekérben, a méhkasok, a sertések és a báránytized darabban van megadva.⁴¹⁶

„Bár 1546-ban már (vagy még) csak 6 család termelő munkájával számolhatunk a faluban, mind a gabonafélék (családonként 113 kile), mind a szénatermés (33 szekér/család) családi átlagát viszonylag jónak tekinthetjük, s jelentős volt a juhállomány is. (...) Nagy volt a betakarított széna mennyisége is. 1562-ben családonként 33 szekér, a rét jövedelme és a szénaadó együttes összege szerint 1590-ben ennél is több. Ez azt mutatja, hogy kezdettől fogva mindvégig jelentős szarvasmarha-tenyésztést folytattak. A juhtenyésztés szerepének csökkenését ugyanakkor a sertésállomány növekedése ellensúlyozta, 1562-től pedig már mézből is termeltek annyit, hogy értékesíteni lehetett.”⁴¹⁷

„Jóllehet az elnéptelenedés miatt a pusztákon nem maradt dziszjeadóval terhelhető hane,⁴¹⁸ az állattartás a török hűbéreseknél is jelentős hasznot hozott. Az 1632. évi defter szerint Tatárszentgyörgy 9000, Baracs 15000, Pusztapétör 3000, Peszér 4000 akcsét jövedelmezett török timárbirtokosának, a legelőket bérlő falvak, városok pedig ennek a sokszorosát fizették (Velics-Kammerer 1886). Prádányi Miklós épp ebből kiindulva veti fel, hogy talán a tatárszentgyörgyiek visszatelepülését is ez akadályozta, hiszen a legelőbérlet is kifizetődő volt (Prádányi 1975).”⁴¹⁹

„A hódoltság korában kialakult viszonyok, az elvadult táj, a vele összefüggő termelési adottságok (...) következtében [a Gödöllői uradalmon belül] ebben a régióban a szántóföldi gazdálkodás helyett az eddig is jellemző állattartás vált kiterjedtebbé és egy ideig egyeduralgolóvá, és ezért az uradalmi alkalmazottak (főlnomád gulyások, csikósok, juhászok) száma is jelentősen növekedett.”⁴²⁰

„E korszak [18. század vége] emlékét őrzi Sarlósár, Szabadrét, illetve az állattartását a környékben fekvő Göbolyjárás, Örkörsordajárás, Tinójárás neve.”⁴²¹

„Az uradalom területén végzett építkezéseket összesítő lista szerint – mely a gróf saját kezű írásában maradt meg 1771-ből – elég volt 3–4 évtized ahhoz, hogy a gazdasági szükségleteknek megfelelő majorsági objektumokat kiépítsék. (...) Vendéglő "In praedio Sz. Györgyön" is van már, és itt épül fel az ispán és az uradalmi marhapásztor háza is. Tatárszentgyörgyön, "In Praedio Kakucson" és Örkényben egy-egy 1000 darabos juhakol épült, Örkényben pedig egy 1000 darabos juhállás is, a juhászoknak szolgáló fogadóval.”⁴²²

„A négy pusztá között tehát 1760-ig Tatárszentgyörgy a legnépesebb. (...) Tatárszentgyörgy kiugró adatai abból adódnak, hogy a szilaj állattartásnak megfelelő természeti feltételek épp ezen a helyen voltak a legkedvezőbbek. Mivel ekkoriban pont ez a tevékenység alkotta az

⁴¹⁵ 1546: 150 + 150 + 100 juh; 1559: 250 + 150 + 100 juh; 1562: 110 + 150 juh; 1580: 250 + 200 + 140 juh (in Czagányi 1992: 70. oldal)

⁴¹⁶ Czagányi (1992: 74. oldal)

⁴¹⁷ Czagányi (1992: 74. oldal)

⁴¹⁸ Az állami adó (dziszje) alapja a ház és a telek (háne) volt, és a nem muzulmán alattvalók fizették (wikipédia).

⁴¹⁹ Czagányi (1992: 85. oldal)

⁴²⁰ Czagányi (1992: 98. oldal)

⁴²¹ Czagányi (1992)

⁴²² Czagányi (1992: 99. oldal)

uradalom gazdálkodásának súlypontját, természetes, hogy a gulyás- és pásztornép erre a pusztára koncentrált.

⁴²³

„A 18–19. században egyaránt jelentős volt az örkényi-szentgyörgyi határban folyó szilaj marhatartás. A három gulya közül az öreggulyában 10–40 bika és 200–500 tehén járt együtt. A rideg tartásnak megfelelően a tehén gyakorta a szabadban ellett, s a borjú Szt. Mihály napig maradt velük. A bikának meghagyott formásabb állatokat ekkor a tinógulyába csapták, ahonnan 2–3 év múlva kerültek vissza (iga alá az ötödfű tinókat fogták). Az üszögulyába került borjak 4–5 évig maradtak együtt, ezt követően – az eladásig vagy selejtezésig – az öreggulyában legeltek.

⁴²⁴

„A pásztorok és komondorok segítségével az ordasokkal is megküzdő szilaj (szürke) gulya rászolgált nevére, a bikák egy részét még számlálás céljából sem mindig tudták befogni. A veszteség mégis nagy volt (a 20%-ot is elérte), részben a gyöngye takarmányozás, a poshadt vízben történő itatás, részben a kemény telek miatt, amikor pl. a kakucsi kazlakhoz hajtott tehén már útközben elhullott vagy elvetélt. Az állományt sűrűn pusztította a keleti marhavész is.

⁴²⁵

„A juhászat csak az [17]80-as évektől kezdte el felváltani a lótenyésztést. A magyar juhot (a rackát) ekkoriban szorítja ki a gyapjasabb parlagi juh, amit birgének nevez a környékbeli juhász, de büdösnek, rühre hajlamosnak tartván, nem sokra becsüli. A birkások, a konvenciók "opilio"-k és az árendátorok ezért főleg a faluvá szerveződés után jelennek meg Tatárszentgyörgyön.

⁴²⁶

„A telepítés előtt a lakott falvaktól való távolság miatt a szentgyörgyi, szabadréti kaszáltatást robotban elvégeztetni nem tudván, vagy felesben kaszáltattak, vagy tót (szlovák) pénzes embereket küldtek ide.

⁴²⁷

„A "szűleség"⁴²⁸ hiánya ebben az esetben csak relatív volt, abban nyilvánult [meg], hogy a szénát messziről kellett hozni. De rétből volt még bőven, messzire nyújtózkodott az a folyóvizek mentén s még inkább a déli pusztákon, úgyhogy mesterséges takarmányra alig szorult rá az uradalom; pl. Szabadréten kiterjedését sem ismerték és kénytelenek voltak felesben kaszáltatni, mert erre a robot nem futotta.

De ez inkább csak a hanyagság és az emelkedő napszám következménye; addig, az [17]70-es, 80-as években nagyrészt tót ("szláv") pénzes kaszásokat fogadtak ezekre a távoli rétekre (mint nem egyszer aratásra is) s nekik jelentős összegeket fizettek, évente 330–1450 napot [sic], a kaszásoknak 40, a gyűjtőknek, boglyázóknak 20 dénárjával.

⁴²⁹

„A szentgyörgyi pusztán csak a pásztorok, gulyások családjai éltek, a listán szereplők kisebb hányada pedig, minden bizonnyal a szentgyörgyi ispán mellett működő béres volt.

⁴³⁰

„I. Antal Tatárszentgyörgyöt csak 1769-ig használta közvetlenül, amikor hév szolgálataira tekintettel és atyafiságos szeretettel évi 1200 Ft fejében inspectorának adta bérbe. Engedélyezte

⁴²³ Czagányi (1992: 100. oldal)

⁴²⁴ Czagányi (1992: 105. oldal)

⁴²⁵ Czagányi (1992: 16. oldal)

⁴²⁶ Czagányi (1992: 106. oldal). II. Antal telepítőlevelében szerepel egy *Bürgés ház* (Czagányi 1992: 107. oldal).

⁴²⁷ Czagányi (1992: 106. oldal)

⁴²⁸ takarmány

⁴²⁹ Wellmann (1933: 228. oldal)

⁴³⁰ Czagányi (1992: 106. oldal)

számára a birkatartást, a mezők, erdők használatát, s hogy az uradalom fájából magának ökoristállót építsen (Wellmann 1933).⁴³¹

1783-ban az Országleírás így jellemzi Tatárszentgyörgy határát: „Szent György és a Penay fogadó⁴³² között van egy középkorú, de rossz növekedésű, ritkás⁴³³ tölgyerdő.⁴³⁴ Az innen kiinduló utak homokosak.”⁴³⁵

1784-ben II. Antal felhívást fogalmaz meg Tatárszentgyörgy betelepítésére. A szántókat a határ Baracs felé eső részén jelöli ki a háromnyomásos gazdálkodásnak megfelelően.⁴³⁶ A legelőkről így ír:

„Quinto – Ezen nevezett Tatár Szent György Hellységnek Pascuatioja is elegendő excindáltatott, úgy mint a Falutul Kezdvén bal felül menvén a' Kecskeméthy úton egészen az Mgos Uraság Erdeig és az Erdő mellett lefelé Baratsnak éppen az Kő Kútig (:melly az Erdőnek felső Széliben vagyon:) tart onnand vissza felé jövéen mindenütt a' Baratkak mellett mégyen az Legelő a Czigány járása Nevű földeknek végében, azonkivül mivel minden Esztendőben Ugarjok vagyon, abban is úgy a' le Kaszált Rétekben Marhájokat bőven legeltethetik.

Sexto – Mivel hogy Juhokat tartani senkinek meg nem engedtetik, a' Szarvas Marhának pedig táplálására elegendő Mező vagy is Pascuum ut sub Nro praecedenti 5to excindáltatott, a Pustának nagyobb része tovább is az Mgos. Uraságnak Szabad Dispositiojára, és ususára marad, azért valamint a' fellyebb írt Pascuum, úgy a Calcaturák az Uraság földjeitől Körös Környül látszatos Határ Jelekkel fognak el Különböztetni, hogy sem az Árendás Juhászok vagy Uraság Gulyássai a' Jobbágyok földjeiben, sem pedig ezek az Uraságében semmi Képpen Marhájokat bé hajtani ne merészellyék.”⁴³⁷

Az 1789. évi birtokösszeírás szerint Tatárszentgyörgy 7447 kat. hold művelés alatt álló területéből 858 volt szántó, 99 kert, 1565 rét, 3732 legelő és 191 erdő.⁴³⁸

1791-ben a kápolna építése és a plébános segítése kapcsán a tatárszentgyörgyi jobbágyok felajánlásai között szerepelnek a következők: „(...) és ha az uraság megengedi dézsmából nádat vágni (...). Fát nem ajánlhatunk, hanem fűtőnek 4 szekér szalmát offerálunk.”⁴³⁹

A 18–19. fordulóján „marhát, lovat és sertést tartottak, a kondákban ekkoriban váltotta fel a bakonyi és szalontai fajtákat a mangalica. Juhot nem tarthattak, egy ezres nyáját az uradalomtól bérelt a falu. 17 telek kaszálóján 7 hold rendszeresen víz alatt állt, s állandó volt az összeütközés az uradalom gulyásaival és juhászaival, akik nem mindig vették figyelembe ama "látszatos határjeleket”.⁴⁴⁰

⁴³¹ Czágányi (1992: 106. oldal) A 99–106. oldalról származó idézeteknél Czágányi (1992) Wellmann (1933)-ra hivatkozik.

⁴³² 1. KF-en látszik, a mai Ladánybenétől ÉNy-ra, WGS: 47.042859, 19.438349

⁴³³ „schitter”: szánalmas, nyomorult

⁴³⁴ Ez a „Tatárszentgyörgyi tölgyes”-ként jellemzett erdő.

⁴³⁵ „S/ank/t Georg [Tatárszentgyörgy] 4. Zwischen S/ank/t Georg und Penay Wirts Hauss ist ein mittelmässiger aber sehr schitterer Eichen Wald. Dann ist der bei dem Mayerhoff Pezis befindliche Eichen Wald eben mittelmässiger Gattung. 6. Die von hier aus gehende Weege sind eben sandig.” (Országleírás 1783)

⁴³⁶ Czágányi (1992: 107. oldal)

⁴³⁷ in Czágányi (1992: 108. oldal)

⁴³⁸ Czágányi (1992)

⁴³⁹ Czágányi (1992: 112. oldal)

⁴⁴⁰ Wellmann (1933)-ra hivatkozik Czágányi (1992: 122. oldal)

„A kerület kasznárja, Brhlovits – összejátszván Kováts prefektussal – saját zsebére adogatta el az uradalom legjobb fáit. "Kasznár urunk nappal lop, a kerülő avagy csőszei éjtszaka" – vallották róluk a tanúk, de a vallomás sem volt veszélytelen!”⁴⁴¹

„A birkás ezer birka után 85–100 denárt, 10 icce vajat és 10 bárányt fizetett. Ennek fejében legeltethetett az uradalmi legelőkön, övé volt a szaporulat (ugyanannyi darabbal kellett elszámolnia, mint amennyit átvett) és a gyapjú haszna, amit 18–25 dénárért adott el az I. Antal által 1762-ben alapított hatvani posztógyárnak. (Érthető tehát, hogy a nyáját minden eszközzel gyarapítani igyekezett.”⁴⁴²

„A jobbágyok gazdaságaiban [1828-ban] 220 szarvasmarhát, 141 lovat és 42 anyakocát számoltak össze. Juhot nem tartottak, a 300 darabos nyáját Rahunka az uradalomtól bérelte.” A 226 marhából 126 db az igásökor.⁴⁴³

1838-ban 393.159 négyszögöl [~141 ha] kaszált rét van Tatárszentgyörgy határában, az 1–3. dűlőben.⁴⁴⁴

Somody Károly térképe szerint a temető környékén volt szélmalom és szárazmalom Tatárszentgyörgyön.⁴⁴⁵

„1838-ban ui. a teljes határnak csak 14,4%-a volt a jobbágyság kezelésében, de ebből a szántott terület 819 holdra terjedt ki. Az összehasonlításból kitűnik, hogy a falu összes szántóterületének 85,6%-át az úrbéresek művelték, a határ nagyobb részét képező legelőkön, kaszálókon pedig az uradalom továbbra is állattartást folytatott. (Fényes [Elek] szerint a szentgyörgyiek sok marhát, juhot és sertést tenyésztettek, de – mint tudjuk – a juhászat egészét és a marhák zömét az uraság tartotta kezében).”⁴⁴⁶

Az 1820-as években a vitatott témák közé tartozott a falu legelőellátottságának problémája. De a vizsgálat során „(...) a' legelőnek elegendőségéről (...) meggyőződhetett.”⁴⁴⁷ Az 1842-es okirat nem erre enged következtetni: „(...) midőn a homok a jobbágyok földjét ostromlani kezdte.”⁴⁴⁸

Majd felméri a legelőterületet: „1846. okt. 26-án Egressi Galambos Sámuel pártfogó egy, a helybéliekkel együtt 15 tagú bizottság élén el is végezte a feladatot. Kimutatásuk szerint "javát, rosszát egybe veve" 1.) három holdra 3 barom legeltetésére ítélték meg a falutól a borovicskásig s onnan az erdőig terjedő úrbéri legelőn, 2.) két holdra 3 barom legeltetésére találták alkalmasnak az erdőn át a vágásos részig terjedő darabot, melyben hasznavehetetlen és gyeppel benőtt tisztások váltakoznak, és 3.) ugyanilyen minőségi kategóriába sorolták a községi legelő oldalán a ladányi határ felé eső urasági legelőt.”⁴⁴⁹

A Grassalkovichok az 1843. évi egyezségük fejében a Keglevicheknek „Tatár Szent György egész helységet, úgy szinte az ezen helységgel határos Szabadrét és Sallósár nevezetű egy tagba lévő pusztákat, minden hozzá tartozó földeikkel, rétteikkel, erdeikkel (...) valósággal által

⁴⁴¹ Czágányi (1992: 122. oldal), valószínűleg a kakucsi járásra vonatkozik.

⁴⁴² Czágányi (1992: 122. oldal)

⁴⁴³ Czágányi (1992: 113. oldal)

⁴⁴⁴ Czágányi (1992: 119. oldal)

⁴⁴⁵ Czágányi (1992: 119. oldal)

⁴⁴⁶ Szasztkóné (1988)-ra hivatkozik Czágányi (1992: 121. oldal)

⁴⁴⁷ Czágányi (1992: 124. oldal)

⁴⁴⁸ in Czágányi (1992: 125. oldal)

⁴⁴⁹ Czágányi (1992: 126. oldal), PML IV. 165, Kakucs ú. pere 1846.

bocsájtják." Megállapodásuk kiterjed (...) a jószágban lévő "nagyobb számú juhok" tulajdonjogának rendezésére is."⁴⁵⁰

„Az újonnan szerzett birtokot Keglevich Miklós nem közvetlenül, hanem bérleti úton hasznosította.” Először Majthényi Flóriánnak adta ki.⁴⁵¹

A szerződés szerint: „A sarlósári fenyves "vagy is úgy nevezett Borovka erdő" területén a bérlő "semmi szín alatt" nem legeltethet marhát, csak a szentgyörgyi tölgyes szélén és között lévő gyepes legelőn, mert a borókás "a homok torlások meggátolása végett újabb ültetésekkel fog a Tulajdonosok által ellátatni." A jobbágyok a tölgyesben sem legeltethettek, ez a korábbiakhoz hasonlóan most is a tulajdonos privátuma volt. A bérlőnek engedélyezték a makkoltatást és a gubacsszedést, de csak a maga, cselédei és marhái által okozott károk megtérítésének kikötésével. A tatárszentgyörgyi erdőt még erdővágásra alkalmatlannak tartották, a "faizást" (erdőhasználati jog) csak annyiban engedték meg, hogy a bérlő a "Borovka Erdőben kivágandó Topoly fákból" évenként 5 (összesen tehát 30) öl tűzifát kitermelhessen."⁴⁵²

„A bérlőnek a szabadréti "Major körül lévő homok partokat" már az első évben be kellett ültetni, s neki kellett kiadni az erdőcsősznek járó konvenció gabonát is (ellenszolgáltatás nélkül)."⁴⁵³

„1850–56 között Tatár Szent György falu bérelte a birtokot a Keglevich családtól, melyben az 1843. évi szerződéssel azonos módon határozták meg a használat szabályait a vetésre, a sarlósári fenyvesre, [azaz] a Borowka erdőre érvényes legeltetési tilalomra, a makkoltatásra, gubacsszedésre, a tűzifa mennyiségére, a tűzkárookra, az erdőcsősz fizetésére, a határjelek, épületek a faluban és a határban lévő kutak karbantartására és a kutak használatára vonatkozólag. A borókásban történő legeltetésre 50 Ft büntetést helyeztek kilátásba, s csak a tölgyes szélén lévő gyepen legeltethettek.”⁴⁵⁴

1856-ban Jeszenszky Antal bérlő. „A feltételek lényege most sem változott, kivéve, hogy az 1856. évi "nagyobb erdei vágást s általa megszükkült legelőt" tekintetbe véve megengedte, hogy Jeszenszky a borovicskás területén is legeltethesse juhait.”⁴⁵⁵

A 19. század második felében „a homok megfogására a község egy 1 kat. holdas faiskolát létesített, ahol akácot neveltek.”⁴⁵⁶ „A szénát a 7 mér földnél is messzebb fekvő budapesti (...) piacokra hordták.”⁴⁵⁷ „A falu határának fennmaradt része Sarlósárral és Szabadréttel együtt br. Liphay Béla majorságához tartozott. A hatalmas majorsági legelőkön ekkoriban is a juhtenyésztés dominált, az akácfa sávokkal tagolt szántók hasznosítása a parasztgazdaságokéhoz hasonló, a 650 holdra növekedett majorsági erdőt újabb 15 hold fásítással egészítették ki.”⁴⁵⁸

„A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a legelők, rétek feltörésével egyre nagyobb területeket fognak szántóföldi művelés alá, s a nyomásrendszer eltűnésével vetőmag kerül az ugarföldekbe is.”⁴⁵⁹

⁴⁵⁰ Czagányi (1992: 127. oldal)

⁴⁵¹ Czagányi (1992: 128. oldal)

⁴⁵² Czagányi (1992: 128. oldal)

⁴⁵³ Czagányi (1992: 128. oldal)

⁴⁵⁴ Czagányi (1992: 131. oldal)

⁴⁵⁵ Czagányi (1992: 131. oldal), MOL P. 422. 18. záradéka és ügyirathoz csatolt 1856. IV. 3. b. szerz.

⁴⁵⁶ Czagányi (1992: 145. oldal)

⁴⁵⁷ Czagányi (1992: 146. oldal)

⁴⁵⁸ Czagányi (1992: 146. oldal)

⁴⁵⁹ Czagányi (1992: 146. oldal)

1910-ben br. Liphay Béla és gr. Bissinger Ottóné gazdasága: „A 4116 kat. hold földterületből 50 volt kert, 1350 a szántó, 30 a szőlő, 826 a kaszáló, 1053 a legelő és 500 az erdős legelő (60 holdat a nádas, 500-as a mocsár uralt). (...) A hetvenes években még megyei szinten is jelentősnek ítélt ménes 50 lovát elosztották az örökösök. (...) A 357 szarvasmarha fele magyar, fele bonyhádi fajta volt (...), tenyészállatként 6 berni-simmenthali bikát tartottak. A sertésállomány 100 mangalica anyakocából, a juhnyáj 2000 fésűs-gyapjas merinói juhból és 20 tenyészkoszból állt. Az erdő zöme akác, nyár és kevés tölgyfa, ezt tűzifának, szőlőkarónak adták el.”⁴⁶⁰

Boros Ádám a tatárszentgyörgyi határban 1934. június 5-én jár, mikor a következőket jegyzi fel: „Szabadréti-pusztá (Tatárszentgyörgy-höz tartozik) "Farkas-ordító" turján (zsombékos) az akáccal beültetett 103 m.-es domb aljában, az út m. Szép zsombékos, amit az eső miatt csak futólag vizsgálhattam meg. *Nephrodium thelipteris*, *Carex oederi*, *C. glauca*, *Veratrum album*, *Ranunculus lingua*, *Lathyrus paluster*, *Salix cinerea*.”⁴⁶¹

„Azokat a földeket, ahol a század elején még a Staudinger-major virágzott,⁴⁶² s amely a földosztás után egyéni paraszti tulajdonba került 1953-ra elvesztették, ui. a háborús hisztéria ezen időszakában a lőtér Esőpuszta irányába meghosszabbították. (...) Előírták, hogy "tilos a birka és a tehén legeltetése" itt (1953. június 1.),⁴⁶³ majd intézkedtek a "lőtéri tiltott vetések őrizetéről", hogy az itt termelt növények felét egyenesen a begyűjtő vállalatához vihessék (1955. október 15.).”⁴⁶⁴

Az 1950–60-as években a Tatárszentgyörgytől ÉNy-ra elterülő réteken intenzív gyógynövénygyűjtés folyt, melyről Máté András gyűjtött a Szalag-erdő védetté nyilvánítása idején: „Teca néniék⁴⁶⁵ az '50-60-as években gyűjtötték a Herbáriának a *Plantago maxima* gyökerét. És azt mondta Teca néni, hogy itt a tatárszentgyörgyi gyepeken végig, mindenhol, az összes tatárszentgyörgyi nedves réten a faj olyan gyakori volt, hogy amikor virágzott, akkor fehérlett tőle a gyepe. Azt mondta, hogy higgyem el, szó szerint fehérlett tőle a gyepe. Azt mondta, hogy zsák számra [gyűjtötték], egy évben 100 zsákot adtak le. 100 zsáknyi gyökeret. És ennek ilyen nagy vastag karógyökere van, azt fogták és kiszedték, és utána a növény nyilván elpusztult. És mondta, hogy egy olyan 10–15 évig tudták csinálni, és utána úgy elfogyott a növény, hogy a végén már nem volt értelme, mert csak 1–2 zsákot tudtak összegyűjteni nagy munkával, és aztán azt mondta, hogy nekik úgy is tűnt, hogy ki is halt a növény erről a területről. És amikor védett lett a terület és meséltem neki erről, kérdezte, hogy miért védett a terület. És akkor mondtam, hogy az óriás útifű miatt. – "Amiatt a fehér virágú miatt?" És akkor mesélte el [ezt].”⁴⁶⁶

1984-ben nincs legelő művelési ágú terület Tatárszentgyörgy határában, mely a szőlő és gyümölcsös felfejlesztésével, a legelők megszüntetésével és az összterület negyedére kiterjedő erdősítésekkel van összefüggésben.⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ Czagányi (1992: 151. oldal)

⁴⁶¹ Boros-napló: 72–75. oldal, 1934. június 5.

⁴⁶² Esső-pusztán

⁴⁶³ Pajor Mihály még legeltetett a lőtér területén 1952-ben (Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018).

⁴⁶⁴ Czagányi (1992: 221. oldal)

⁴⁶⁵ Teca-néni tanyája: WGS: 47.093093, 19.348040

⁴⁶⁶ Máté András szóbeli közlése, 2018

⁴⁶⁷ Czagányi (1992)

1979–1983 között Kocsis Ferenc ötletéből egy szép, borókával övezett tisztáson erdei tornapályát építettek.⁴⁶⁸

Az 1970-es években tatárszentgyörgyön tőzegbánya⁴⁶⁹ működött. „*Tatárszentgyörgy-Táborfalva vonalán a kavics a felszín alatt mintegy száz méter mélyen húzódik. (...) 1974-ben a járás öt községében 11 tőzegbánya működött (...). Ebben a tatárszentgyörgyi lápföld és tőzeg 16 500 m³ földtani készletéből 15 700 m³ (95,2%) volt kitermelhető. A bánya egy 250×50×0,7 m nagyságú (1,5 m) vízmélységű terület volt, ahol a vízszlop nagysága 0,7–1,5 között változott.*”⁴⁷⁰

Göboly-járás

A Göboly-járás két részterülete⁴⁷¹

A göboly-járasi homokbuckák első említése az 1783-ban készült Országleírás Örkényt jellemző részéből származik: „*Néhány dombon kívül Szent György felé van egy – egyébként tiszta/futó⁴⁷² – homokbucka.*”⁴⁷³ Az I. Katonai Felmérés nem ábrázol fásszárú vegetációt a területen, csupán a déli részen (örkénytábori Nagy-erdő), illetve Örkénytől délre (Örkényi-erdő).

A Grassalkovich-uradalom örkényi részén 1771-re összesen 2000 birka befogadására alkalmas létesítmények épültek: „*Tatárszentgyörgyön, "In Praedio Kakucson" és Örkényben egy-egy 1000 darabos juhakol épült, Örkényben pedig egy 1000 darabos juhállás is, a juhászoknak szolgáló fogadóval.*”⁴⁷⁴ Az intenzív juhlegeltetés a népességnövekedéssel párhuzamosan zajló legelőbeszántások következtében valószínűleg egyre inkább a buckásokra koncentrálódik.

⁴⁶⁸ Czagányi (1992)

⁴⁶⁹ WGS: 47.089271, 19.376177

⁴⁷⁰ Czagányi (1992: 16. oldal)

⁴⁷¹ Műholdfelvétel: Google Satellite

⁴⁷² Azért bizonytalan, mert a begépelt anyagban *Lauter*-nek (tiszta) írják, de rendszeresek a félregépelések, ezért lehet *Laufer* (futó) is.

⁴⁷³ „*Ausser einigen Anhöhen bey S/ank/t Georg sind die übrigen Lauter Sand-Hügel.*” (Országleírás 1783)

⁴⁷⁴ Czagányi (1992: 99. oldal)

II. Grassalkovich Antal idejében (1780–90-es évek) az uradalom ezen részén tovább erősödik a birkatartás, melyből rövid időn belül 30 éves pereskedést beindító konfliktus képződik az örkényi lakosok és az uradalom között. E pereskedés egyik utolsó, 1848-as levele⁴⁷⁵ szerint: „*A Telkek közt a Vacsi dűlőben olyan földek vannak (...), hogy azt már [az] 1839-ik évi felmérés előtt több [mint] 20 esztendővel nem használhatták, jelenleg sem használhatták, mert a szerződés 4. pontja tartalma ellen[ére] a Juhászok egész határunkat öszve járják és rongálják, ma holnap jószágot sem tarthatunk. Legelőink a juhok végett mind homok buckává vált[ak].*”⁴⁷⁶ Rogosz (2001) a periratokra hivatkozva írja: „*a juhok után a legelő homokos területté válik, és a szél a jobbágyok földjeit homokkal borítja be.*”⁴⁷⁷

Az 1848-as levelet így zárják az örkényi lakosok: „*Oda terjed ki hát alázatos esedezésünk, (...) fejezze be ezt a 31-éves pört, hogy megtudván valahára mi a miénk és hogy ápolhassuk és a homok terjedésétől oltalmazhassuk Legelőinket.*”

A Grassalkovich uradalom örkényi részét jellemző 1837. évi leírás részben a gyóni Nagyerdőre,⁴⁷⁸ részben feltehetőleg a „Göbi járási ültetés”-re⁴⁷⁹ vonatkozik: „*Külön figyelmet érdemel Eörkénynek, Gyón és Esső felé terjedő homokban lévő nagyszerű topoly (nyárfa) ültetvényei (...), amelyek esztendőről esztendőre sikeresen folytatódnak és a homok terjedését is akadályozzák.*”⁴⁸⁰

Valószínűleg ezek további telepítését végezték azokkal a topoly-vesszőkkel, melyeket 1844-ben állítottak elő örkényi napszámosokkal: „*Azon Napszámosoknak, a'Kik Topoly vesszőket Erdő ültetéshez Örkényen csináltak 1844be.*”⁴⁸¹ Ebben az időben (1841–1845 között) „Göbolyjárás 3911 holdas legelőjét, új bérlők hasznosítják, mégpedig Egyed Sándor és Stadler Antal pesti mészárosok.”⁴⁸²

A fenti leírásokból arra következtethetünk, hogy az 1. KF-en még nem szereplő, majd a 2. KF-en megjelenő, és ekkor „Göbi járási ültetés”-nek nevezett, erdőnek jelölt területen valószínűleg a 19. század első felében, a juhlegeltetés miatt megindult buckák megfékezése céljából, nyár vesszőkkel erdőtelepítést végeztek.⁴⁸³

⁴⁷⁵ melyben 1845–46-ban megkérdezett tanukra hivatkoznak

⁴⁷⁶ PML. IV. 165-a., in Rogosz (2001: 94. oldal)

⁴⁷⁷ Rogosz (2001: 77. oldal)

⁴⁷⁸ 1. KF-en még nincs, 2. KF-en szögletes formájú, nagy kiterjedésű erdőfoltok.

⁴⁷⁹ 1. KF-en még nincs, 2. KF-en a magasabb buckákat lekövető, nem szögletes formájú erdőfolt látható, beleírva: „Göbi járási ültetés”. Ekkor a „Göbolyjárás legelőt 3911 hold. Szerződés mellett Gróf Beleznay János úr bérlő 4010 váltóforintért.” (PML. IV. 158-a, in Rogosz 2001: 77. oldal)

⁴⁸⁰ Rogosz (2001: 77. oldal); vö. „Nagyobb távolságra [Dabástól Örkény felé haladva] balra egy hosszú csupasz sík homokhát, amit fákkal kezdtek el beültetni.” (Kitaibel Pál 1807, in Gombocz 1945: 81. oldal)

⁴⁸¹ 1844. nyilvántartási táblázat, lásd. in Rogosz (2001: 78. oldal)

⁴⁸² Rogosz (2001: 81. oldal), PML. IV. 158-a. Grassalkovich uradalom iratai és számadásai

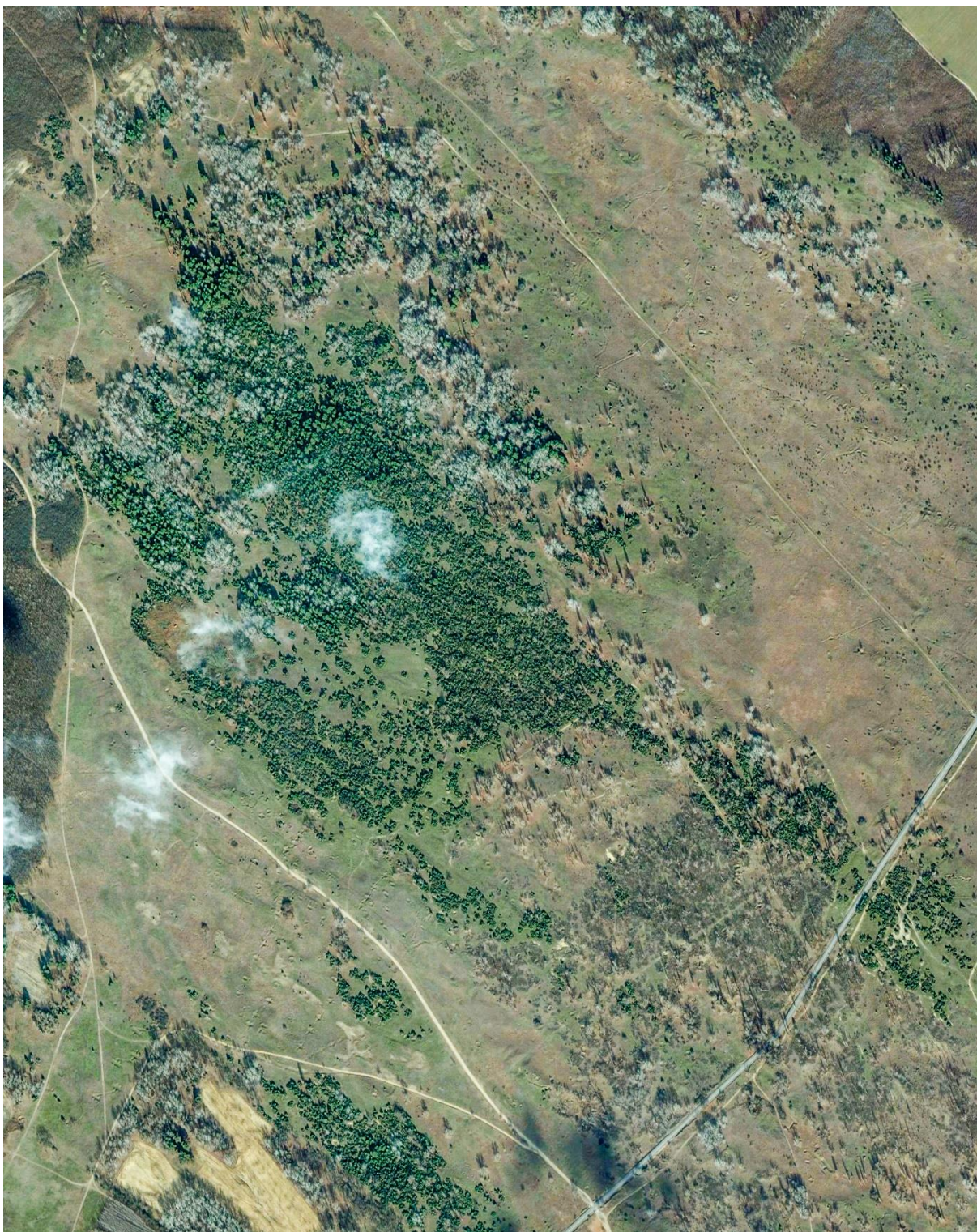
⁴⁸³ vö. Csecserits et al. (2018) Göbolyjárás fás mozaik eredetéről: „Még a terület katonai célokra való eladása előtt készült a II. katonai térképezés (1861), amely alapján 1 678 ha gyep (67,12%) és 407,25 ha (16,29%) feltehetőleg természetszerű állapotú, de részben ültetett erdő volt a mintaterületen belül. A mintaterület nyugati részén azonosítható erdő neve is az ültetésre utal (Göbi járási ültetés). (...) Az 1950-ben készült légi fotó alapján a területen belül 1187,25 ha természetszerű gyep (47,49%) és 109,5 ha (4,38%) feltehetőleg természetszerű állapotú erdő volt. (...) Az erdők kis területvesztését részben az is magyarázza, hogy a II. katonai térkép alapján, még a katonai célú használat előtt jelentős méretű új erdő azonosítható, melynek a neve is (Göbi járási ültetés) mesterséges eredetre utal. Itt jelenleg fekete és fehér nyárakból álló, ritkás erdő található. Valószínűsíthető, hogy a II. katonai felmérés készítése előtt ezekkel a fajokkal végezték el az ültetést, feltehetően homokkötés és faanyaggyerés céljából (Biró 2003, Biró és mtsai 2011).”

Az aktuális fafajösszetételből arra következtetünk, hogy a telepített *topoly* a jegenyenyár (*Populus nigra* var. *italica*) és a fekete nyár (*P. nigra*) lehetett elsősorban,⁴⁸⁴ de előfordulhat, hogy fehér és szürke nyárat (*P. alba*, *P. × canescens*), illetve rezgőnyárat (*P. tremula*) is ültettek, ugyanis ezek is előfordulnak ma a területen.⁴⁸⁵ A nyárfák telepítését valószínűleg kézzel, talajbolygatás nélkül végezték. A nyiladékok kialakításának pontos idejét nem ismerjük, de az 1941-ben készült 4. Katonai Felmérésen már rajta vannak.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Véssey (1881) írja a következőket a kiskunsági homokkötésről: „A futóhomoknak erdő által való megkötésével legelsőben 1790. évben találkozunk; Kistelek község csongrádi és pesti utcáinak északi részén fűzfadugványozást végeztek, hogy az ottani házak a homokkal való elárasztás ellen megvédecssenek. Fekete (csomoros) nyárfával, mely több mint 80 éven keresztül a homoki erdők főállományát képezte, 1793. évben tettek sikeres kísérletet homokon (Vedress I. Sivány homokságok 14. lap.). A XVIII-ik század végén ismét a Kistelek község mellett lévő siványba telepítették dugványról az első nyárfaerdőt, amely szülőanyja az alföldi homoki erdőknek, mert ezen erdő dugványaival telepítették 1805. és 1806. évben Szegeden a csengelei s később a körösi és áotthalmi erdőt, mely példákön okulva s innét ültető anyagot szerezve, Szabadka, Csongrád, Félégyháza s a többi szomszédos homoki birtokosok is megkezdték az erdősítést.” Véssey (1881: 73. oldal)

⁴⁸⁵ A Göbölly-járás DK-i részén jelöl az 1. KF magányos fákat, facsoportokat. Elképzelhető, hogy az északi részen is volt valamilyen – erdőnek és facsoportnak az 1. KF-en nem jelölt – fásszárú vegetáció. Ilyenek lehetnek egyes szürke/fehér nyár, illetve rezgő nyár facsoportok (47.112797, 19.385590), melyekben a *Convallaria majalis* is előfordul (Máté András szóbeli közlése, 2018). A terület déli részén a buckák északias és keleties kitettségű gyepek letöréseiben gyakran előfordul a *Polygonatum odoratum*, és egyes bokrok alatt a *Buglossoides purpureoerulea*.

⁴⁸⁶ A 3. KF-en és a 19. századi katasztrófa térképen nincs.

A Göboly-járás borókásai⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Google Earth 2016.02.04. A délkeleti részen jól láthatóak a különböző időpontokban leégett részek.

A Göboly-járás borókás foltjainak létrejöttéről a következő lehetséges forgatókönyveket állíthatjuk fel:

1.) A fiatal felnövő nyárfás alatt jött létre az egyenletes borókaállomány, majd a lakosság faigényeit kielégítő rendszertelen fakivágások során⁴⁸⁸ nem tudtak a kivágott nyárfák vitálisan felújulni, mert a boróka lefojtotta őket.⁴⁸⁹

1.)A A már meglévő borókaállomány kiterjedése.

1.)B Közeli populációból spontán betelepülés.

2.) A nyárfáktól függetlenül, fátlan területen jöttek létre a homogén borókások a 19. században vagy korábban.

3.) Telepítették vagy a deliblái gyakorlathoz hasonlóan a nyárok telepítésekor szélfogóként használták a borókát,⁴⁹⁰ és abból maradt meg.

A boróka telepítésére vonatkozóan még nem kerültek elő korabeli források,⁴⁹¹ ezért a 3.) verziót egyelőre elvethetjük.

A göboly-járásihoz hasonló homogenitású és sűrűségű borókás állományok napjainkban ritkás nyárasok alatt, illetve fátlan kékperjésekben⁴⁹² képződnek. A buckások leégett részein csak a fák alatt újult a boróka az elmúlt évtizedekben. Ettől függetlenül nem zárható ki, hogy a 19. században – a mainál számottevően magasabb talajvízszintű (és részben emiatt üdebb mezoklimájú) buckásban – nem csupán árnyékban (mikroklimatikus zugokban), hanem fátlan területen is újult a boróka.⁴⁹³

Az 1386. évi essői határjárás „*két gyalogfenyős, Iwantarya nevű domb*”-ot említ a mai Tatárszentgyörgy település északi részéről, mely alapján azt feltételezhetjük, hogy a tájban jelen volt a borókás buckás élőhelytípus már a 19–20. század előtt is. A vizsgált buckáson is elképzelhető, hogy volt valamikor ilyen borókás, de ennek alátámasztására nincsenek adataink. 1783-ban „*tiszta/futó homokbucka*”-ként jellemzi az Országleírás a vizsgált buckást,⁴⁹⁴ és a 19.

⁴⁸⁸ Rogosz (2001)

⁴⁸⁹ vö. a bugaci borókás kapcsán megfogalmazott keletkezés-történettel, mely hasonlóan egy nyáras utáni stádiumnak tekinti a borókást (Mile Orsolya szóbeli közlése, 2016).

⁴⁹⁰ Vadas (1898: 14. oldal): „(...) a deliblái homokpusztán (...) ez idő szerint az erdősítés a szélernyők hatásának elve alapján történik, melyek mögött szélcsendes hely keletkezik. (...) Ezt a védőpáztát úgy készítik, hogy a veszélyes szél irányára merőlegesen sorokat jelölnek ki, ezekre keresztben 50–80 cm. hosszú boróka, vagy nyárgallyakat raknak le s szél felőli oldalukra homokot hánynak, hogy ezzel lenyomassanak. A takarásba a szél elleni oldalon egér- és homokzabot vetnek s az így keletkezett gátacska mögé ültetik el a csemetéket.”

⁴⁹¹ „A boróka szándékos telepítéséről a homokfásítás teljes történetét és szakirodalmának számottevő részét áttekintve sem találtunk adatokat, annak ellenére, hogy a mozgó homokot jól köti, illetve hogy tobozbogyóját a 20. század első felében, pálinkafőzés céljából már igen nagy mennyiségben gyűjtötték (Győrffy 1943)” (Bíró 2008). Pajor Mihály sem hallott a térségben borókaültetésről: „Azt sem, mert az kel magától. Hát itt a sarlósári pusztán is, hát ott óriási borókás volt, mikor olyan tíz éves voltam (...). És akkor a szél viszi a magját. De annak is sok idő kell, mire megnő. Itt is látom, hogy milyen sok fakadt, kicsike, bokrok” (Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018).

⁴⁹² pl. Nagyfalu-lapos, Kunadacs: 47.002361, 19.326411

⁴⁹³ vö. *Chamaecytisus ratisbonensis* előfordulása, mely az 1990-es években még rendszeresen előfordult nyílt homokbuckákon, mára viszont szinte kizárólag árnyékban található meg állományai (Máté András szóbeli közlése, 2018). A boróka és a *Ch. ratisbonensis* egyaránt hűvösebb klímát kedvelő (Pifkó Dániel szóbeli közlése, 2018), illetve magonckorban üde talajviszonyokat igénylő faj (Máté András szóbeli közlése, 2018).

A boróka fátlan homokbuckán történő újlását akár segíthette a legeltetés miatt felritkult növényzet alacsonyabb gyökérkonkurenciája is, abban az esetben, ha átmenetileg vagy tartósan csökken a legeltetési intenzitás, így megmaradhatnak a borókamagoncok.

⁴⁹⁴ „*Lauter Sand-Hügel*” (Országleírás 1783)

században nyárfatelepítést végeznek a juhlegeltetés miatt⁴⁹⁵ mozgó homok megkötése céljából. A mozgó homokbuckákról nem feltételezhetjük, hogy a maihoz hasonló sűrűségű borókással fedettek lettek volna, de a boróka előfordulása nem zárható ki.

A 2. Katonai Felmérésen jelölt „Göbi-járasi ültetés” területe részben fedi csak a mai sűrű borókásokat. A nyugati peremén található egy olyan buckás rész,⁴⁹⁶ mely nincs a 3. Katonai Felmérésen erdőnek jelölve⁴⁹⁷ és napjainkban sem található benne jegenyenyár és fekete nyár. Az „ültetés” környezetében előfordulnak olyan sűrű borókás foltok,⁴⁹⁸ amelyek valószínűleg nyáras nélkül képződtek (2. verzió).

Az írásos és térképi adatok alapján azt feltételezzük, hogy az „ültetés” területén az 1.) keletkezési forgatókönyvnek megfelelően jöttek létre a sűrű borókások.

A boróka fák alatti vitális újulásában a mikroklíma mellett valószínűleg nagy szerepe van a fenyőrigónak is, mely ősszel és télen rendszeresen és nagy mennyiségben fogyasztja a boróka magját.⁴⁹⁹ Éjszakázó és nappali pihenőhelynek a facsoportokat, szoliter fákat használja.⁵⁰⁰ A boróka magja csak a külső viaszos, kemény köpenyű burok nélkül csírázóképes, melyet a madarak emésztőcsatornája lebont.⁵⁰¹

Nem rendelkezünk egyelőre adattal arra vonatkozóan, hogy a Göboly-járás buckásában voltak-e a 19. században és azt megelőzően borókabokrok. 1783-ban már „tisztá/futó” felszínű buckásként jellemzik, majd a 19. század elején biztosan van homokmozgás (a juhok intenzív legelése miatt),⁵⁰² melynek megfékezése céljából nyárfával ültették be az 1830–40-es években. A felnövő nyárasból rendszeresen vágta ki fákat. A boróka – feltehetően a ritkás nyárasban, a fenyőrigók segítségével, a legeltetési intenzitás csökkenésének köszönhetően – felszaporodott és a kivágott nyárfák többségét már nem engedte visszaújulni. Valószínűleg ennek a folyamatnak eredményeként jöttek létre a Göboly-járás buckásain azok a nagy kiterjedésű sűrű borókás foltok, melyekben elszórtan jegenyenyár és fekete nyár egyedek találhatóak.

⁴⁹⁵ A Grassalkovich-uradalom örkényi részén 1771-re összesen 2000 birka befogadására alkalmas létesítmények épültek: „*Tatárszentgyörgyön, "In Praedio Kakucson" és Örkényben egy-egy 1000 darabos juhakol épült, Örkényben pedig egy 1000 darabos juhállás is, a juhászoknak szolgáló fogadóval.*” Ez alapján 1783-ban már számolhatunk – legalább 12 év – intenzív juhlegeltetéssel, mely ezt követően (a 19. századi perek alapján) tovább erősödik, és valószínűleg egyre inkább a buckásokra koncentrálódik a népességnövekedéssel párhuzamosan zajló legelőbeszántások következtében.

⁴⁹⁶ WGS: 47.106602, 19.381614

⁴⁹⁷ Csupán a 4. Katonai Felmérésen, amely idején már a homogén borókást valószínűleg erdőnek térképezhatték. Erdő kivágásának nincs nyoma ebben a borókás foltban, és a borókabokrok kora hasonló az „ültetés” területén lévőkéhez.

⁴⁹⁸ pl. WGS: 47.106602, 19.381614, illetve valószínűleg a Kosaras-dombon is (47.108841, 19.361992)

⁴⁹⁹ Jordano (1993), továbbá német neve: Wacholderdrossel (Wacholder – boróka; drossel – rigó)

⁵⁰⁰ A Borovicskás területén 2019. január 10-én végzett vizsgálat alapján a fenyőrigók nagy mennyiségben hullatják ürülékükkel a fák alá a boróka magját, míg a fáktól távolra (repülés közben) nagyon ritkán.

⁵⁰¹ A viaszos burok lebomlása a talajban is végbemegy egy év alatt (Vadász Csaba szóbeli közlése, 2018), mely alapján feltételezhető, hogy a borókabokroktól távol található magoncok nem kizárólag a fenyőrigó (és egyéb madarak) terjesztésével kerültek oda. A borókabokor alatt és a bokor leégését követően a helyén nem figyelhető meg a faj magról történő regenerálódása.

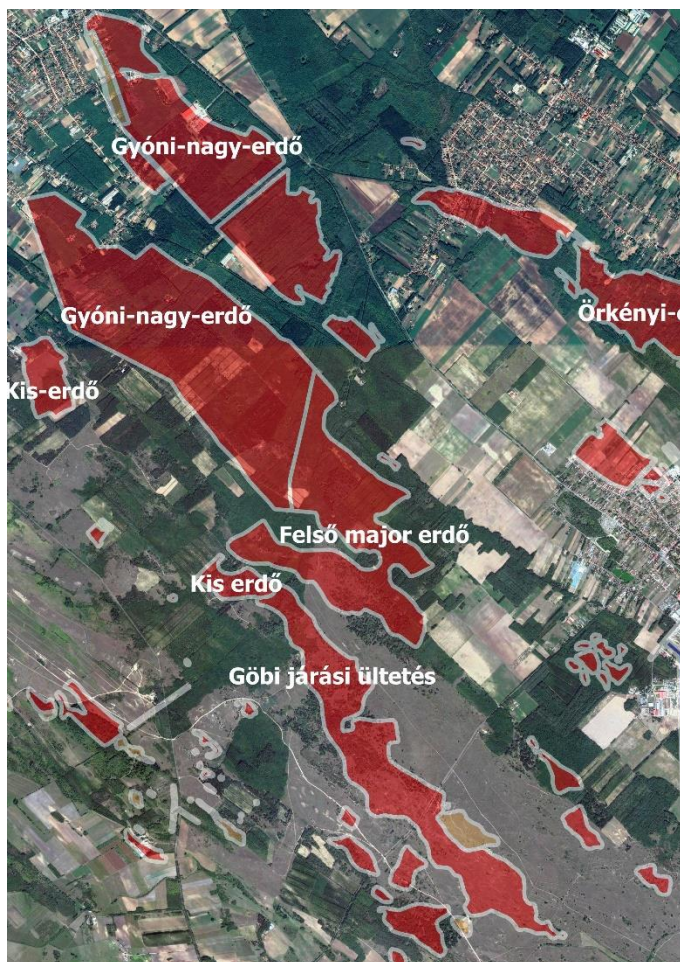
⁵⁰² Ezek az adatok nem zárják ki, hogy előfordult a boróka a buckásban, inkább csak arra utalnak, hogy nem zárt borókás volt.

A Göbölj-járás sűrű borókása, benne az egykori *topoly*-ültetvényből megmaradt ritkás jegenyenyár és fekete nyár állomány⁵⁰³

A Göbölj-járasi borókás-nyáras élőhelymozaik a Táborfalva községhatárig tart, mely a lőtér 1950-es évek előtti nyugati határa is egyben. A Táborfalva községhatáron kívüli hasonló időpontban és hasonló céllal telepített nyárasok helyén ma már intenzív faültetvények találhatóak. Göbölj-járáson a katonai használat miatt maradhatott meg az egykori faültetvény, melyben beindult a természetes dinamika.

⁵⁰³ Fotó: Molnár Ábel Péter, 2015. Bal hátul látszódik a nyár-mentes homogén borókás folt is.

Az Örkény, Gyón és Esső közötti erdőfoltok a 2. Katonai Felmérésen.⁵⁰⁴ „Külön figyelmet érdemel Eörkénynek, Gyón és Esső felé terjedő homokban lévő nagyszerű topoly (nyárfa) ültetvényei (...), amelyek esztendőről esztendőre sikeresen folytatódnak és a homok terjedését is akadályozzák.”⁵⁰⁵ Kitaibel Pál jegyzi fel Dabásról Örkény felé haladva: „(...) balra egy hosszú csupasz sík homokhát, amit fákkal kezdtek el beültetni [Gyóni-nagy-erdő].”⁵⁰⁶

Pajor Mihály a Göboly-járási területen legeltetett fiatakorában. A 2. világháború előtt „egy csendőrnél szolgáltam öt évig, Dudáséknak hívták. (...) A lőtéri területet legeltettük. (...) A lőtér innenső szélén.” Ahol most a borókás van, „azt járattuk télen, (...) nyáron meg az innenső szélét, ahol nem volt boróka. A széleiben. Csak lopva, mert nem volt szabad, nyilvánosan nem engedték meg abban az időben. Éjszaka jártunk.”

A borókát „eszi a birka, szereti. (...) A gypet is meg a borókát is megeszi télen, (...) meg a magját. A magját, szereti. Meg a galagonyát. Vertük bottal le a galagonyát. Nagy galagonyás van arra. Körülvertük a bokrokat, a földön volt [a termése]. (...) A háború előtt is és után is [megvoltak a galagonyák, mert] ez olyan dolog, hogy magától kel ez a galagonya. Azt nem kell vetni. A madarak hordják azt. (...)

Itt, ahol visz a kövesút Örkényre, bal oldalán vannak azok az öreg nyárfák, ott öt-hat juhász [legeltetett] nyárára. Tavasszal idejöttek Kecskemétről és egész nyáron itt voltak. Hát, háború előtt, (...) harmincötötől negyvenig. Ott fejték, ott aludtak. Több falka volt. Meg volt engedve, a lőtér nekik legeltetni. A [két] borókás között van egy nyiladék, és ott vannak, bal oldalt, még meg vannak azok a nagy nyárfák, ott hűvösültek [a nyájakkal]. Marhák ezen a részen nem

⁵⁰⁴ Műholdfelvétel: Google Satellite

⁵⁰⁵ Rogosz (2001: 77. oldal)

⁵⁰⁶ „In einer grösseren Entfernung ist links ein langer nackt ebener Sandrücken, den man mit Bäumen zu bepflanzen angefangen hat.” (Kitaibel Pál 1807, in Gombocz 1945: 81. oldal)

voltak, csak birkák. Mert ez ilyen partos rész, hamarabb megsül, marhának nagyobb fű kell, az apróbb fűvet nem tudja úgy összeszedni. De a birka, az kicsipkedi.”

Aztán „jártak juhászok, környékeliek [is]. De aztán rájöttek, hogy sok kárt csinálnak, mert kezdték ültetni csemetével [a puffer-erdősávokat]. És akkor kitiltották őket.”

A Göboly-járás „részén nem [mozog a homok], be van füvesedve.” Amikor juhval legeltették akkor sem mozgott, „abban az időben sok eső volt ám.”⁵⁰⁷

A Göboly-járás északi fátlan sík
gyepterületét⁵⁰⁸ 1971-ben harckocsi-
gyakorlatozásra használták⁵⁰⁹

*A Göboly-járás keleti felét, főleg a peremét 2005-ig „egy birkás legeltette. Itt [a földútnál] hajtotta be⁵¹⁰ a birkáit. Még a 2005-ös légifotón is jól látszik a hajtási útvonal. Gyakorlatilag körbelegelte az egészet. Csak juhval legeltették ezt a területet. 2005-ben szűnt meg a legeltetés. A legeltetést követően összeomlott az *Iris arenaria* állomány, meg a *Helichrysum arenarium* is. Az *Iris arenaria*-t annó Vidéki Róberttel 100 millió töre becsültük, ma nincs több 1 milliónál. A legeltetés oldalhajtásokra kényszeríti a nőszirmot.”⁵¹¹*

⁵⁰⁷ Az idézetek Pajor Mihály szóbeli közlései, 2018

⁵⁰⁸ WGS: 47.124047, 19.379408

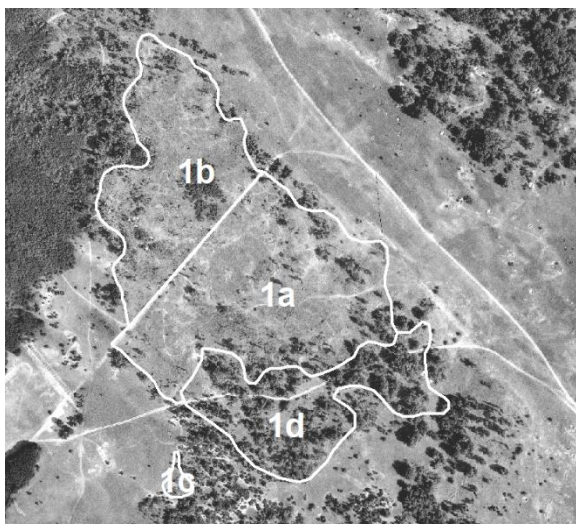
⁵⁰⁹ Légifelvétel forrása: Örkény (5) 0094-3642 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27264>
(Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59197.1) ©Fentrol.hu

⁵¹⁰ WGS: 47.120244, 19.389022

⁵¹¹ Máté András szóbeli közlése, 2018

Tűzesetek a Göboly-járási lőtérreszen a 20. század második felében

A Göboly-járási területén az elmúlt évtizedekben többször is kialakultak kisebb-nagyobb tűzesetek. A leégések időpontjának és kiterjedésének rekonstruálásához az 1960-as évektől rendelkezésre álló légi- és műholdfelvételeket használtuk, melyeket interjúkkal egészítettünk ki.

Az 1a, 1b és 1c 1960–1971 között égett le⁵¹²

A 2-es foltok 1971–74 között égtek le (1979-es légifelvétel⁵¹³)

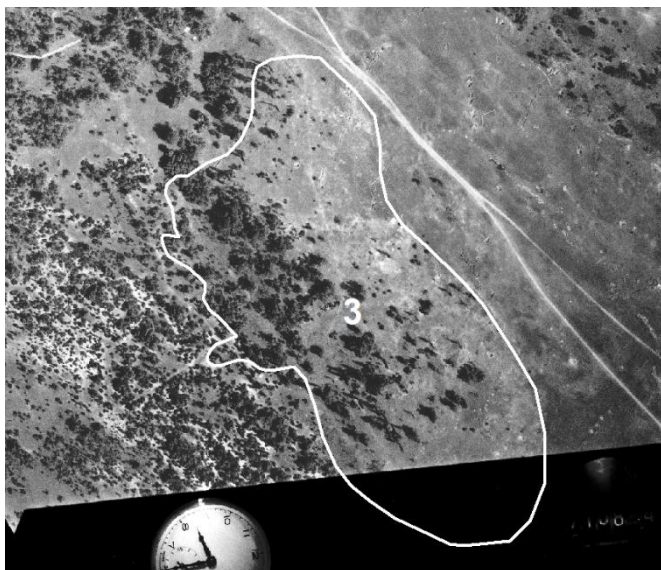
Az 1-es számmal jelölt terület a Göboly-járási északi részén található. Az 1960-as (Corona) légifelvételen még nincs leégett, de az 1971-es légifelvételen az 1a+1b leégettnek látszik. A kettő között a különbség csupán, hogy az 1a-ból kihordták a holtfákat, mely a közelítőutak és a meghagyott, a tüzet túlélő fák árnyékából látszódik (nincsenek holtfaárnyékok). Valószínűleg ekkor égett le az 1c-is, melyre a gyepen keresztül terjedhetett át a tűz (ezért nincs nyoma a légifelvételen).

Az 1d területén találhatók szenesült törzsek, valószínűleg 1971 előtt több évtizeddel éghetett le, lehetséges, hogy a 3-assal egyidőben.

A 2-es csoport 2a és 2b foltja az 1971-es légifelvételen még nincs leégett állapotban, majd az 1974-esen már igen. Az 1979-es légifotón látszik, hogy a holtfákat már eltávolították. Az északi részen a 2a és 2b között egy kis folt borókás nem égett le.

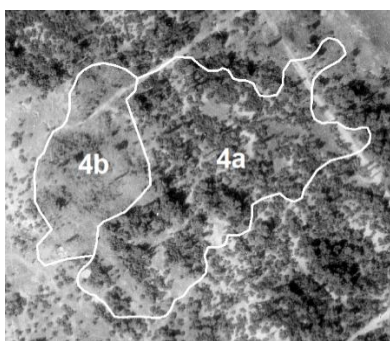
⁵¹² Légifelvétel forrása: Örkény (5) 0094-3642 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27264> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59197.1) ©Fentrol.hu

⁵¹³ Légifelvétel forrása: Örkény (5) 0296-7252 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132914> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59196.1) ©Fentrol.hu

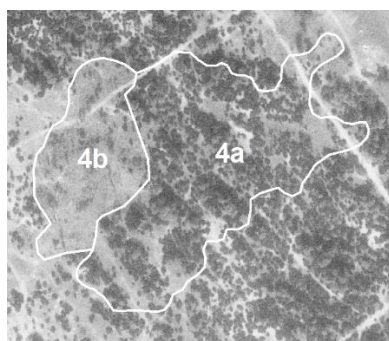

A 3-as folt az 1971-es légifelvételen⁵¹⁴ 1–2 évtizede leégett területnek látszik

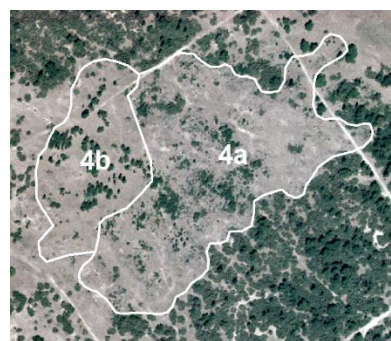
A 3-as folt már az 1960-ban készült Corona légifelvételen is hasonló képet mutat, mint az 1971-es légifelvételen. A leégést főleg a nyugati peremén lehet szenült fatörzsekből látni, illetve az 1971-es légifelvételen a keleti kétharmada mutat leégési nyomokat. Valószínű, hogy még az 1940–50-es években égett le. Ezt a területet is holtfa-mentesítették valószínűleg.

1974⁵¹⁵

1979⁵¹⁶

2000⁵¹⁷

A 4a és 4b az 1960-as légifelvételen (Corona) még nem különül el a környezetétől, tehát ekkor még nem volt leégve.

A 4b az 1974-es légifelvételen 1–2 éve leégett állapotúnak látszódik. Tehát 1960–1974 között égett le (a leégési nyomból valószínűsíthető, hogy 1970–73 között).

A 4a az 1986-os légifelvételen még nincs leégve, de a 2000-esen már igen, és itt egy néhány éves leégés nyomai látszódnak. Tehát 1986–2000 között égett le (a leégési nyomból valószínűsíthető, hogy a '90-es évek második felében).

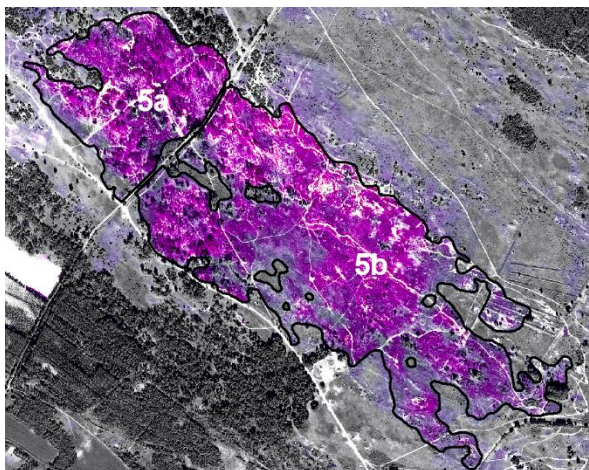
⁵¹⁴ Légifelvétel forrása: Örkény (5) 0094-3642 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27264> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59197.1) ©Fentrol.hu

⁵¹⁵ Légifelvétel forrása: Tatárszentgyörgy (43) 0191-2739 1974. szeptember 6.

<https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/102187> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59194.1) ©Fentrol.hu

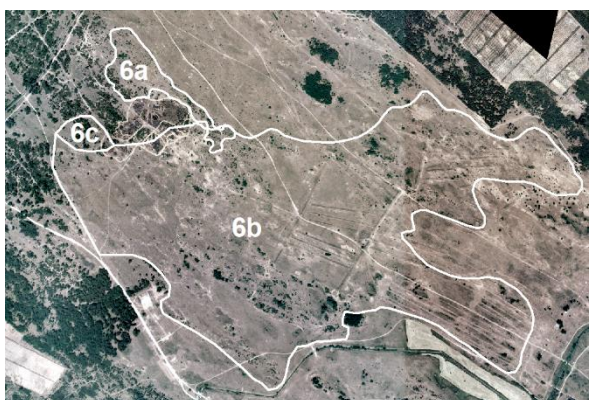
⁵¹⁶ Légifelvétel forrása: Örkény (5) 0296-7252 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132914> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59196.1) ©Fentrol.hu

⁵¹⁷ Légifelvétel forrása: Ortofotó 2000: <http://tajertektar.hu>

A frissen leégett terület a 2013. szeptemberi műholdfotón⁵¹⁸

Az 5-ös sorszámú tűz katonai tevékenység végzése közben indult ÉNy-ról.⁵¹⁹ Az egyik legnagyobb kiterjedésű tűz során nem homogénen égett le a terület, egyes nyárfacsoportok, buckaközi mélyedések, borókás foltok kimaradtak. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a korábbi leégések során is egyes fák, facsoportok túléltek a tüzet. Erre utalnak azok a szenesedett kérgű idős élő nyárfák (például az 1d és a 3-as területén), amelyeket sűrű sarjgyűrű vesz körül. A megégett, de el nem pusztult nyárfák – az égés okozta sérülés miatt – intenzíven sarjadnak.

2000⁵²⁰

A 6-os csoport 6b foltjában található borókás nyúlványok az 1960-as és 1971-es légifelvételken még megvannak, de az 1986-os légifotó készítési idejére már eltűnnek. A 6b-s tűz tehát 1971–86 között volt. A 6c egy jegenyenyáras folt volt (a légifelvétel alapján), melyet valószínűleg a tűz után termeltek le. A leégés keleti és déli határa a fátlan részeken bizonytalan. A 6a 1986-ban még nincs leégetve, de 2000-re már a fásszárú vegetáció nagyon hasonlít a 6b-re, melyből arra következtethetünk, hogy az 1980-as évek második felében égett le.

⁵¹⁸ Műholdfelvétel forrása: Google Earth; A felvétel színekorrakcióit a leégett részek jobb láthatósága érdekében végeztem el: a rózsaszín és a lila mutatja az intenzíven leégett részeket, míg a kékek vagy egyáltalán nem vagy csak gyengén égtek le. A tűz lehatárolását ez alapján végeztem el.

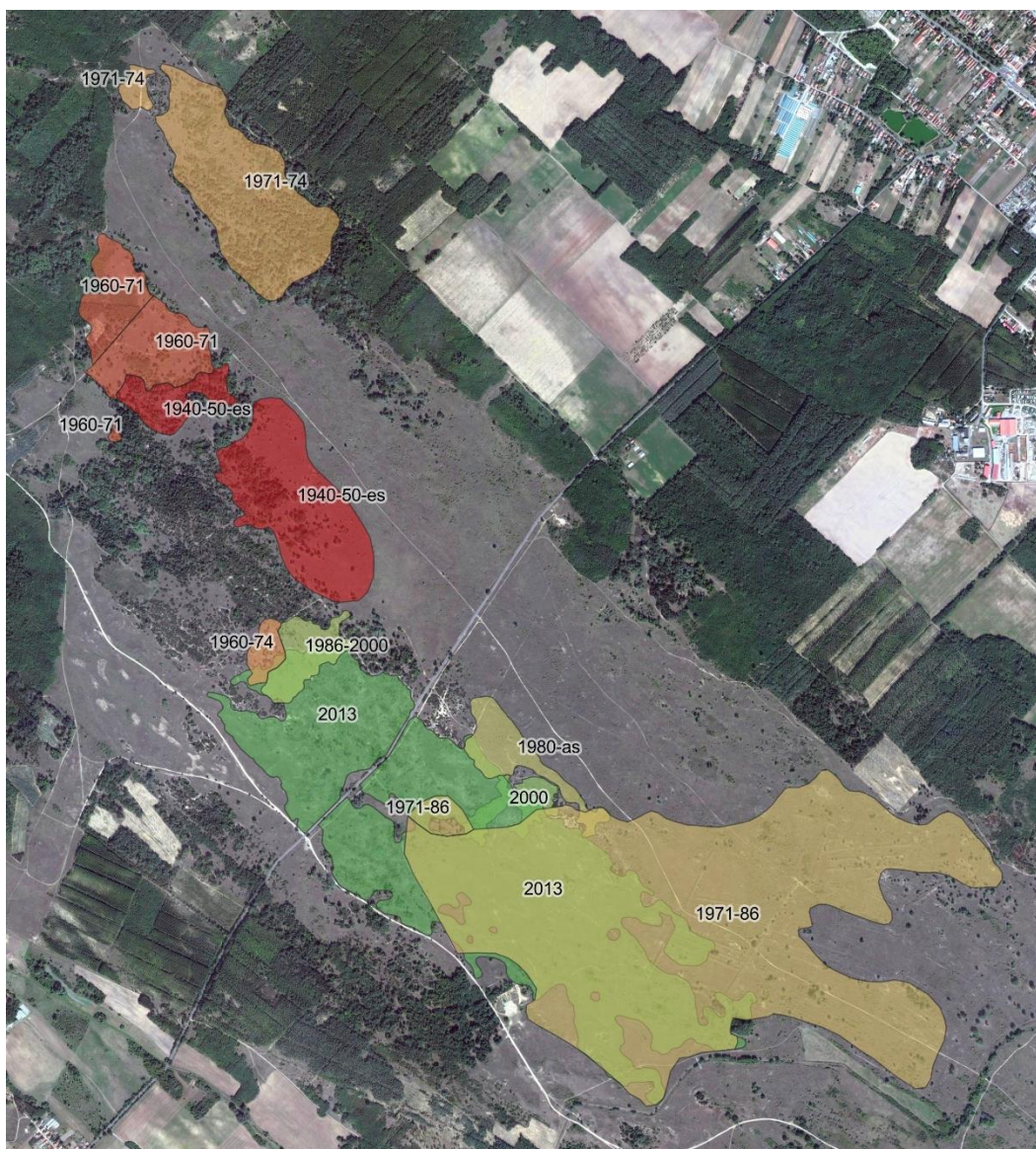
⁵¹⁹ Bártfai László szóbeli közlése, 2018

⁵²⁰ Légifelvétel forrása: Ortofoto 2000: <http://tajertektar.hu>

Friss égésnyom a 2000-es légifelvételen⁵²¹

A 7-es számú tűz a 2000-es légifelvétel évében éghetett le, mert nagyon frissek az égésnyomok. A tüzet körbetárcsázással állították meg, mely a légifelvételen jól kivehető.

Az 1960–2018 között készült légifotókon⁵²² és a terepbejárások során észlelt tüzekkel érintett terület a lőtér göboly-járási részén

⁵²¹ Légifelvétel forrása: Ortofotó 2000 (<http://tajertektar.hu>)

⁵²² Műholdfelvétel: Google Satellite

A Göboly-járás sűrűbb borókás mozaikjai területi maximumukat a 20. század közepére érhették el, melyet az ekkortól rendszeresen előforduló kisebb-nagyobb területet érintő tüzek fokozatosan csökkentenek. Ma a leégett területeken – az eredetihez hasonló – homogén borókások kialakulása nem figyelhető meg, de a nyársarjak és megmaradt fák alatt gyakoriak a mageredetű fiatal egyedek, mely alapján feltételezhető, hogy hosszútávon képes regenerálódni.

Örkény

Örkény település eredetmondája érdekes ökológiai elemeket tartalmaz: „[Géza fejedelem és felesége] Parkirson [Kecskemét] felé utaztak, hogy ott a fejedelemné meglátogassa atyafiait. Buda és Parkirson között, egy küllemetes erdőbe jutottak, melyben Örkény⁵²³ [lányuk] (a hintóból kiszállva) sétálni kezdett. Hogy ottan a farkast véletlenül meglátta, elsikoltván magát, édesanyjához visszaszaladott. Nem volt a maga képe orcáján. Fiatal pirosságát egészen eltemette a vén sárgaság... Az előbbeni erdőt, melyben a lányát megijesztette a farkas Örkény erdejének hívta a fejedelemné. Annak örök emlékére máig is főntartja a nevét a háládatos község.”⁵²⁴

„Örkény használata s a rajta lévő erdők jogtalan kivágása okán (1665) Vámosyné Aszalay Erzsébet mad Fáy László fordult a megyéhez.”⁵²⁵ „1641-ben Vacson, 1665-ben Örkényen tiltakoztak a birtokosok, mert a bérlők kiirtották az erdőket, mely az állandósult legeltetéssel együtt a futóhomok kialakulásával járt. Örkényről pl. még a 19. sz. közepén is azt írták, hogy "határa egészen homokos, mely olykor futóhomokká válik. Azonban ha a szél el nem viszi a magot, igen szép rozst terem".”⁵²⁶

„Az örkényi szpáhit 1646-ban egy rókával (1 Ft 25 den.) és egy pár gyöngyházassal késsel tisztelték meg a kőrösiek (Szilády 1863).”⁵²⁷

„1767-ben Grassalkovich 300 marháját kergették szét Örkénynél a farkasok, s mint a Magyar Hirmondó 1792. március 20-i számában olvashatjuk, egy éjjel Dabas mellett is több mint 560 juhott téptek szét.”⁵²⁸ „A veszély nagyságát jelzi, hogy számos feljegyzésben emlegetik még sokáig a farkasmarta állatokat, noha Grassalkovich elérte, hogy a vármegye a dicák szerint farkasbőrök beszolgáltatását vesse ki a községekre. (Egy farkasbőrért 1 Ft jutalmat, a beszolgáltatás elmulasztásáért 3–4 Ft bírságot vetettek ki) (Wellmann 1933).”⁵²⁹ „A vadászat során félszáz farkast lőttek le.”⁵³⁰

⁵²³ „Dugonics András (...) Anonymusra hivatkozva Géza fejedelem leánytestvérének is említi Örkényt, akit időnként fejedelemszökevényként is említi, akik Taksony fejedelem és kun felesége gyermekei. „Fia Géza és Örkény, amaz fiú, emez leánygyermek” (Rogosz 2001).

⁵²⁴ Dugonics (1975) szó szerinti idézése in Rogosz (2001: 6. oldal)

⁵²⁵ Czágányi (1992: 83. oldal)

⁵²⁶ Czágányi (1988)

⁵²⁷ Czágányi (1992), továbbá: 1637-ben a törököknek ajándékoztak a térségi bérlők „8 rókabőrt, egy farkasbőrt [10 Ft 60 den.]” (...) „három rókabőrt [3 Ft 60 den.]”. „Egy rókabőrt”. (Czágányi 2000a: 163. oldal); „(...) "hogya a magyar követek itt voltak, egy rókabőrt vöttünk ajándékba [a községünk területéről származó] Ványi Ferkétől" 1 forint 14 denárért. 1649 után a bérleti díj mellé "selyemövet vagy egy róka hátbélést" adtak.” (Czágányi 2000a: 162. oldal). A rókabőrt, mint értékes ajándékot adták a törököknek. Ennek egyik oka lehet a törököknek szokatlan téli hideg elleni védekezés, de elképzelhető, hogy a farkas gyakorisága miatt a mainál ritkább volt a róka a tájban, ezért különleges zsákmánynak számított.

⁵²⁸ Czágányi (1988)

⁵²⁹ Czágányi (1992: 99. oldal)

⁵³⁰ Czágányi (1988)

Az Országleírás 1783-ban Örkénynél azt írja, hogy „*van két kis erdeje, különösebb jelentőség nélkül. A rétek csak szárazabb időjárás esetén járhatók. Néhány dombon kívül Szent György [Tatárszentgyörgy] felé van egy – egyébként tiszta/futó – homokbucka.*”⁵³¹

Kitaibel Pál többször is áthalad Örkényen, ezek során a következőket írja: „*Örkénynél nagyon sok *Lepidium perfoliatum*. (...) *Aegilops cylindrica* Örkénynél.*”⁵³² Dabas és Örkény között említ egy erdőt,⁵³³ melyet következőképpen jellemez: „*Az erdő nagyjából kőrishől áll, benne *Quercus pedunculata*,⁵³⁴ *Rhamnus cathart[ica]*, *Frangula [alnus]*, *Prunus spinosa*, *Evonymus europ[aeus]*, *Euphorb[ia] lucida* fordul még elő. A réten *Cucubalus multiflora**”⁵³⁵.⁵³⁶ „*Örkény és Földeák*”⁵³⁷ között is vannak sós helyek *Poa distans*-szal⁵³⁸ és *Camphorosma ovata*-val⁵³⁹. *Néhány nedves hely teljesen be van nőve *Scirpus maritimus*-szal*”⁵⁴⁰. *A nedves rétek az *Agrostis vulg[aris]*-tól*”⁵⁴¹ vörösesbarnák. *Az *Astragalus pilosus**”⁵⁴² ritka. (...) Nem messze Örkénytől egy lapos területen omlós szürke homokos mészkövet is bányásznak.”⁵⁴³ Rogosz (2001) említ egy *Kővágó dűlő*-t 1852-ből, illetve a 19. századi kataszteri térképen meg is található egy „*Kővágó*” nevezetű határrész, Örkény településtől közvetlen délre. Ez a név található meg az 1980-as években készült EOVI 10.000-es is, ugyanott. Ezek az adatok rétimészkő-bányászatra utalnak.

Örkénytől délre található gyepekről írja Kitaibel Pál 1810. szeptemberében: „*Örkény alatt jobbra homokbuckák látszódnak, melyek egészen Földeákig elhúzódnak. *Poa cristata**”⁵⁴⁴ *gyakori a száraz sovány talajokon. *Campanula rapunculus* a réteken fordul elő.*”⁵⁴⁵ „*A homokos dombokon a *Scab[iosa] canescens* és az *Onosma arenar[ia]* még virágzik.*”⁵⁴⁶

Örkény a 18. század végén a Grassalkovich-uradalomhoz tartozott. „*Az örkényi széles mező szilaj gulyának adott legelőt. Itt legelt az öreggulya (armentum magnum) a tinógulya*

⁵³¹ Eredeti: „4. Hat zwey kleine Wäldel so ohne sonderbarer Bedeutung. 5. Die Wiesen sind nur bey trockenen Wetter zu passiren. 6. Die von hier aus nach Kettschkemet gehende Post Strasse, so wie die übrigen Wege sehr sandig. 7. Ausser einigen Anhöhen bey S/ank/t Georg sind die übrigen Lauter Sand-Hügel.” (Országleírás 1783)

⁵³² „An dem Örkény sehr viel *Lepidium perfol.*” (Kitaibel Pál 1805, in Gombocz 1945: 24. oldal); „*Aegilops cylindr. an Örkény.*” (Kitaibel Pál 1805, in Gombocz 1945: 24. oldal)

⁵³³ Vélhetően a későbbi Fácános-kertnek nevezett erdő.

⁵³⁴ syn. *Quercus robur*

⁵³⁵ syn. *Silene multiflora* (<http://www.theplantlist.org/tpl/record/kew-2488434>)

⁵³⁶ „Der Wald besteht grössten Theils aus Eschen, mit *Quercus pedunculata*, *Rhamnus cathart. u. Frangula*, *Prunus spinosa*, *Evonymus europ.*, *Euphorb. lucida*. Auf den Wiesen *Cucubalus multiflora*.” (Kitaibel Pál, 1810. június 15., in Gombocz 1945: 197. oldal)

⁵³⁷ Földeák az 1. Katonai Felmérésen „*Földiaker Wh.*” (*Földeáki fogadó*) megnevezéssel szerepel, a mai Lajosmizse központja helyén.

⁵³⁸ syn. *Puccinellia distans* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-435772>)

⁵³⁹ syn. *Camphorosma annua*.

⁵⁴⁰ syn. *Bolboscoenus maritimus* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-264448>)

⁵⁴¹ syn. *Agrostis stolonifera*.

⁵⁴² syn. *Oxytropis pilosa* (<http://www.theplantlist.org/tpl/record/ild-9915>)

⁵⁴³ „Auch zwischen Örkény und Földeák giebt es etwas salzige Stellen mit *Poa distans* u. *Camphorosma ovata*. Einige feuchte Plätze sind ganz mit *Scirpus maritimus* erfüllt. (...) Der feuchten Wiesen von *Agrostis vulg.* [*Agrostis stolonifera*] rothbraun. *Astragalus pilosus* selten. (...) Unweit Örkény gräbt man im flachen Lande auch den löserigen grauen sandigen Kalkstein.” (Kitaibel Pál, 1810. június 15., in Gombocz 1945: 197. oldal)

⁵⁴⁴ syn. *Koeleria macrantha*, syn. *Koeleria cristata* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-435667>; <http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/kew-421574>)

⁵⁴⁵ „Auch unter Örkény sieht man rechts die Sandringel bis über Földeák hinab. *Poa cristata* häufig auf trockenerem magerem Boden. *Campanula Rapunculus* auf Wiesen.” (Kitaibel Pál 1810. június 15., in Gombocz 1945: 197. oldal)

⁵⁴⁶ „Auf den sandigen Anhöhen *Scab. canescens*, *Onosma arenar.* blüht noch an den Spitzen.” (Kitaibel Pál 1810. szeptember 14., in Gombocz 1945: 221. oldal)

(juvencorum) – a tinójárás területén legelt – és az üszőgulya (juvencarum). Egy-egy gulyára egy számadó és két-három bojtár vigyázott. Az öreggulyában 10–40 bika (tauri) 200-500 db tehén járt együtt egész esztendőben.”⁵⁴⁷

„Az uradalom területén végzett építkezéseket összesítő lista szerint – mely a gróf saját kezű írásában maradt meg 1771-ből – elég volt 3–4 évtized ahhoz, hogy a gazdasági szükségleteknek megfelelő majorsági objektumokat kiépítsék. (...) Vendéglő "In praedio Sz. Györgyön" is van már, és itt épül fel az ispán és az uradalmi marhapásztor háza is. Tatárszentgyörgyön, "In Praedio Kakucson" és Örkényben egy-egy 1000 darabos juhakol épült, Örkényben pedig egy 1000 darabos juhállás is, a juhászoknak szolgáló fogadóval.”⁵⁴⁸

Az örkényi „ménest II. Grassalkovich Antal szüntette meg apja halála után és helyette a juhászatot vezette be.”⁵⁴⁹ Ő adta ki az 1783. évi telepítési pátenst is, mely szerint: „Quatro. – Mivel, hogy juhokat tartani senkinek meg nem engedtetik, csupán a szarvasmarhának táplálására elegendő mező, vagyis Pasceum adatik nékik úgy mint az tarló földeken és midőn az kaszálásnak vége lészen a réteken kívül azon egész plaga, mely Vacsi, Hernádi, és Örkényi hármass határu, ugyan az gyóni hármass határ felé, éppen a Tatárszentgyörgyre vezető Peteri útig megyen mivel már azon által a pusztának nagyobb része tovább is a Méltóságos szabad dispoitiójára és usulására marad azért valamint ezen pasceum úgy a Calcaturák az Uraság földjitél környés körül látszatos határjelekkel fognak el különböztetni, min avégre, hogy se az Árendás juhászok vagy Uraság Gulyásai a jobbágyok földjeiben sem pedig ezek is az uraságéban semmi képen be hajtani merészellenek.”⁵⁵⁰

1827-ben egy marhalopás alkalmával említenek élőhelyeket a határban. „Muhi a lopott marhákat (...) Szeleczkyhez hajtotta, ahonnan (...) továbbvitte azokat az "Örkényi Mezőbe Obornyák Pista elibe".” Ugyanerről az esetről vall az örkényi gulyás, Obornyák István: „1. fejős tehenet, 1. idei borjút, és 1. másodfű tinó borjút hajtott hozzám Benéről és által adta nékem a Rébten, az Örkényi erdőnél.”⁵⁵¹ A Rébten lévő Örkényi erdő vélhetően a későbbi Nagy-erdő⁵⁵², mely mellett az 1. KF vízállást, a 2. KF mocsarat jelöl.

A 19. század első felében fokozatos legelő- és rétfeltörés figyelhető meg. 1837-ben írják: „szántóföldek 409 hold, 22 hold ami a Vendeli turnusnál rétföldből való feltöréssel lett bővítve, így 431 hold váltógazdaságilag elosztva. "Eörkény legelőiből újabb 760 holdas turnus le van foglalva és ideiglenesen művelés alá véve".”⁵⁵³

A fásítások is előrehaladott állapotban vannak (1837): „Külön figyelmet érdemel Eörkénynek, Gyón és Esső felé terjedő homokban lévő nagyszerű topoly (nyárfa) ültetvények, valamint a vacsi és hernádi határnál, amit esztendőről esztendőre sikeresen folytatódnak és a homok terjedését is akadályozzák. (...) Az erdők nevei: Fácános kert, Papiros erdő, Falusi erdő, Madarasi terület, Nyárias. Az erdőterület nagysága 3500 hold körül van. Ebből a Falusi erdőt a gazdák legelőterületből elvett területen telepítették, a gazdák tulajdonát képezi.”⁵⁵⁴

⁵⁴⁷ Rogosz (2001: 64. oldal)

⁵⁴⁸ Czágányi (1992: 99. oldal)

⁵⁴⁹ Rogosz (2001: 64. oldal)

⁵⁵⁰ II. Grassalkovich Antal, Pozsony. in Rogosz (2001: 71. oldal)

⁵⁵¹ in Kürti (2006)

⁵⁵² örkénytábori Nagy-erdőként jellemeztük.

⁵⁵³ Rogosz (2001: 77. oldal), PML. IV. 158-a. Grassalkovich uradalom iratai és számadásai

⁵⁵⁴ Rogosz (2001: 77. oldal)

Ebben az időben (1837) „az uradalom által használt legelők: Tinójárasi-, Bikahegyi- és a Madarasi-legelő. (...) Együttesen a legelőterület nagysága meghaladta a 7000 holdat, ami azt bizonyítja, hogy az uradalom az itteni területet nagyjából állattartásra használta. Ez később az úrbéri perek idején komoly problémát jelentett, mert a juhok után a legelő homokos területté válik, és a szél a jobbágyság földjeit homokkal borítja be.”⁵⁵⁵

Az 1770-es évektől elvégzett árkolások 1842-es karbantartási jelentése: „Alább írottak, Uradalmi Mérnök Úrtól meg kerestetvén a végből, hogy az 1772^{ik} Évtől kezdve mostanáig az Eörkényi Határban az Uradalom által tett, hasznos árkolásokat és kerteléseket fel becsüljük, ami azokat az alább megjegyzett módon tiszta Lelki isméret Szerint fel mértük és becsültük, mint következik. (...) 7. Árok a Nyaras Erdő körül. 1316 öl; (...) 11. Árok a Nagy Erdő⁵⁵⁶ körül 1021 öl.”⁵⁵⁷ Szántók, szérűskerek, legelők peremén, erdők körül készítenek ekkoriban árkokat, melyek ez alapján nem vízlevezetést szolgálnak, hanem védelmet a legelő jószágától.

Az örkényi uradalomban az 1840-es években „Mráz Ferenc tisztartó kimutatásai alapján: Juhok száma: 1697 db; Igabeli állat: jámbor ökör: 50 db; mustra ökör: 18 db; Gulyabeli marha: 436 db.”⁵⁵⁸

A Gödöllői uradalom számadáskönyve szerint 1843-ban „Örkény község makkoltatásért fizetett 12 Ft-ot,”⁵⁵⁹ de a makkoltatás helyszínére vonatkozóan nincs információnk.

„A leírtakat bizonyítják, hogy Örkény és határa a Grassalkovich uradalom idején, legelőként és erdőként lett hasznosítva, részben saját részben bérbeadás formájában, jegyzi meg Fényes Elek.”⁵⁶⁰

A 19. század első felében 30 éves pereskedés folyt a falu és az uradalom között a határ használatával kapcsolatban. Az 1845–46-ban megkérdezett tanúk elmondták: „a telkek között a Vacsi dűlőben, olyan földek vannak kimérve vagy 20 gazdának, hogy már az 1839. évi felmérés előtt több 20 esztendővel nem használhatták, jelenleg sem használhatták, oka az, hogy az uraság juhait tönkretették és homokbuckává változtatták, mert a szerződés 4-ik pontja ellen a juhok az egész határunkat összejárják és rongálják, ma holnap járó jószágot sem tarthatunk, legelőink a juhok végett mind homokbuckává válnak.”⁵⁶¹

„(...) a már kimért jobbágyság legelőkből 98 hold hasznavehetetlen, és a jobbágyság a hasznavehetetlen legelőből 301 holdat topoly erdővel (nyárfa) telepítettek be. – Ezt a részt ma is Nyárias⁵⁶²-nak nevezik. (...) A község legelője, régtől fogva elkülönítve: gyeprésze: 981 hold 100 négyszögöl; a jobbágyság ültetvény topoly erdeje 301 hold 430 négyszögöl; hasznavehetetlenje: 98 hold 29 négyszögöl.”⁵⁶³

„Az egyezség értelmében 1509,5 hold legelőt kaptak a kiszámított 1384,5 hold helyett. De nem vette figyelembe az uradalom, hogy ebből a területből használhatatlansága miatt, erdővel

⁵⁵⁵ Rogosz (2001: 77. oldal)

⁵⁵⁶ Örkénytábori Nagy-erdő néven ismertetjük.

⁵⁵⁷ Az eredeti okiratról másolva, melyet Rogosz (2001) a 79. oldalon közöl.

⁵⁵⁸ Rogosz (2001: 81. oldal), PML. IV. 158-a. Grassalkovich uradalom iratai és számadásai.

⁵⁵⁹ Rogosz (2001: 76. oldal)

⁵⁶⁰ Rogosz (2001: 81. oldal)

⁵⁶¹ PML. IV. 165-a., in Rogosz (2001: 85. oldal)

⁵⁶² Nem találtam meg a térképeken, de valószínűleg a településtől keletre található.

⁵⁶³ Rogosz (2001: 112. oldal)

betelepített és most Falusi erdőnek neveznek. Ugyanakkor a periratokból az is kitűnik, hogy 20 teleknyi terület⁵⁶⁴ használhatatlan, mert az uradalom birkái azt homokbuckává változtatták.”⁵⁶⁵ „Úgy néz ki, hogy az uradalom a szőlőföldek osztásával próbálta az elégedetlenséget csillapítani, másrészt így próbáltak megszabadulni a számukra használhatatlan területektől, amiket már korábban a juhok tönkretettek. Így ha nem is azonnal, de néhány év múlva a szőlődézsma hasznát jelentett a sivány homok után is.”⁵⁶⁶ Az 1850-es években „már találunk szőlőket, és erdőket amiket a jobbágyok és a zsellérek maguk telepítettek "Falusi erdő" és mindezt szerették volna megtartani.”⁵⁶⁷

A Falusi-erdő a 2. Katonai Felmérésen jelenik meg először (előtte homokbuckás) és Örkényi-erdőnek nevezik, ahogy a 3. Katonai Felmérésen is (Örkény erdő). Az 1957-es térképen jelenik meg először a Falusi-erdő megnevezés.

„Akácerdők telepítése az 1840-es években a pusztavacsi Coburg-uradalomban vette kezdetét – ahol ennek során a silány homokot ötszörös akácsorok ültetésével tagolták részekre –, majd környékünkön is folytatódott. Fényes Elek szerint az örkényiek is most (1850 körül) kezdik a határt "erdővel szakgatni".”⁵⁶⁸

Az 1870-es években megjelenő új birtokosok jól működő gazdaságot építettek ki: „A Pálóczi uradalom fejlődését az 1895. évi Gazdacímtár mutatja meg. Már 3000 holdra növekedett a szántóterület, 3146 hold a legelője, 909 hold az erdeje 580 hold a rétje. A cselédek száma 59. Van 2 járgánya, 2 cséplőszekrénye, 4 vetőgépe, 68 ekéje 504 szarvasmarhája 59 lóva 941 sertése 1315 juha és 48 szekere.”⁵⁶⁹ „Várady Gáborné (...) erdőtelepítést is végez. A Coburg herceg pusztavacsi mintájára akácásokat telepít, de elkezd a feketefenyő telepítését is. A lakásul szolgáló tisztilaktól délkeletre, hogy naponta ellenőrizni tudja, először 1, majd újabb 4 hold területen telepít feketefenyő csemetéket. Szeretné bebizonyítani, hogy szélfogónak és talajmegkötőnek is alkalmas a feketefenyő. Az általa történő telepítések sikeresek voltak. Kivágásukra az 1950 utáni időkben került sor.”⁵⁷⁰ A falusiak legelőproblémája a 19. század második felére sem oldódott meg: „A kimért legelőterület úgy a gazdáknak mint a zselléreknek kevés volt.”⁵⁷¹ Itt segített Várady Gáborné azzal, hogy közbenjárására a lőtér egy-egy részét bérbe vehették és lövésmentes időben itt legeltethették jószágait, megfelelő bérleti díj fejében.”⁵⁷²

⁵⁶⁴ 1 telek = 25–30 hold (külsőtelek)

⁵⁶⁵ Rogosz (2001: 122. oldal)

⁵⁶⁶ Rogosz (2001: 93. oldal)

⁵⁶⁷ Rogosz (2001: 117. oldal)

⁵⁶⁸ Czagányi (1992: 13. oldal)

⁵⁶⁹ Rogosz (2001: 146. oldal)

⁵⁷⁰ Rogosz (2001: 131. oldal)

⁵⁷¹ Ez azt is jelenti, hogy számottevő túllegeltetéssel számolhatunk ezeken a legelőkön.

⁵⁷² Rogosz (2001: 129. oldal)

Fácános-kert és az Örkényi-erdő

Az 1. Katonai Felmérésen látszódó, az akkori Örkénytől nyugatra ábrázolt erdőfoltot 1837-ben említik először *Fácános-kert* néven. 1837-ben az „*árkokkal bekerített Fácános kert a conventionátus*”⁵⁷³ szerint *szükségre vágattatik, tölgyes erdő térszen 271 holdat.*”⁵⁷⁴

1842-ben az örkény határában lévő árkolási munkálatokat felsoroló kimutatáson „*Árok a Fácános kertnek azon része körül, mely ujjabb üdőkben hozzá kapcsoltatott.*”⁵⁷⁵

A Fácános-kert a 2. Katonai Felmérésen⁵⁷⁶

Az 1. KF-en csak az alsó rész van meg, a „hozzákapcsolt” rész valószínűleg egy telepített erdő. Az 1941-es térkép idejére már mindkét része eltűnt.⁵⁷⁷ Helyén az Agrotopo adatbázis rozsdabarna erdőtalajt jelöl, mely a műholdfelvételeken és a 2005-ös légifelvételen is jól látszódik.

Az *Örkényi-erdő* megnevezést munkanévként használjuk, ugyanis egyik térképen sem nevezik meg ezt az 1. Katonai Felmérés óta folyamatosan – ám változó méretű – erdőként jelölt területet.⁵⁷⁸ Kitaibel Pál valószínűleg erre az erdőre gondolt 1805-ben: „*Eltávolodva Örkénytől, jobbra van egy erdő és tovább egy kopasz homokbucka (...) Achillea pectinata*”⁵⁷⁹-val.”⁵⁸⁰

Örkénytábor környéke

Az 1875. évben beinduló lőtéri használat központja itt alakul ki. Már a lőtér megnyitását követő években megkezdődik a tábor kiépítése, mely folyamatosan bővül.

⁵⁷³ szerződés

⁵⁷⁴ PML. IV. 158-a. Grassalkovich uradalom iratai és számadásai in Rogosz (2001: 77. oldal)

⁵⁷⁵ Árkoltatásért és fenntartásáért kifizetett összegek kimutatása 1842-ben. Az idézet a Rogosz (2001) által jól olvasható méretben és minőségben a 79. oldalon közölt kimutatási lapról származik.

⁵⁷⁶ Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005

⁵⁷⁷ WGS: 47.134583, 19.424520

⁵⁷⁸ WGS: 47.117862, 19.417315

⁵⁷⁹ syn. *Achillea ochroleuca* (<http://www.theplantlist.org/tpl1.1/record/gcc-50659>)

⁵⁸⁰ „*Unter Örkény ist rechts in einiger Entfernung an einem Wald und weiter hinab ein nackter Sandri[n]gel. (...) mit Achill. pect.*” (Kitaibel Pál 1805, in Gombocz 1945: 24. oldal)

1914-ben gyalogsági löteret létesítenek a kiképzőbázis területén, melynek lödombja ma is áll.⁵⁸¹ Örkénytábor és a Göboly-járási rész között harckocsi-gyakorlóteret alakítottak ki a 20. század közepén,⁵⁸² mely sáncai mai napig jól kivehetők. Valószínűleg már ezt megelőzően is lehettek harckocsi-tesztelések a területen, ugyanis 1936-tól Örkénytáborban 54 db Ansaldo harckocsit tároltak, a „gyakorlótéren [pedig] megfelelő terep állt rendelkezésre a járművek tesztelésére.”⁵⁸³

Örkénytábortól DK-re található a vágtapálya,⁵⁸⁴ melyet 1934-ben építettek ki. Az 1980-as években⁵⁸⁵ létesült vasútvonal keresztülmetszette, de a pályára ültetett jegenyefasorok egyes szakaszai mai napig megvannak.

Az örkénytábori Nagy-erdő

A Göboly-járástól délre található tölgyes két részre tagolódik. A déli fele⁵⁸⁶ zárt tölgyes, míg az északi⁵⁸⁷ idős sarjtölgyes és jó fajkészletű homoki gyepek alkotta tisztások mozaikjából áll. Az erdőfolt már az 1. Katonai Felmérésen is szerepel, a 2. Katonai Felmérésen Nagy-erdőnek nevezik, és az északi felében ábrázoltak egy hosszanti tisztást is. A 3. Katonai Felmérésen szögletes erdőfoltnak jelölik, mely valószínűleg a térképi generalizálásnak köszönhető, ugyanis a 4. Katonai Felmérésen újra amőboid alakú, és a 2. KF-en jelölt északi tisztást is jól kivehető, melyet ekkor már csak délről vesz körbe erdő.

A tölgyes déli részét 125 éve, 1893-ban vágták le. Az északi részt 1903-ban, így a ma látható sarjegyedek 115 évesek. A két erdőrésszá közötti területen közel 3 ha-os kiterjedésben – egy szürkenyáras széldöntésre hivatkozva – tarvágást végeztek 2017-ben, melyet mesterséges felújítás követett.

Az örkénytábori Nagy-erdő az egyik utolsó – az elmúlt néhány száz évben folytonosan erdőként ábrázolt, sarj-eredetű részeket is tartalmazó – száraz homoki tölgyes a régióban. Természetvédelmi értékét, védelmének szükségességét nem lehet eléggé hangsúlyozni.⁵⁸⁸

⁵⁸¹ Fekete & Szabó (2015: 39. oldal). WGS: 47.085864, 19.438091

⁵⁸² Bártfai László szóbeli közlése, 2018; az 1960-as légifelvételen nagy területen láthatók gépjárműnyomoktól felnyílt homokfelszínek.

⁵⁸³ Fekete & Szabó (2015: 55. oldal)

⁵⁸⁴ WGS: 47.067876, 19.446598

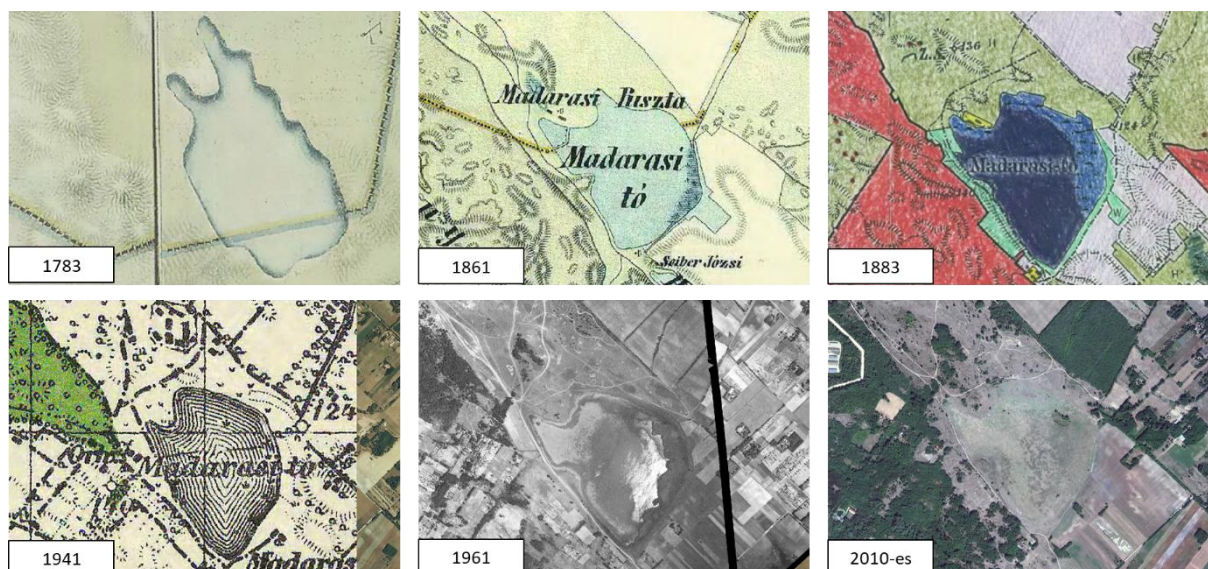
⁵⁸⁵ Légifotóról és térképről becsült adat.

⁵⁸⁶ WGS: 47.082935, 19.425027

⁵⁸⁷ WGS: 47.086195, 19.418072

⁵⁸⁸ Csecserits et al. (2018) kiemeli: A (...) bár kis területű, de folyamatosan erdővel borított terület (mely a mintaterület délkeleti részén található) így különleges természetvédelmi értékkel bír, különösen a Duna–Tisza közén belül.”

Madarasi-tó és környéke

A Madarasi-tó az elmúlt évszázadokban⁵⁸⁹

A Madarasi-tó első említése 1720–30-as évekből származik: „(...) És innen – nagy távolságot megtéve – egészen a jelenleg kiszáradt Madaras-tó helyhez⁵⁹⁰ eljutva annak a peremén a hetedik közbeeső határjelet emeltettük.”⁵⁹¹ Bedekovich 1799-ben írja, hogy „vagyon ott egy Madaras nevű tó, és egy másik Tsikos nevezetű⁵⁹², ez nagy szárazságban sem apad ki, amaz ellenben kiszárad.”⁵⁹³ Tehát a Madarasi-tó a 18. század végén egy ideiglenes tó volt, míg a Csikos-tó stabil vizű, melyben későbbi adatok szerint nádat is aratnak.

A 18–19. század fordulóján „a Lajosi határ a Madarasitó közepetályaán húzódott. Az uradalom a hozzátartozó részen birkaúsztatót alakított ki, melyben a saját birkáin kívül az idegeneknek is lehetséges volt, megfelelő díjazás ellenében a birkák úsztatása.”⁵⁹⁴

Az uradalom időszakában a tó környékén található területet „Madarasi legelőnek” nevezték.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004

Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005;

Bíró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs.

(szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32.

(digitális verzió, MTA ÖK); Magyarország Katonai Felmérése (1941). – Arcanum Adatbázis Kft., Hungarian War Archives, <http://mapire.eu/hu/map/hungary1941/>; Ladánybene (77) 0833-1877 1961. június 26.

<https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/38786> (Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65175.1) ©Fentrol.hu; Google Satellite

⁵⁹⁰ „usque ad Lacum Madarass Tó dictum de presenti siccatum” in Kürti (2006)

⁵⁹¹ in Kürti (2006). Az okirat több helyen létezik: SZML Jászberény mezőváros levéltára, Hivatalos Tudósítások 11. csomag 115. szám Borosy András - Szabó Attila, Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái.

Igazságszolgáltatási iratok III. 1721-1740. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 217-219. E részlet megjelent, Benedek - Kürti, Bene, Lajos és Mizse oklevelei és történeti dokumentumai, 1385-1877, 2004, 120-122.

⁵⁹² Csikos-tó, lásd részletesebben a Ladánybenei fejezetben.

⁵⁹³ Bedekovich (1799: 29. oldal)

⁵⁹⁴ Rogosz (2001: 77. oldal), PML. IV. 158-a. Grassalkovich uradalom iratai és számadásai

⁵⁹⁵ Rogosz (2001: 77. oldal)

A Madarasi-tó vélhetőleg a hátsági szikes tavak közé tartozott még a 18. század végén, ugyanis „*Pestről, Bettinger Lajos kérelmezte a benei, lajosi és mizsei puszták szikes tavaiból a sziksó használatát (Benén: Nagy Széktó, Madaras).*”⁵⁹⁶

1889 körül „*a Maradasi-tó mellett lőporraktár*”⁵⁹⁷ épült fából.”⁵⁹⁸

1936-tól Örkénytáborban 54 db Ansaldo harckocsit tároltak. „*A gyakorlótéren megfelelő terep állt rendelkezésre a járművek tesztelésére.*”⁵⁹⁹ 1939-ben Örkénytáborban is kipróbálták az L-60-as harckocsit, melyet 38 M Toldi néven⁶⁰⁰ rendszeresítették.⁶⁰¹

Vélhetően már a Madarasi-tó környékén is gyakorlatoztak a 2. világháború előtt a harckocsikkal, de a harckocsi-úsztatóval és egyéb akadályokkal kiépített tanpályát a szovjetek hozták létre.⁶⁰² Az 1961-es légifelvételen még csak a nyomvonal látszódik, az 1972-es légifelvételen viszont már jól kivehető az egész pálya az akadályokkal. A tó medrében csupán néhány áthaladó nyom látható, a tankúsztató tehát nem a tóban, hanem annak partján helyezkedett el.

Tankúsztató a Madarasi-tó partján⁶⁰³

A gázlővedékek felrobbantása a Madarasi-tótól nyugatra található gyepen történt⁶⁰⁴

A Trianoni békediktátumot követően az örkénytábori lőszerraktár gázlővedékeit Bene település felé elásták a buckásban. Ennek a gázlővedék-temetőnek a felszámolását 1952-ben kezdték meg és Biri Lajos vezetésével 1954 nyarának végére felszámolták a teljes temetőt. „*A kiásott gázlővedékeket a temetőtől 4–5 kilométer távolságra lévő Madarasi-tóhoz szállították. Itt egy kiszáradt egykori tó helyén,*”⁶⁰⁵ 3–4 méter mély gödröket ástak, majd ebbe gödrönként 2–2,5 mázsányi lövedéket helyeztek el és robbantottak fel. (...) Az egész területet – beleértve az

⁵⁹⁶ Kürti (2006). (Kürti (2006) megjegyzése: Az 1780-as, 1790-es években írt javaslatot teljes egészében közöltük, lásd Benedek - Kürti, Bene, Lajos és Mizse oklevelei, 176-179.)

⁵⁹⁷ 4. KF-en látszódik, WGS: 47.059821, 19.466489

⁵⁹⁸ Fekete & Szabó (2015: 23. oldal)

⁵⁹⁹ Fekete & Szabó (2015: 55. oldal)

⁶⁰⁰ 1944/45-ben harctéren is alkalmazták.

⁶⁰¹ Fekete & Szabó (2015: 74. oldal)

⁶⁰² Bártfai László szóbeli közlése, 2018

⁶⁰³ WGS: 47.056567, 19.466226; Légifelvétel forrása: Felsőlajos (72) 0063-5082 1972. június 7.

<http://www.fentrol.hu/hu/legifoto/100016> (Adatfelhasználási engedély szám: 40473.70279.1) ©Fentrol.hu

⁶⁰⁴ WGS: 47.063641, 19.454995; Légifelvétel forrása: Ladánybene (77) 0833-1877 1961. június 26.

<https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/38786> (Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65175.1) ©Fentrol.hu

⁶⁰⁵ Nem az egykori Madarasi-tó medrében történtek a robbantások, mert az 1961-es légifelvételen a tó medre érintetlen (csupán egy kocsinym halad át rajta), miközben a tótól nyugatra található lankás buckás területen jól kivehető, gyepesedésnek indult friss robbantótölcsérek láthatóak.

*elpárolgó harcgáz által veszélyeztetettet is – a behatolást tiltó táblákkal zárták el a külvilágtól.*⁶⁰⁶ A robbantási helyek az 1961-es légifelvételen még jól kivehetők, a buckateteji tölcsérek még nyílt növényzetűek, míg a buckaközök kötettebb, üdőbb talajain már gypesedettek.

A Madarasi-tó környéki gyepterületen *„korábban feltehetően előfordult a rákosi vipera is. Ezt a feltételezést erősítette az a hír, hogy Felsőlajoson az általános iskolás korú Balogh Józsefet 2015 áprilisában mérgeskígyó marta meg a bokáján, és a leírás, amit az áldozat adott a tettesről, ráillett a rákosi viperára. Az eset feltételezett helyszíne a Madarasi-tó nevezetű terület volt.*⁶⁰⁷

A talajvízszint-csökkenés nem csupán a Madarasi-tó teljes kiszáradását eredményezte, hanem a környező buckások növényzetének megváltozását is. Rendszeres a buckaközi laposok egykori láprétjei⁶⁰⁸ helyén kialakult nyílt homoki gyepek (G1!) előfordulása.

⁶⁰⁶ Fekete & Szabó (2015: 165. oldal)

⁶⁰⁷ Halpern & Péchy (2018)

⁶⁰⁸ Melyet az *Iris sibirica* (Verő 2016), a *Gentiana pneumonanthe* (Verő 2016) és a *Salix rosmarinifolia* előfordulása jelez.

Ladánybene

Bene-pusztán „1546-ban három családfőt vettek fel az adójegyzékbe, Józsa Mátyás és (valószínűleg rokona) Józsa István valamint Király Fábián, akiről feljegyezték, hogy 200 juh tulajdonosa.”⁶⁰⁹

„A gazdák tudták, hogy a benei föld silánysága és a homok miatt (ún. posza homok) az egyik lehetséges megoldás a fásítás. Benén a helyi termőföld hiánya és a homok terjeszkedése megkövetelte a fásítást; már 1838 áprilisában jelentette Géczy Mihály szenátor és "erdőbe felügyelő" hogy 30 napszámmal Benén csemete erdőtisztítást végzett és 500 hold "homok földet ültetett be", amiért összesen napi 15 forintot fizettek ki.⁶¹⁰ Ugyanekkor, a Mogyorósban lévő sok beteg és száraz fa kivágását javasolta "Krassalkovits (Grassalkovich) hercegi jáger", amit tatárszentgyörgyi napszámosokkal el is végeztettek.⁶¹¹ A következő évben harminc, de 1841-ben már csak húsz napszámos dolgozott folyamatosan két hétig Benén: "a szokott mód szerint kanadai nyárral ültetni.”⁶¹² A rendes fizetséghez tartozott az erdőültető napszámosok eledele is a 60 font szalonna, 15 kila búza (kb. 30 véka), valamint fejenként minden héten két kenyér.⁶¹³ A kivágott fából természetesen tetemes haszon volt: 1840 májusában egy kecskeméti kovácsnak adtak el 20 ölet a benei fából⁶¹⁴.”⁶¹⁵

„A megszerzett pusztát a kecskemétiak legeltetésre és kaszálónak használták továbbra is; Lajoson⁶¹⁶ és Mizensén⁶¹⁷ "telelők", "tanyaföldek" vagy a "mezei kertek", már a földművelés első megjelenését is jelentették. Hamarosan más jellegű, különös gazdasági tevékenységről is hallunk: 1728-ban a kecskeméti szappanosok "a Benei pusztáról hozzák, söprik a széksót, bár nem tudják igazolni a jogot hozzá”.⁶¹⁸

A 18. század második felében „Lajossal és Mizensével ellentétben (ahol "kerteket" is kialakítottak) Benén csak állattartást, erdő- és rétgazdálkodást folytattak.”⁶¹⁹ A Benére küldött „hadnagyok munkája felelősségteljes volt, Jászberény kilenc pontban foglalta össze kötelességüket: tolvajok és csavargók elfogása, a pásztorok ellenőrzése, idegen jószágok kimutatása, a terület vigyázása, határjelek vizsgálata, a kurtakocsmák (sátoros kocsmák) tiltása, de a csárdabérlők ellenőrzése is.”⁶²⁰

⁶⁰⁹ Kürti (2006). Kürti (2006) lábjegyzete: Az 1562-es családösszeírást, Káldy-Nagy töröknyelvű tanulmánykötetében találjuk, Káldy-Nagy Gyula, Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları, 1971, 361.

⁶¹⁰ Kürti (2006) lábjegyzete: Prot. Sen. Jászládány, 1838. ápr. 20. 1837-1843, 2, SZML. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Protocollum néha a ma is ismert hónapok neveit, néha azonban a régebbi elnevezéseket használta, ezért az eltérés a hónapok neveinél a források citálásakor.

⁶¹¹ Kürti (2006) lábjegyzete: Prot. Sen. Jászládány, 1838. Szent Mihály hava 22., és. Karácsony hava 15, 1837-1843, 2, SZML.

⁶¹² Kürti (2006) lábjegyzete: Prot. Sen. Jászládány, 1841. Böjtmás hava 13. 1837-1843, 2, SZML.

⁶¹³ Kürti (2006) lábjegyzete: Prot. Sen. Jászládány, 1839. márc. 23, és 1840. febr. 29, 1837-1843, 2, SZML.

⁶¹⁴ Kürti (2006) lábjegyzete: Prot. Sen. Jászládány, 1840. máj. 20, 1837-1843, 2, SZML.

⁶¹⁵ Kürti (2006)

⁶¹⁶ Ladánybenétől K-re, a mai Lajosmizse déli része.

⁶¹⁷ Ladánybenétől ÉK-re, a mai Lajosmizse északi része.

⁶¹⁸ Kürti (2006), Iványosi-Szabó, A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei, 1712-1811.II.. kötet, 1998, 87 old.

⁶¹⁹ Kürti (2006)

⁶²⁰ Kürti (2006), Lásd Benedek - Kürti, Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai, 142-143.

1787-ben „*Horváth Ferencz Benére kúttak tisztítására és a Füvek osztására deputáltatik.*”⁶²¹
Egy 1759-es határbejárási jegyzőkönyv írja, hogy az északabbi, tehát a „*ladányi rész soványabb*” mint a déli rész, mely Jászberényé.⁶²²

„1761 májusában városi tanács könyvében szerepel: *"A benei pusztán Mlgos Camera Praeses Eő Excellenciájával való controversiának complanatiójára Nzetes Kállay András senator úr, Terjéki János ord notar, Nagy György, Anvander János és Ozoroczki János senator uraimék deputáltattak oly instructioval, és ptenipotentiával 1. Hogy ha Eő Excellenciája arra méltóztatnék accedálni, hogy a controversiában való erdőt le vágatván, hordatná el, és így az eörkényi hármashatárral a baracsi hármashatárhoz hordattasson a ductus és az egyenesen vivendő ductuson belől való föld maradjon Benéhez, ha pedig 2. erre nem accedálna, tehát az eörkényi első cursualis határnál tétessen a hármashatár, onnan menvén egyenesen a baracsi hármashatárra az előbbeni eörkényi határig pedig el rontassék, ennél többre pedig deputatus uraimék ne accedállyanak."* Melynek lényege, hogy a Bene és Tatárszentgyörgy közötti határ mentén a fákat vágják ki, és egyértelműsítsék a határt.”⁶²³

„A szemtanúk, - városi tanácsosok vagy sokszor béresek és pásztoemberek - a határjelek megállapításakor jellegzetes tájformáló dolgokra hivatkoztak: dombokra, amiket elfújta a szél; kis tavakra, amelyek kiszáradtak; állatok lakhelyeire, amelyek megszűntek; fákra és cserjésekre, amiket kivágtak. Az ilyen és hasonló pontatlanság miatt volt szükség 1761-ben a határok újbóli megállapítására, és folyamatos évenkénti ellenőrzésére.”⁶²⁴

„Az állattartás évszakoknak megfelelő ritmusát, a legeltetés rendje és az állatok fajtája határozta meg: az állatok összegyűjtése (összeverése), válogatása és útnak indítása heteket vett igénybe. A történeti iratokban semmi utalás nincs arra nézve, hogy a hagyományosnak vélt Szent György (április 24.) nap lett volna az állatok kihajtásának ideje. Ezt mindig az idő és a legelő állapota határozta meg. Az állatfajtának megfelelően, – a borjak, ökrök, tehenek, lovak és juhok – a hajtás Jászladányból Benére két teljes napot vett igénybe.”⁶²⁵

„Mivel Benén külön ürü- és kosnyájakat tartottak, így 1792-ben rögzítették: *"Tormási Istvánnak Czigány János által Benén megvetetett kosok és ürükről adatott szerződést"*.”⁶²⁶

„Kecskemét is engedményeket kényszerült tenni, amikor elrendelte, hogy lakosai ne használják a szomszédos pusztákat, és *"hogy a Juhok legelési többre több szántások által el ne szoríttassanak sem Szt. Lőrinczen sem Szt. Királyon sem Bene szélben Dinnyének való földet senki foglalni ne merészellen"*.”⁶²⁷

„A jász községbeliek minden évben jelentkezhettek fa kivágására, amit a város megpróbált igazságosan elosztani. Ha ez nem sikerült, akkor erről külön rendelkeztek, mint azt egy 1788-as döntésből láthatjuk: *"Lakossok kikk az erdő osztálybúi Benei fájok nem jutott megadatnak."*

⁶²¹ Jászladány Útmutatókönyv az 173 óik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1, SZML in Kürti (2006)

⁶²² Kürti (2006), Protocollum Jászberény, 4, 1759. május 17, SZML.

⁶²³ Kürti (2006), Protocollum, 5, Jászberény, 1761, SZML. in Kürti (2006)

⁶²⁴ Kürti (2006), Jász-Kun Kerület Iratai, D. Capsa, V. fsc. 2. no. IOM 1761, SZML.

⁶²⁵ Kürti (2006)

⁶²⁶ Kürti (2006), Jászladány Útmutatókönyv az 1736ik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1., SZML.

⁶²⁷ Kürti (2006), Iványosi-Szabó Tibor, A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei, 1712-1811. II. köt. 1998, 165.

*A fa kivágásához külön engedélyre volt szükség, és még abban az évben tudósítanak, hogy "Miháljovics András Posta mester ör a Benei erdőből fát hoz".*⁶²⁸

*„A legeltetésen túl, Benén legfontosabb bevételt a széna, majd az erdőgazdálkodásból származó fa, tővis és galagonya hasznosítása jelentette. Éppen ezért, az erdők pusztítását keményen büntették, 1772-ben például "Kalmár József benei erdőnek meggyújtásáért megbüntettetett".*⁶²⁹

*„Az erdőkielés másik haszonszerzése a boronának való tővisből (galagonya) származott. Erre is felügyelnie kellett az erdőcsőszőknek, mivel az akkori paraszti gazdaságokban elengedhetetlen volt a galagonya-tővis felhasználás. Többször tudósítanak arról, hogy az erdőn tővisboronának való galagonyát, „a nép betyár emberekkel vágatta ki.”*⁶³⁰

*„Érdekes adat, hogy egy boronára körülbelül 180 szál gally volt szükséges, és az átlag gallytermés évente több száz boronára volt elég. Az illegális kivágások miatt, 1840-ben a város lakóinak mintegy 20 boronára való maradt csak meg. Ha volt felesleg azt a város értékesítette, például 1853-ban Pomázi Mátyás a benei pusztán "eladott tővisboronát, bevett pénz összege 19 forint".*⁶³¹

*„A fa és galagonya mellett jelentős volt még a pusztán lévő nád és széna eladásából szerzett bevétel. Aki ezt törvénytelenül értékesítette, arra büntetés várt: ez történt 1796-ban, akkor "Tálos Áves Benei nád eladásáért büntetetik".*⁶³² *„A területen lévő nád jó befektetés maradt a következő évszázadban is: 1838 karácsonyán, nyolc nádvágó összesen háromezer kéve nádat vágott, fejenként négy forint napibér fizetség fejében. A Csíkosból nyert nádat Eördögh József főjegyzőnek adták el.”*⁶³³

*„A nádnál sokkal fontosabb, s az istállózó állattartás miatt elengedhetetlen volt, a megfelelő mennyiségű széna biztosítása. Tehetősebb gazdák a város szénájának egy részét megvásárolták; 1792-ben például „Szalóky Mihály az helységnek Benén lévő szénáját el adatni kéri.”*⁶³⁴ *Egy évvel későbbi jegyzőkönyv bejegyzésből megtudjuk, hogy nemcsak a környékbeli vállalkozók, de a távolabbi, például pesti és budai iparosok és kereskedők is béreltek jelentős kaszálókat. Jászberény városa 1793-ban az egész benei pusztáját tíz évre bérbe adta Grózinger Leopold, pesti mészárosnak 1000 forintért. A bérelt terület pontos határait is meghatározták: „Benének azon oldalán, melly az Antal István füzessitül a Sülyi és kis kút között egyenes lineában a Ladányi válaszut határig onnan pedig a Baracsi és Árokszállási határokig ki terjed.”*⁶³⁵

„A szénából származó haszon elsősorban a jászladányiakat érdekelte. A szénát természetesen az összes állattartó gazda értékelte, hiszen a hazahajtott állatokat két-három, rosszabb idő

⁶²⁸ Kürti (2006), Jászladány Útmutatókönyv az 1736ik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1., SZML.

⁶²⁹ Kürti (2006), Jászladány Útmutatókönyv az 1736ik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1., SZML.

⁶³⁰ Kürti (2006), Prot, Sen, Jászladány, 1840. Szent Mihály hava. 16. 1837-1843, 2, SZML

⁶³¹ Kürti (2006), Jegyzetek a Jászladány Község Tanácsi Jegyzőkönyve, 1853-1858, alapján, 1853. okt. 30, SZML. Az alföldi tővisborona használatáról, lásd, Ikvai Nándor, „Pest megyei adatok a tővisborona használatához és készítéséhez.” Studia Comitatus 2, 1973, 187-201.

⁶³² Kürti (2006), Jászladány Útmutatókönyv az 1736ik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1., SZML.

⁶³³ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászladány, 1838. Karácsony hava 19. 1837-1843, 2, SZML.

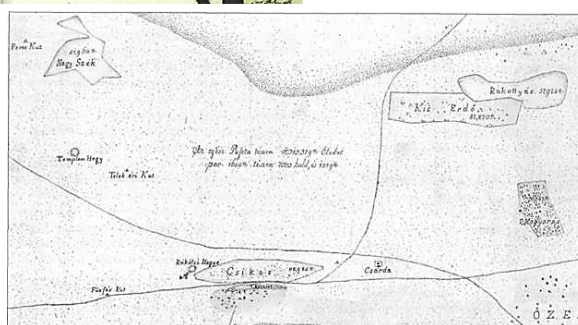
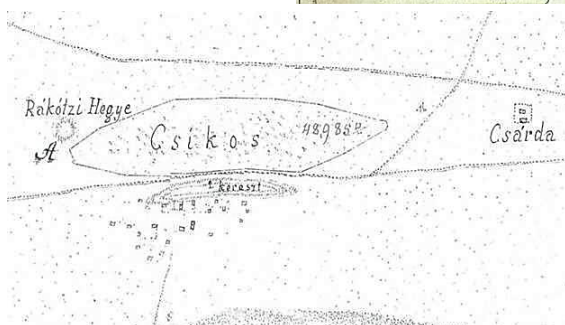
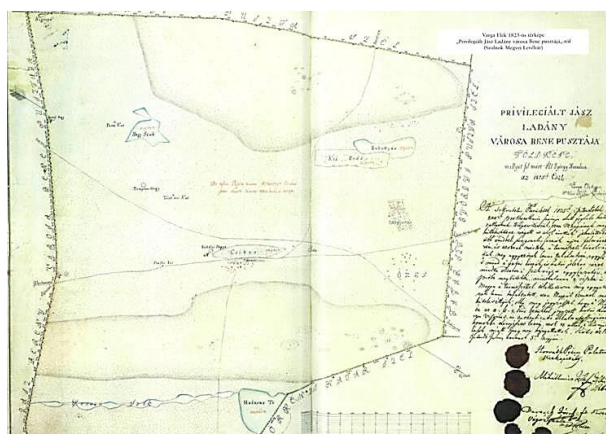
⁶³⁴ Kürti (2006), Jászladány Útmutatókönyv az 1736ik évtől kezdve 1803ik évig, Jászladány község iratai. 1., SZML.

⁶³⁵ Kürti (2006), Hiv. Tud., cap. 33. fasc. 3, no. 44, 1793, SZML.

esetén három–négy hónapig istállózni kellett. A szénaterületet (az ún. nyilasokat), minden évben meghatározták és őriztették. 1837-ből értesülünk arról, hogy Benén a "nyilasokat felosztották", s a város nyilasát felibe lekaszáltatták.⁶³⁶ A következő évben igen jó szénatermés volt. A tanácsülés elrendelte, hogy a 343 kisebb–nagyobb boglya szénát haza kell szállítani. Nemcsak a termés nagyságát, hanem a szállítás módját is feljegyezték: egy szekérre három boglyával raktak, így egy szekérre 15 mázsa szénát fért fel. Összesen 114 szekér szénát volt Benén, aminek egy részét hazaszállították, másik részét pedig eladták. A rét nem volt mindig ilyen jó befektetés, ez történt 1842-ben is, amikor a gazdák arról értesülnek, hogy a kaszálók meg vannak "perkelve", és egyedül a Telek-érben maradt egy kevés "nyerses kaszáló".⁶³⁷

„Bene Kis Kun Pusztá, mellynek felét Jász-Berény, felét Jász Ladány helysége bírja (...), a' földje nagyobb része homokos, vagyon mg-is jó legelő mezeje a' ladányiak részén, szántható is holott egy alkalmatos erdő is található, ugyan azon részen látszik két tetszetős domb egyik Rákóti hegynek, másik Kenyérváró halomnak hivattatik, vagyon ott egy Madaras nevű tó, és egy másik Tsikos nevezetű⁶³⁸, ez nagy szárazságban sem apad ki, amaz ellenben kiszárad, azon Tsikos felső végénél ugyan a' Ladányiak Vendég fogadójok⁶³⁹ áll.”⁶⁴⁰

„Az igény egyre nagyobb lett, főleg szomszéd lakosok körében a benei földbérletekre. A benei parlagokat ("pallagok") rendszerint Örkényieknek adták kétéves időszakra, "minden köből föld után 6 véka zabért".”⁶⁴¹

Varga Elek 1825-ös térképe és részletei⁶⁴²

⁶³⁶ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászládány, 1837. júl. 15, 1837-1843, 2, SZML

⁶³⁷ Kürti (2006), 135 Prot. Sen. Jászládány, Szent Jakab hava 25, 1837-1843, 2, SZML.

⁶³⁸ 1. KF-en látszik; Csikos-dűlő – EOY 10.000 (<http://tajertektar.hu>)

⁶³⁹ 1. KF-en: „Penai Wh.”

⁶⁴⁰ Bedekovich (1799: 29. oldal)

⁶⁴¹ Kürti (2006), 141 Prot. Sen. Jászládány, 1838. Szent Mihály hava 22. 1837-1843, 2, SZML.

⁶⁴² Térképek forrása: Kuti (2006)

„A terület bérlésének egy új formájáról kapunk híradást a 18. század végéről, a széksó hasznosítása a szikes tavakból (Nagy Széktó, Madaras). Pestről, Bettinger Lajos kérelmezte a benei, lajosi és mizsei puszták szikes tavaiból a széksó használatát. Nagyvonalú javaslata elfogadásáról (Bettinger 15–20 évre akarta bérelni a tavakat évenkénti 200 forintért) nem tudnak a források semmit, annyi bizonyos, hogy az általa javasolt "széksó fabrica" (gyár) nem jött létre. Ezt a termelést később Kunszentmiklós és Jakabszállás határában talált szikes tavakból biztosították az ipar és gyógyászat számára.”⁶⁴³

1838 környékén „válik nyilvánvalóvá, hogy a korábban fokozatosan felismert veszélyek – falopás, tiltott legeltetés, a csőszök és csárdagazdák törvénytelenége – egyre szaporodtak, és már–már kezelhetetlenné vált a puszták felügyelete (...) [ezért] hamarosan két csőszház is épült Benén.”⁶⁴⁴

„Az 1838-ban kiküldött városi bizottság igen rossz viszonyokat talált Benén. Kiderült, hogy Muhi Imre kerülőcsősz a "maga hatalmával" az erdő fáit tüzelőnek használta, bár a vádlott a kutak javításával védekezett, valamint a juhászokat hibáztatta, akik az erdőkben legeltettek.”⁶⁴⁵
A csősz azonban eljátszotta becsületét, és a tanács helyébe Drávucz Pétert – ugyanakkor Sziráki Pétert erdőcsősznek – választotta meg, de kikötötte, hogy a pásztorok a csősz házában nem tanyázhathatnak.”⁶⁴⁶

A 20. század elején Berényi József, benei költő a következő verset írta a benei határról: „Ha a pusztán kinn vagyok a barommal / Menedékhely nincs közel a pusztába / Csak itt-ott áll egy-két tölgyfa magába.”

A térség Rákóczi-legendái

„(...) 1710-ben Rákóczi is erről panaszkodott, ui. a június-július hónapot a Duna-Tisza közén töltötte. Szolnokról indult el 10-én, "négy napi erős menettel, perzselő melegben tette meg az utat odáig, s július 13-án Tass és Szalkszentmárton között ütött tábor.” (...) Ő maga "csekély seregével 16-án Kunszentmiklósról s másnap Sarlósárra ment át, pedig eredeti terve szerint odább, északra, Ócsán akarta megvárni híveit... De itt is pusztaság szélén lévén, a császáriak esetleges jövetelét már messziről megláthatta". Tatárszentgyörgyön július 18. és 22. között táborozott. (...) Bercsényit pedig dél felé küldte, hogy "ne kerülgesse a pestist". Ekkor már az ő csapatában is voltak betegek, s azokat "kicsapták a pusztába, de kurucainak – emlékezik rá – már a pestis helyett a rossz víz rája a hasát" (Márki 1910).”⁶⁴⁷

„A falu [Tatárszentgyörgy] lakói máig tisztelettel övezik a fejedelem itteni táborozásának emlékét. A hagyomány szerint „azon a helyen, ahol Rákóczi sátra állott, amikor hadjáratára a nagy pestisjárvány miatt megakadt, s táborával kénytelen volt lehúzódnia az Alföldre, s az akkor még fennállott sűrű tölgy őserdőben mintegy vesztegzár alatt tartotta hadseregét. A dombnak mai neve is Strázsahegy” (F. Szabó 1930). Bár e leírás "az okmányok bizonyosságára"

⁶⁴³ Kürti (2006), Az 1780-as, 1790-es években írt javaslatot teljes egészében közöltük, lásd Benedek - Kürti, Bene, Lajos és Mizse ok- levelei, 176-179.

⁶⁴⁴ Kürti (2006); Valószínűleg ezek látszódnak a 2. KF-en.

⁶⁴⁵ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászládány, 1837. ápr. 8., 1837-1843, 2, SZML.

⁶⁴⁶ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászládány, 1838. Mindszent hava 2., 1837-1843, 2, SZML.

⁶⁴⁷ Czagányi (1992: 89. oldal)

hivatkozik, valójában egy szép legendával van dolgunk. (...) Rákóczi fejedelem táborozása községünkben azonban kétségtelen tény, miként az is, hogy pestis veszélyeztette őket.”⁶⁴⁸

„A bérletekből látszik, hogy a Rákóczi Szabadságharc nem került el teljesen Ladánybenét sőt, a Szabadságharcnak létezik egy helyi hagyománya is. A község mai lakosai közül többen emlékeznek egy Rákóczi-hegyre vagy dombra, de sokan helytelenül inkább Tatárszentgyörgy felé helyezik el azt. Mint minden helynévvel, ezzel is óvatosan kell bánnunk, bár igaz, hogy az 1799-es leírásában a térképész Bedekovich Lőrinc is említi a Rákóczi dombot.”⁶⁴⁹ A történeti dokumentumok segítenek, hiszen két forrás is megerősíti a Rákóczi-domb eredetének hitelességét. Az egyik, Varga Elek térképe 1825-ből: "Privilegiált Jász Ladány Városa Bene Pusztája Földképe". Ezen pontosan látható a Csikos-tó déli csücskénél a "Rákótzai hegye" elnevezésű rész, igaz ugyan, hogy ez a térkép a Rákóczi Szabadságharc után száz évvel később készült. A másik forrás azonban minden kétséget eloszlat. Kecskemét éves fizetését (census), egy bizonyos Korda Sándor szedte be Károlyi Sándor, Rákóczi generálisa részére. A háromszáz forintos összegről írt levélből megtudjuk, hogy a kuruc seregek Szabadszállás térségében ütöttek tábor, 1710. július 11-én. Hogy pontosan hol, arról így tudósít a levélíró: "Kecskeméten lakozó Kencses Mihály és Muraközi Sámuel Uraiméktól Benei tó mellett lévő Táborban, ugyan Kecskemét Városa annualis censussának defalcationjában percipiáltam.”⁶⁵⁰ Tehát, a kuruc sereg azon a dombháton táborozott, ahol később a helyi elnevezés szerint, a Csikos-tó mellett a Rákóczi-domb (s a Vay-domb) helyezkedett el és ahol a bérleti pénzt szedték.”⁶⁵¹

„Bene Kis Kun Pusztá, mellynek felét Jász-Berény, felét Jász Ladány helysége bírja (...), a földje nagyobb része homokos, vagyon mg-is jó legelő mezeje a' ladányiak részén, szántható is holott egy alkalmatos erdő is találtatik, ugyan azon részen látszatik két tetszetős domb egyik Rákótzai hegynek, másik Kenyérváró halomnak hivattatik, vagyon ott egy Madaras nevű tó, és egy másik Tsikos nevezetű, ez nagy szárazságban sem apad ki, amaz ellenben kiszárad, azon Tsikos felső végénél ugyan a' Ladányiak Vendég fogadójak áll.”⁶⁵²

„A jegyzőkönyvben, több benei helynevet ismerhetünk fel: "Ezért a felek kölcsönös egyetértése és akarata alapján az előbb megnevezett [Örkény] pusztá környezetében az ugyanazon [Örkény] meglévő határjelei felújításával az alábbírt módon, a szomszédos területek elválasztására és elkülönítésére határjelek emeltettek... Ugyanígy a fentiekben érintett Örkény és a távolabb eső Bene puszták között [inter praeattacta Praedia Eörkény et Bene ulterius] is az előbbieken jelzett homokdombok felé haladva, ugyanazt az irányt követve a második, a harmadik, nemkülönben a negyedik és ötödik közbeeső határjelet [Cursuales] találtuk; Ezután pedig azokhoz a dombokhoz érkezve indulva és a homokos magaslatokon, valamint a gerinceken át az emelkedettebb Strázsa hegy nevezetű helyhez [ad eundem eminentiorem Strasa hegy appellari solitum] érkezve /:amely alatt, tudniillik balra itatásra kiásott gödröket találtunk, amelyek a Katonák kútjainak neveztetnek: [Katonák kútyjai vocatae] Ugyanazon Strázsa-hegy domb hátulsó részén a hatodik közbeeső határjelet húztunk össze; És innen - nagy távolságot megtéve - egészen a jelenleg kiszáradt Madaras-tó helyhez [usque ad Lacum

⁶⁴⁸ Czágányi (1992: 90. oldal)

⁶⁴⁹ Kürti (2006), Tóth János, A Jászkunság helyzete a 18. század végén (Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve). Jászberény: Jász Múzeum, 1976, 29.

⁶⁵⁰ Kürti (2006), Bánkúti Imre, Iratok a Rákóczi Szabadságharcról. Kecskemét város és körzete I. Kecskemét, BKMÖL. 1992, 293.

⁶⁵¹ Kürti (2006)

⁶⁵² Bedekovich (1799: 29. oldal)

Madarass Tó dictum de presenti siccatum] eljutva annak a peremén a hetedik közbeeső határjelet emeltettük".⁶⁵³

„S mi kimentünk apámmal (...), hajtani a nyulat, és akkor én eltévedtem, nem tudtam hazagyünni – a borókásban. Azt akkor gyűttek estefelé a bátyámmal, azt akkor megkerestek, van az a Rákóczi riadó hegy, oda felálltam, oszt ott ríttam.”⁶⁵⁴

Valószínűleg a tájban számos helyen voltak őrhelyek, így a különböző legendák akár egyszerre is igazak lehetnek.⁶⁵⁵

Mogyorós

A Ladánybene határában található egykori „Mogyorós”⁶⁵⁶ nevű erdő története fontos adalékul szolgálhat a mogyorós cserjeszintű homoki tölgyesek (Baracsi-erdő, Nyíri-erdő, Nagykörösi-erdő) értelmezéséhez.

A 2. Katonai Felmérésen Benén egy erdőfoltnál azt a feliratot találjuk, hogy „Magyarosi Csőszház”, majd ugyanitt a 4. KF-en „Mogyorós-tanyát” neveznek meg. Később az 1980-as években készült EOV 10.000-es térképen pedig „Mogyorósi dűlőnek” hívják ezt a részt.

Az 1. KF-en több kisebb erdőfolt is előfordul a későbbi Mogyorós környékén. Az írott források között először 1827-ben találkozunk vele, a november 9-i marhalopás kapcsán egy tanú ezt vallja: „[a marhákat hajtsák] a Ladányi barom közé Szeleczy Pista cserényéhez, amely akkor a Mogyorósnál állott.”⁶⁵⁷

„1838 áprilisában Géczy Mihály szenátor és "erdőbe felügyelő" jelentette, hogy (...) a Mogyorósban lévő sok beteg és száraz fa kivágását javasolta "Krassalkovits [Grassalkovich] hercegi jáger", amit tatárszentgyörgyi napszamosokkal el is végeztettek.”⁶⁵⁸

Következő évben, „1839-ben a benei csárdagazda, Túri József ceglédi lakos, 450 forintért bérelte a csárdát⁶⁵⁹ három évre. Ezért juhait a csárdánál a "Mogyorós szélein", valamint a "Baracsi homok körül" legeltethette.”⁶⁶⁰

Az 1843. évi okiratból tudjuk meg az erdő fafaját: „1843-ban az Örkényi Varga Mihállyal javíttatták meg a kutakat⁶⁶¹ 200 forintért, a munka fejében a mesternek engedélyezték 25 tölgyfa kivágását a Mogyorósból, de megszabták, hogy a kútnak négy ölnyi mélynek kellett lennie, mégpedig "a homokon keresztül az agyagig”.⁶⁶²

⁶⁵³ Kürti (2006), Az okirat több helyen létezik: SZML Jászberény mezőváros levéltára, Hivatalos Tudósítások 11. csomag 115. szám Borosy András - Szabó Attila, Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok III. 1721-1740. Budapest: Pest Megyei Levéltár, 217-219. E részlet megjelent, Benedek - Kürti, Bene, Lajos és Mizse oklevelei és történeti dokumentumai, 1385-1877, 2004, 120-122.

⁶⁵⁴ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

⁶⁵⁵ Egyébként Dabason is van Rákóczi-tölgy, illetve Mántelegen Rákóczi-erdő.

⁶⁵⁶ Az egykori Mogyorós mai helye: 47.047232, 19.417887

⁶⁵⁷ Kürti (2006)

⁶⁵⁸ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászladány, 1838. Szent Mihály hava 22., és. Karácsony hava 15, 1837-1843, 2, SZML.

⁶⁵⁹ 1. KF-en még szerepel „Penai Wh.” néven, 2. KF-en már nincs meg.

⁶⁶⁰ Kürti (2006), Prot. Sen. Jászladány, 1839. aug. 10, Is 1840. márc. 4, 1837-1843, 2, SZML.

⁶⁶¹ Az idézet nem fogalmaz pontosan, hogy a kivágott tölgyeket a kutak javítására használta-e fel a megbízott, de mindenképpen fontos adalék: „Több kutat is tudok mutatni, ahol tölgyfa gerendákból voltak a gulyakutak, abban az időben [1930–40-es évek].” (Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018)

⁶⁶² Kürti (2006), Prot. Sen. Jászladány, 1843. márc. 24. 1837-1843, 2, SZML.

A Mogyorós 1861-ben⁶⁶³

Az írott források alapján tehát kizárhatjuk, hogy egy Mogyorós nevezetű személyről elnevezett erdő lett volna⁶⁶⁴ a *Mogyorós*. A források alapján egy tölgy lombszintű, száraz fákat is tartalmazó erdő volt a 19. század elején, melynek cserjeszintjében jelen lehetett a mogyoró is (erre egyelőre kizárólag a nevéből következtethetünk).⁶⁶⁵ Arról nincs információnk, hogy a mogyoró természetes eredetű, vagy betelepített volt az erdőben, de valószínűsíthetjük a természetes előfordulást.⁶⁶⁶ A kérdés kapcsán érdemes a 2. KF-en ábrázolt bekerített ligetes foltokat is figyelembe venni. Előfordulhat az a kombináció is, hogy a mogyoró természetes volt, de termesztési céllal felszaporították és körbekerítették.

Orbán-erdő

A tatárszentgyörgyi Orbán-erdőt Rakonczay (1988) így jellemzi: „1929–1937 között Steller Lajos irányításával egy korábbi borókás helyére – nagyrészt feketefenyőből álló – kísérleti erdőt telepítettek. A kísérlet célja és eredménye az volt, hogy a pionírfajokkal, ez esetben fekete- és erdeifenyővel (*Pinus nigra*, *P. sylvestris*) a homok megköthető, a talaj számottevően javítható. Az állomány összetétele a 86%-⁶⁶⁷ erdőréssben 10% erdeifenyő, 50% feketefenyő, 20% szürke nyár, 10% akác, 10% Krisztustövis (*Gleditsia Triacanthos*), a cserjeszint boróka és csergalagonya. A 86b erdőréss 80% feketefenyőből, 20% erdeifenyőből áll, cserjeszintjét boróka képezi.”⁶⁶⁸

Az Orbán-erdő pontos helyét eddig még nem sikerült kideríteni.

⁶⁶³ Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005

⁶⁶⁴ Ugyanis ebben az esetben Mogyorósi-erdőnek, vagy Mogyorós erdejének nevezték volna a helyi keltezésű források.

⁶⁶⁵ A kérdés érdekessége, hogy a Nyíri-erdőben egyértelműen, a baracsi Gyöngyvirágosban pedig nagy valószínűséggel alültetett mogyoró állomány van, ugyanis szabályos rácshálóban helyezkednek el a tövek. A tájban még egy mogyoróról elnevezett terület van Bugyihoz közel, amit a 19. század első felében említenek „*az uraság a Mogyorós-szigeten lévő (...)*” (Czagányi 2000a: 298. oldal), de ma is létező területnév („*Mogyoró-sziget*” EOVS 10.000-es (<http://tajertektar.hu>); WGS: 47.196129, 19.161294). Az Essői-erdőben (üde kőrises) gyakori a mogyoró.

⁶⁶⁶ Napjainkban egy természetes mélyedés van a helyén, melyben nyár dominálta erdő található, benne nyírekkel, borókákkal és egyéb őshonos cserjékkel. Körülötte jellegtelen cserjésedő gyepek találhatók (Molnár 2018). Potenciálisan kedvező termőhely a mogyoró számára.

⁶⁶⁷ Elgépelés, 86a.

⁶⁶⁸ Rakonczay (1988)

Tatárszentgyörgyi tölgyes

A 'Tatárszentgyörgyi tölgyes' megnevezést munkanévként használjuk, mert a térképeken nincs egyértelmű, következetes neve. Az 1. KF nem nevezi meg, de számos kisebb-nagyobb foltból álló erdős területet jelöl. A 2. KF *Urasági nagy erdő*-nek írja, gyepes alaplátrixban található erdőfoltoknak jelöli még a legsűrűbb részét is. A 2–3. KF a déli részén feltünteti az *Erdő-hegy*-et.

„1761. májusában a Bene–Tatárszentgyörgy határ kapcsán következő feljegyzést találjuk Jászberény városkönyvében: "A benei pusztán Mlgos Camera Praeses Eő Excellenciájával való controversiának complanatiójára Nzetes Kállay András senator úr, Terjéki János ord notar, Nagy György, Anvander János és Ozoroczki János senator uraimék deputáltattak oly instructioval, és ptenipotentiával 1. Hogy ha Eő Excellenciája arra méltóztatnék accedálni, hogy a controversiában való erdőt le vágatván, hordatná el, és így az eörkényi hármashatártul a baracsi hármashatárhoz hordattasson a ductus és az egyenessen vivendő ductuson belől való föld maradjon Benéhez, ha pedig 2. erre nem accedálna, tehát az eörkényi első cursualis határnál tétessen a hármashatár, onnan menvén egyenessen a baracsi hármashatárra az előbbeni eörkényi határig pedig el rontassék, ennél többre pedig deputatus uraimék ne accedállyanak".”⁶⁶⁹

Az 1783-as Országleírás minden bizonnyal erre az erdőtömbre gondol, mikor ezt írja: „Szent György és a Penay fogadó⁶⁷⁰ között van egy középkorú, de rossz növekedésű, ritkás⁶⁷¹ tölgyerdő.”⁶⁷²

Az 1840-es évek tanúvallomásai is említik az erdőt: „Ezt a "borozdával és hantcsíkkal" kijelölt határt meg is tudták mutatni. Mint mondták, "az úgy nevezett Zöldesi kútnál eső örkényi határ dombtól" kezdődött, áthaladt a "régiketskeméti úton" a Szeleczy kútig és a szentgyörgyi fenyves széléig, majd a Rohunka kertig. Az uraság legelője ettől a vonaltól Bene, a jobbágyoké a falu felé esett. Mivel a vallomásokban akadt némi eltérés (egyesek szerint az erdőben is legeltettek, mert a határ azon keresztül haladt, mások szerint csak az erdőig tartott), 1847-ben Beles György örkényi lakost is meghallgatták. Ő is az örkényi hármashatártól indult, majd keresztül menvén az erdőn a (már 30 éve megholt) Gajdácsi csűrjéhez, ill. a Szeleczy kútig s a fenyvesig ért el.”⁶⁷³

„1846. okt. 26-án Egressi Galambos Sámuel pártfogó egy, a helybéliekkel együtt 15 tagú bizottság élén el is végezte ezt a feladatot. Kimutatásuk szerint "javát, rosszát egybe veve" 1.) három holdra 3 barom legeltetésére ítélték meg a falutól a boroviczkásig s onnan az erdőig terjedő úrbéri legelőn, 2.) két holdra 3 barom legeltetésére találták alkalmasnak az erdőn át a vágásos részig terjedő darabot, melyben hasznavehetetlen⁶⁷⁴ és gyeppel benőtt tisztások

⁶⁶⁹ Kürti (2006), Protocollum, 5, Jászberény, 1761, SZML.

⁶⁷⁰ A mai Ladánybenétől ÉNy-ra.

⁶⁷¹ „schitter”: szájalmas, nyomorult

⁶⁷² „Zwischen S/ank/t Georg und Penay Wirts Hauss ist ein mittelmässiger aber sehr schitterer Eichen Wald. Dann ist der bei dem Mayerhoff Pezis befindliche Eichen Wald eben mittelmässiger Gattung [csak középkorú típusba/nembe tartozó]. (Országleírás 1783)

⁶⁷³ Czágányi (1992: 126. oldal), PML IV. 165, Vecsés ú. p. 1845/1846. é. tanúvallomások.

⁶⁷⁴ A 2. KF jelöl mozgó homokfelszínt az erdő nyugati peremén.

váltakoznak, és 3.) ugyanilyen minőségi kategóriába sorolták a községi legelő oldalán a ladányi határ felé eső urasági legelőt.”⁶⁷⁵

A Tatárszentgyörgyi tölgyes utolsó maradványaira Pajor Mihály így emlékszik vissza: „Ennek a területnek a közepén volt [egy] ugyan olyan gyönyörű tölgyes,⁶⁷⁶ mint ami Csaradánál van, vagy mint ami Kunbaracson. Olyan csoportokban voltak. Ahol jobb volt a talaj, hajlatokban, agyagos, és ott maradt meg [a tölgy]. Lehet, hogy volt szárazság és azt nem bírja a tölgy. Az a nedves talajt szereti.” A tölgy „az több helyen [volt], olyan csoportokban, hajlatokban, olyan agyagos területen. Az agyagos talajt szereti a tölgy. Hát még meg tudom mutatni mindet, még a gulyakút is ott van a tölgyesnek a közepén, ami volt. És akkor apám is járt oda, onnan hozott egyszer egy akácfát, abból csinált széket, ma is megvan.” Ezeket „a tölgyeket kitermelték. Azt hiszem úgy, '26-ban vagy '27-ben.”⁶⁷⁷

A csipkés gyöngyvesszőt (*Spiraea crenata*) Anton Kerner jelzi Tatárszentgyörgyről, az Erdő-hegy törpezanótokkal vegyes cserjéses részéről.⁶⁷⁸

Borovicskás

A Borovicskás első említése 1843-ból származik: „A sarlósári fenyves "vagy is úgy nevezett Borovka erdő" területén a bérlő "semmi szín alatt" nem legeltethet marhát, (...) mert a borókás "a homok torlások meggátolása végett újabb ültetésekkel fog a Tulajdonosok által ellátatni". A "faizást" (erdőhasználati jog) csak annyiban engedték meg, hogy a bérlő a "Borovka Erdőben kivágandó Topoly fákból" évenként 5 (összesen tehát 30) öl tűzifát kitermelhessen.”⁶⁷⁹

Az 1845/46-os tanúvallomásokban „az úgy nevezett Zöldesi kútnál eső örkényi határ dombtól”⁶⁸⁰ kezdődő, a "régi ketskeméti úton" a Szeleczy kútig és a szentgyörgyi fenyves széléig,⁶⁸¹ majd a Rohunka kertig haladó határ” kapcsán kerül megemlítésre a Borovicskás. A határ nem volt egyértelmű, ezért „1847-ben Beles György örkényi lakost is meghallgatták. Ő is az örkényi hármaskút határtól indult, majd keresztül menván az erdőn⁶⁸² a (már 30 éve megholt) Gajdácsi csűrjéhez, ill. a Szeleczy kútig s a fenyvesig ért el.”⁶⁸³

1846-ban „Borovicskás”-ként⁶⁸⁴ említik.⁶⁸⁵

Az 1850-es években a fenyves és *Borowka erdő* nevet egyaránt használják a Borovicskásra. 1850–56 között „Tatár Szent György falu bérelte a birtokot a Keglevich családtól, melyben az 1843. évi szerződéssel azonos módon határozták meg a használat szabályait a sarlósári

⁶⁷⁵ Czágányi (1992: 126. oldal), PML IV. 165, Kakucs ú. pere 1846.

⁶⁷⁶ Ez az Erdő-hegy és a Borovicskás közötti, az 1. KF-től folytonosan erdőnek jelölt foltok lehettek.

⁶⁷⁷ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

⁶⁷⁸ Kerner (1869)

⁶⁷⁹ Czágányi (1992: 128. oldal), MOL,P 422 – 19. sz. (1843. XII. 30. h. szerz.) Závodszy (1931) 67. az özvegyről.

⁶⁸⁰ WGS: 47.063663, 19.429222

⁶⁸¹ Itt a Borovicskást fenyves-nek nevezik.

⁶⁸² ez az „Urasági nagy erdő” (2. KF) déli részét jelenti

⁶⁸³ Czágányi (1992: 126. oldal), PML IV. 165, Vecsés ú. p. 1845/1846. é. tanúvallomások);

⁶⁸⁴ A 19. században a borókat rendszeresen nevezik borovicskának: pl. a bugaci borókásról: „(...) be van növe nyár és nyírfa bokorral, helyenként borovicskával, itt-ott fűvel, gilizetüsökkel, kutyatejjel, betyárvirággal” (Bagi 1896).

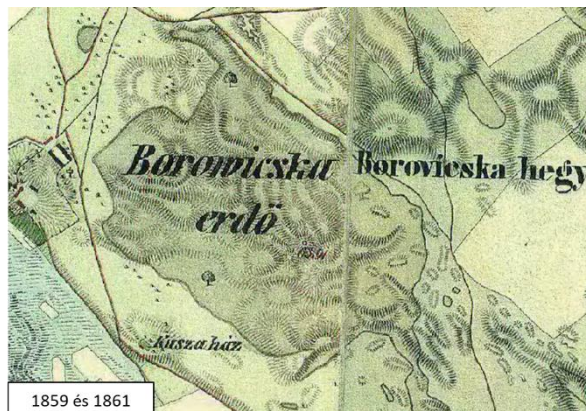
⁶⁸⁵ Czágányi (1992: 126. oldal), PML IV. 165, Kakucs ú. pere 1846.

fenyvesre, a Borowka erdőre érvényes legeltetési tilalomra vonatkozóan. A borókásban történő legeltetésre 50 Ft büntetést helyeztek kilátásba.”⁶⁸⁶

1856-ban Jeszenszky Antal bérli. „A feltételek lényege most sem változott, kivéve, hogy [a szerződés]⁶⁸⁷ megengedte, hogy Jeszenszky a borovicskás területén is legeltethesse juhait.”⁶⁸⁸

1783

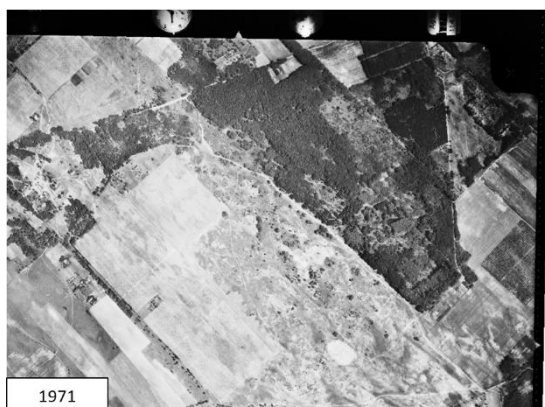
1859 és 1861

1883

1941

1971

2010-es

A Borovicskás különböző időpontokban⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ Czagányi (1992: 131. oldal)

⁶⁸⁷ az 1856. évi „nagyobb erdei vágást s általa megszükkült legelőt” tekintetbe véve

⁶⁸⁸ MOL P. 422. 18. záradéka és ügyirathoz csatolt 1856. IV. 3. b. szerz. in Czagányi (1992: 131. oldal)

⁶⁸⁹ Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004; Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005; Biró M. & Gulyás Gy. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK); Magyarország Katonai Felmérése (1941). – Arcanum Adatbázis Kft., Hungarian War Archives,

„A sarlósári pusztán óriási borókás volt, mikor olyan tíz éves voltam [tehát 1933 körül]. Halász Péter olyan úriember volt, hogy aki odament hozzá, szegény vagy gazdag, mindenkinek adott tűzifát. Mondta, hogy szedjék abban a borókásban; de nagyon nagy borókás volt. Egészen a Pálóczinak a határáig az övé volt. (...) Nem mertünk belemenni, annyira nagy volt a borókás. Van ez a kilátó, innen egészen Sarló-sáráig, ez mind borókás volt.” A borókás „ki lett termelve, és akkor a szél vitte, ilyen nyárfa magokat oda, ilyen susnyók vannak most benne, de vannak nagyobb fák is már benne, egész nagy darab az.” Amikor kitermelték, „akkor nem volt nyárfa még benne. Olyan nagy akácok, olyan tölgyek voltak. És azt a borókát szedhették csak. Azt engedte meg nekik. (...) Régen nagy területen volt [borókás arra] csak a magas hegyeken nem volt, ott csak ilyen homok sivatagok voltak.

A Borovicskás „nem égett le. Azt csak kitermelték. Tövestül kiszedték, ezt a borókát, tűzifának. És úgy megsemmisült.”⁶⁹⁰ (Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018)

A Borovicskás területén volt a régió utolsó gyepekkel körülvett mozgó homokbuckája, mely az 1971-es légifelvételen még aktívan vándorló állapotúnak látszódik.⁶⁹¹

A *Borovicskás* első említése 1843-ból származik (Borovka erdő), melyben rögtön feltűnik boróka szó (borovka ~ boróka).⁶⁹² Ekkor egy folyamatosan bővített nyárfa-ültetvényt neveznek Borovka-erdőnek.

Az 1. KF-en (1783) még csak elszórt facsoportok látszódnak, a 2. KF-en viszont nagy kiterjedésű zárt erdőt ábrázolnak. Nem ismerünk írott forrást a nyártelepítést megelőző időszak homokmozgásaira, a juhlegeltetés szigorú tiltása és az erdőtelepítés vagy megelőzés vagy már óvintézkedés volt. A boróka telepítéséről sincsenek írott források, és valószínűleg ezt ki is zárhatjuk. Valószínűleg a buckásban jelen volt a boróka, mely a nyárfatelepítéseknek és a legeltetési tilalomnak köszönhetően felszaporodott a fenyőrigók segítségével, vélhetően a Göbölly-járási borókáshoz hasonlóan.

Az 1930-as években nagy kiterjedésű borókás volt, melyet tövestül kitermeltek, tűzifának. Ekkoriban nem volt benne nagy mennyiségű nyárfa.

<http://mapire.eu/hu/map/hungary1941/>; Tatárszentgyörgy (43) 0094-3719 1971. augusztus 14.
<https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27341> (Adatfelhasználási engedély szám: 35601.61026.1) ©Fentrol.hu;
Google Satellite

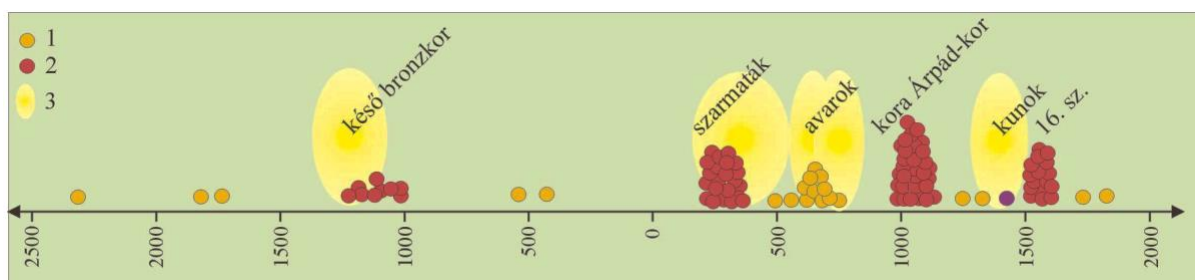
⁶⁹⁰ Ez lehet az oka, hogy az 1941-ben készült térképen nem erdőként jelölik, illetve, hogy az 1971-es felvételen kevésbé borókás, mint napjainkban.

⁶⁹¹ Az 1971-es légifelvételel lásd a „Mozgó homokfelszínek” fejezetben.

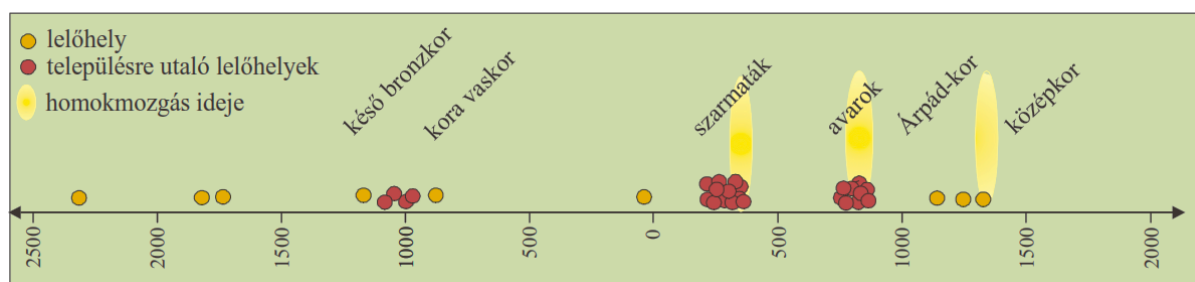
⁶⁹² Ebben az időszakban fenyvesként is említik, mely megnevezés kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy egy esetleges erdei fenyő erdő lehetett. Ezt a Borovka erdővel szinonimaként való használatlal zárhatjuk ki, ugyanis a borókát nevezik fenyőnek (és a borókást fenyvesnek) ebben az időszakban, de az erdei fenyőt nem nevezik borókának. Fenyő előfordulása esetén Fenyves nevet használnának. Czagányi (1992) mindenhol kisbetűvel írja (fenyves), de sehol sem szó szerinti idézet formájában fordul elő.

Mozgó homokfelszínek

A kiskunsági Homokhátság területén az utóbbi 3–4 ezer évben többször is előfordultak kisebb, lokális homokmozgások,⁶⁹³ melyek – az előkerült régészeti leletek alapján – az emberi tevékenységhez köthetőek.⁶⁹⁴ Mivel a nagyobb homokmozgások a nagyállattartó népesekhez köthetőek, így valószínűleg a túllegeltetés okozhatta a homokfelszínek megindulását.⁶⁹⁵

A homokos minták OSL kora és a területről előkerült lelőhelyek száma (Csengele–Bogárhát).
1. lelőhely; 2. településre utaló lelőhelyek; 3. homokmozgás OSL adatok alapján⁶⁹⁶

A homokminták OSL kora és a terület régészeti leletei/lelőhelyei (Apostag–Szilas)⁶⁹⁷

A vizsgált tájrészben rétegtani, datálással ellátott vizsgálatok még nem történtek, de két nagyobb homokmozgási időszakot különíthetünk el a geomorfológia és az archív források értelmezésével. Az első a történelem előtti időkben (pleisztocén végétől az írott források megjelenéséig) zajló kisebb-nagyobb területeket érintő homokmozgások. Ennek az időszaknak a homokmozgásai nyomán alakultak ki például az Ős-Duna-medret medencékre tagoló homok-átfúvások, melyek képződése 20–40 ezer év közöttre datálható.⁶⁹⁸ A második homokmozgási időszak az Árpád-kortól induló lokális, kis területeket érintő homokmozgások. Ilyen például a 2. Katonai Felmérésen (1859 és 1861) és a kéziratos térképeken látható számos mozgó homoknak jelölt folt (pl. Mánteleik területén,⁶⁹⁹ Peszéri-erdő északi végében,⁷⁰⁰ Göbolyjárás), illetve a Borovicskás déli részén lévő, 1971-ben még mozgó homokbucka.

⁶⁹³ Nyári *et al.* (2006), Tóber (2012)

⁶⁹⁴ Nyári *et al.* (2006)

⁶⁹⁵ Nyári *et al.* (2006)

⁶⁹⁶ Nyári *et al.* (2006)

⁶⁹⁷ Nyári *et al.* (2006)

⁶⁹⁸ Töröcsik *et al.* (2018); ábrát lásd a 'Holocénkori táj kialakulása' fejezetben.

⁶⁹⁹ Kaszap Nagy (1820; 1831), 2. Katonai Felmérés

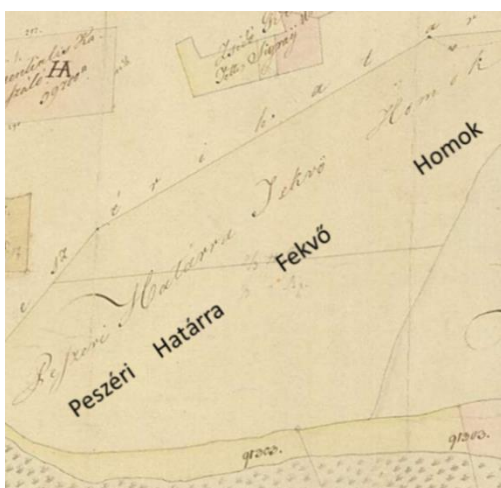
⁷⁰⁰ Blahausch (1846), 2. Katonai Felmérés

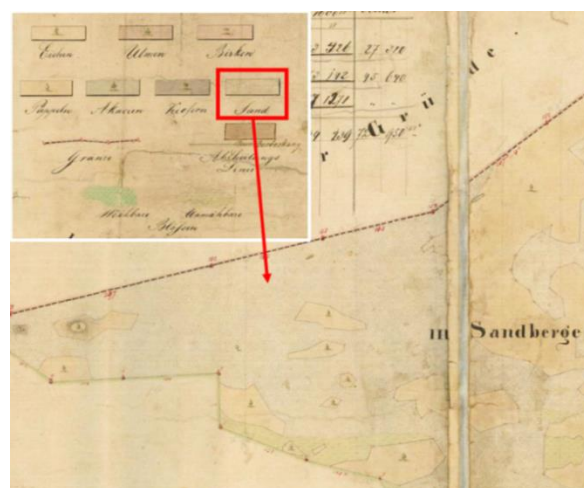
Mozgó homokbucka ábrázolása
Örkénytől északra (2. KF)⁷⁰¹

Mozgó homokbuckás a Peszéri-erdőtől északra (2. KF)⁷⁰²

Mozgó homokra utaló felirat Kaszap Nagy (1820; 1831)⁷⁰³ térképén.
(Lokalizás: A gyóni határ legnyugatibb, Peszérrel határos része)

A „nem kaszálható gyepek”-től⁷⁰⁴ különválasztva jelenik meg az 1946-os térképén⁷⁰⁵ a „homok” (Sand) a Peszéri-erdő északi részén

Egyes helyszínekről írásos források is vannak, például Örkény területén Rogosz (2001) a következőket írja: „(...) a juhok után a legelő homokos területté válik, és a szél a jobbágyok földjeit homokkal borítja be;”⁷⁰⁶ „a telkek között a Vacsi dűlőben, olyan földek vannak kimérve vagy 20 gazdának, hogy már az 1939. évi felmérés előtt több 20 esztendővel nem használhatták,

⁷⁰¹ Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. – Arcanum Adatbázis Kft., Österreichisches Staatsarchiv, <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary>

⁷⁰² Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005

⁷⁰³ Térkép forrása: Kaszap Nagy J. (1820; 1831): Halász Péter Úr három, ugymint Péter, Zsigmond és Julianna successori gyóni és némely a dabasi külső és belső allerodialis birtokainak föld abrosza (Gyón és Dabas (Pest m.) közötti határban lévő, a Halász családot illető földterületekről készített térkép), 1:7200 – Kézírtas térkép. PML. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/2223/>

⁷⁰⁴ Véleményünk szerint ez a nyílt homoki gyepek (ÁNÉR: G1) felel meg.

⁷⁰⁵ Térkép forrása: Blahausch, W. (1846): Forst-Karte über den zur k. k. Familie Herrschaft Peszér Wald (No. 41. Kunpeszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)), 1:5680 – Kézírtas térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkepek/38804/>

⁷⁰⁶ Rogosz (2001: 77. oldal, Valószínűleg a Göboly-járás, illetve a Hernád felé eső homokbuckás területrészekre gondol.

*jelenleg sem használhatták, oka az, mint hogy az uraság juhait tönkretették és homokbuckává változtatták, mert a szerződés 4. pontja ellen[ére] a juhok az egész határunkat összejárák és rongálják, ma holnap járó jószágot nem tarthatunk, legelőink a juhok végett mind homokbuckává válnak.*⁷⁰⁷

Ugyancsak a mozgó homokról: „(...) midőn a homok a jobbágyok földjét ostromlani kezdette.”⁷⁰⁸

A futóhomokokat – ha már legeltetni nem lehetett – igyekeztek megállítani, hogy legalább a szántóföldekre és a maradék legelőre ne terjedjen rá, ezért erdő-, illetve szőlőtelepítés indult meg: *„Külön figyelmet érdemel Eörkénynek, Gyón és Esső felé terjedő homokban lévő nagyszerű topoly (nyárfa) ültetvények (...), amit esztendőről esztendőre sikeresen folytatódnak és a homok terjedését is akadályozzák.”*⁷⁰⁹ *„Úgy néz ki, hogy az uradalom a szőlőföldek osztásával próbálta az elégedetlenséget csillapítani, másrészt így próbáltak megszabadulni a számukra használhatatlan területtől, amiket már korábban a juhok [sajátjai] tönkretettek. Így ha nem is azonnal, de néhány év múlva a szőlődézma hasznot jelentett a sivány homok után is.”*⁷¹⁰

Az uradalom a saját juhaival tönkretett legelőinek egy részét kiadta szőlőnek, melyet utána meg tudott adóztatni (dézma), másik részére erdőt telepített. A 2. Katonai Felmérésen látható a „Göbi járási ültetés”-nek nevezett telepített erdő és számos még nem betelepített, továbbra is nyílt homokfelszínű apró folt. A „Homokhegy”⁷¹¹ elnevezésű buckáson (a „Kis erdő” és a „Felső major erdő” homokvonulat nyugati folytatásában) a 2. Katonai Felmérés készítésekor még nem történt meg az erdősítés, a 3. Katonai Felmérés idejére is csak megkezdődik, és érdekes módon csak az 1970-es években került teljesen fás vegetáció alá ez a terület.

⁷⁰⁷ Rogosz (2001) szószerint idéz a PmL. IV. 165-ből.

⁷⁰⁸ 1842-ben, Czagányi (1992: 125. oldal)

⁷⁰⁹ Rogosz (2001: 77. oldal)

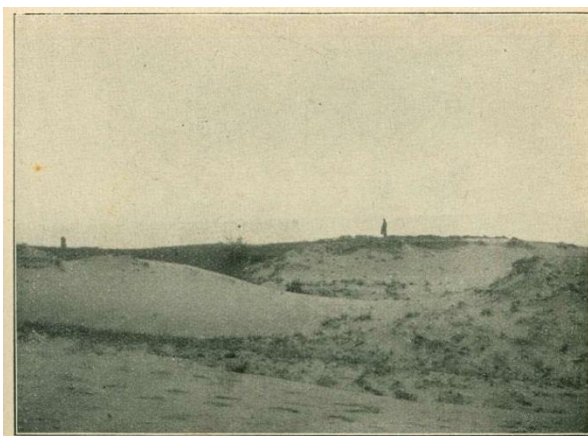
⁷¹⁰ Rogosz (2001) következtetése.

⁷¹¹ WGS: 47.133592, 19.355664

140 kat. holdas gazda tanyája a futóhomokon. (Baracspusztá.)

Valószínűleg erről a képről írja May Ottó: „A 100—150 kat. holdas gazdák vergődnek évek óta már. Kunyhójukat, amely egy nagy bucka tetején volt valamikor, lassan eltemeti a homok. Van egy-egy kis akácerdejük is és egy-két szál, véletlenül megmaradt, egyedülálló tölgy- és fehér nyárfájuk is.”⁷¹²

Volt akácerdő talaja két év után. (Tatárszentgyörgy község határa.)

„Volt akácerdő talaja két év után. (Tatárszentgyörgy község határa.)”⁷¹³

Boróka és feketefenyő csoportos megtelepítése futóhomokbuckán. (Baracspusztá. Gr. Batthyány.)

„Boróka és feketefenyő csoportos megtelepítése futóhomokbuckán. (Baracspusztá. Gr. Batthyány.)”⁷¹⁴

Valószínűleg Baracspusztá környékéről írja May (1931b): „A meglepetésszerű változás miatt a munkát abbahagyva, a homokfelhőben az apró, forró kvarcsezemek félelmetes, perzselő esőjében

⁷¹² May (1931b: 621. oldal); Fotó: May (1931a)

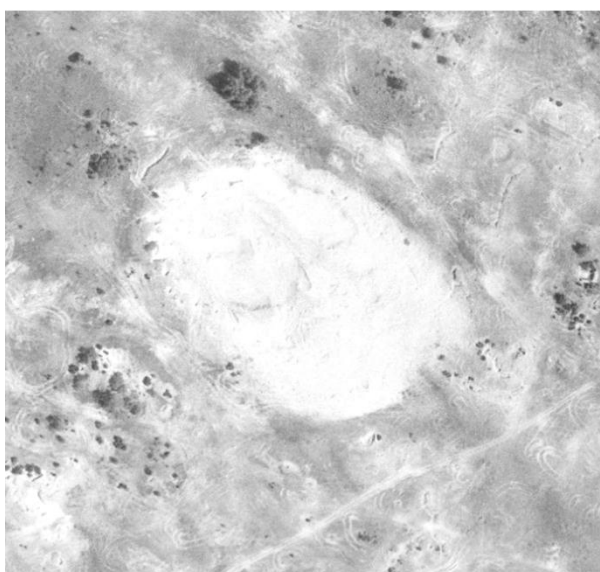
⁷¹³ May (1931a)

⁷¹⁴ A kép aláírásában a „Boróka (...) megtelepítése” megfogalmazás azért érdekes, mert egyelőre nem ismerünk tudatos borókatelepítésről írásos forrást a Kiskunságból (Bíró 2008); vö.: Deliblaton viszont használták a borókat a homok megkötésében: „Hazánkban különösen az előbbi eljárás van elterjedve, így kötik pl. a deliblati homokpusztát is, melyen eddig a befásítás sok módját kísérelték meg. Ez idő szerint ott az erdősítés a szélernyők hatásának elve alapján történik, melyek mögött szélcsendes hely keletkezik. A takart pászták valóságos védőgátat alkotnak a beültetendő csemetesor előtt. Ezt a védőpásztát úgy készítik, hogy a veszélyes szél irányára merőlegesen sorokat jelölnek ki, ezekre keresztben 50—80 cm. hosszú boróka, vagy nyárgallyakat raknak le s szél felőli oldalukra homokot hánynak, hogy ezzel lenyomassanak. (A dorongokat, leszúrt karókat s kampókat nem használják.) A takarásba a szél elleni oldalon egér- és homokzabot vetnek s az így keletkezett gátacska mögé ültetik el a csemetéket.” Vadas (1898: 14. oldal)

*igyekeztünk elérni valamelyik közeli tanyát vagy pásztor kunyhót, egy-egy erdőnek nevezett nyár- vagy akáccsoportot.”*⁷¹⁵

Vadas (1898) ajánlásokat fogalmaz meg a homok megkötéséhez: „Az erdősitendő területen be kell tiltani mindenképp előtte a legeltetést, szekerezést, marhajárást és általában minden oly miveletet, mely a homok felszaggatásával jár, mert a szél a szekérvágások és szakadások martjáról könnyen kifújja a homokot s az előbb csak jelentéktelen bevágásokból csakhamar terjedelmes kifúvások keletkeznek, melyektől bizonyos távolságra, az elhullatott homokból ismét halmokat, buczkákat épít a szél, mindezekből újabb és újabb akadályokat gördítve az erdősítés elé.”⁷¹⁶

Szántóföldeken ma is ismerünk homokfúvásokat, de az utolsó gyepes közegben, legelőn található aktív homokmozgást egy 1971-es légifelvételen⁷¹⁷ a Borovicskás területén láthatjuk.⁷¹⁸

Az 1971-es légifelvételen⁷¹⁹ még növényzetmentes mozgó homokbucka

...a 2010-es évek műholdfotóján már benövényesedettnek látszódik⁷²⁰

A 20. századra a homokmozgások megálltak a legelőkön: „Sarlósár fele, ha megszántották ezt a területet, jött egy kis szél, forgott, vitte arrább.”⁷²¹ Ezért írja May (1931b) Baracspusztáról, hogy „természetesen ha nagyobb területeket szántatok fel, akkor föltétlen szükséges annak

⁷¹⁵ May (1931b: 620. oldal)

⁷¹⁶ Vadas (1898: 10-11. oldal)

⁷¹⁷ Tatárszentgyörgy (43) 0094-3719 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27341> (Adatfelhasználási engedély szám: 35601.61026.1) ©Fentrol.hu

⁷¹⁸ WGS: 47.035245, 19.367332

⁷¹⁹ Légifelvétel forrása: Tatárszentgyörgy (43) 0094-3719 1971. augusztus 14.

<https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27341> (Adatfelhasználási engedély szám: 35601.61026.1) ©Fentrol.hu

⁷²⁰ 2018-ban fajszegény, *Festuca vaginata* dominálta nyílt homoki gyep volt rajta (Molnár 2018). Jól megfigyelhető (a fülöp háza Fehér-hegyet is jellemző) mozgóbucka-geomorfológia: markáns – a helyiek által „katlan”-nak (Molnár Zsolt szóbeli közlése, 2018) nevezett – kifúvás és dél felé gyalogló, élesen letörő bucka (Molnár 2018). Műholdfelvétel: Google Satellite

⁷²¹ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

megkötés céljából szalmával való beverése.”⁷²² „A legelőt azt nem vitte annyira, mert imitt-amott volt benne gaz, abban jobban megakadt, nem vitte szét a homokot.”⁷²³

⁷²² May (1931b: 625. oldal)

⁷²³ Pajor Mihály szóbeli közlése, 2018

Erdők

A jégkorszak végi tájat vadon élő megaherbivórok hasznosították, melyek valószínűleg tér és időben változó mértékű hatással voltak a táj élőhelyeire. A vadon élő megaherbivór-populációk rézkorban megkezdődő csökkenésével⁷²⁴ párhuzamosan emelkedett meg a tájban az ember által legeltetett állatállomány. A korabronzkortól minden bizonnyal jelentős állattartással számolhatunk a táján értelmezett térségben (Duna-sík),⁷²⁵ mely – mozaikosan ugyan, de – kontinuitást biztosított a holocén középső időszakában is a gyepek legeltségében.⁷²⁶

A vaskor szkíta kultúrájú nagyállattartóit követően a térség lakosságára a kelták,⁷²⁷ majd az újra nagyszámú állatot legeltető kultúrák (szarmaták, hunok, avarok) is hatással voltak. A vaskorban és a népvándorlás-korban valószínűleg számottevően intenzívebb emberi használattal (elsődlegesen legeltetéssel) számolhatunk, mint a megelőző korokban.

A 13. századtól rendelkezésre álló oklevelek alapján a vizsgált tájrész alaplátrixa gyepes–mocsaras volt, melyben a fásszerű vegetáció (facsóport, erdő, cserjés) foltokban volt jelen. A vizsgált tájrész három részre bontható a rekonstruálható késő Árpád-kori fásszerű-borítás alapján: Bugyi térségében ekkor nincsenek erdők (csak Dunaharasztnál), a középső részen gyepes alaplátrixban kisebb erdőfoltokat említenek, Örkénytől K–ÉK-re fokozatosan az erdő válhat az alaplátrixszá és benne található gyepes és cserjés foltok. Az oklevelek fásszerűemlékei erdőfoltokról,⁷²⁸ cserjésekről,⁷²⁹ és Essőtől délkeletre egy irtványról⁷³⁰ szólnak.

A török időszak intenzív erdőhasználata ellenére a 13–14. századi oklevelekben említett erdőfoltok zöme megtalálható az 1783-ban készült 1. Katonai Felmérésen.

Nagyobb mértékű erdőterület-csökkenés ebben az időszakban a vizsgált tájrész Örkény-környéki peremétől keletre feltételezhető, ugyanis itt olyan rozsdabarna erdőtalaj foltok találhatóak, melyeken az 1. KF már részben vagy teljesen gyepeket és szántókat jelöl, és több okirat is említ olyan illetéktelen erdőkivágást, mely után nem tud visszanőni az erdő a legeltetés miatt.⁷³¹

A rozsdabarna erdőtalaj huzamos zárt erdőborítású foltok holocénkori jelenlétére utal. Az üde termőhelyű erdők közül az Essői-erdő még folyómenti ligeterdőkre jellemző fajokat is őriz (pl. *Scilla vindobonensis*).

⁷²⁴ Alföld léptékben: Németh *et al.* (2017); kifejezetten a bölény- és őstulokleletek csökkentek le (Németh Attila szóbeli közlése, 2018)

⁷²⁵ A mai házilovak legkorábbi ismert közös genetikai őse egy dunaföldvárról előkerült bronzkori ló, mely alapján az eredményt közlő cikk felveti, hogy a ló háziasításában fontos szerepet tölthetett be Kelet-Közép-Európa (Gaunitz *et al.* 2018).

⁷²⁶ Lokálisan: Czágányi (1992, 2000a); Alföld-léptékben: Molnár (2017b).

⁷²⁷ A kelták használták a Kárpát-medencében először kaszát, de a térségből konkrét kasza-lelet nem került elő.

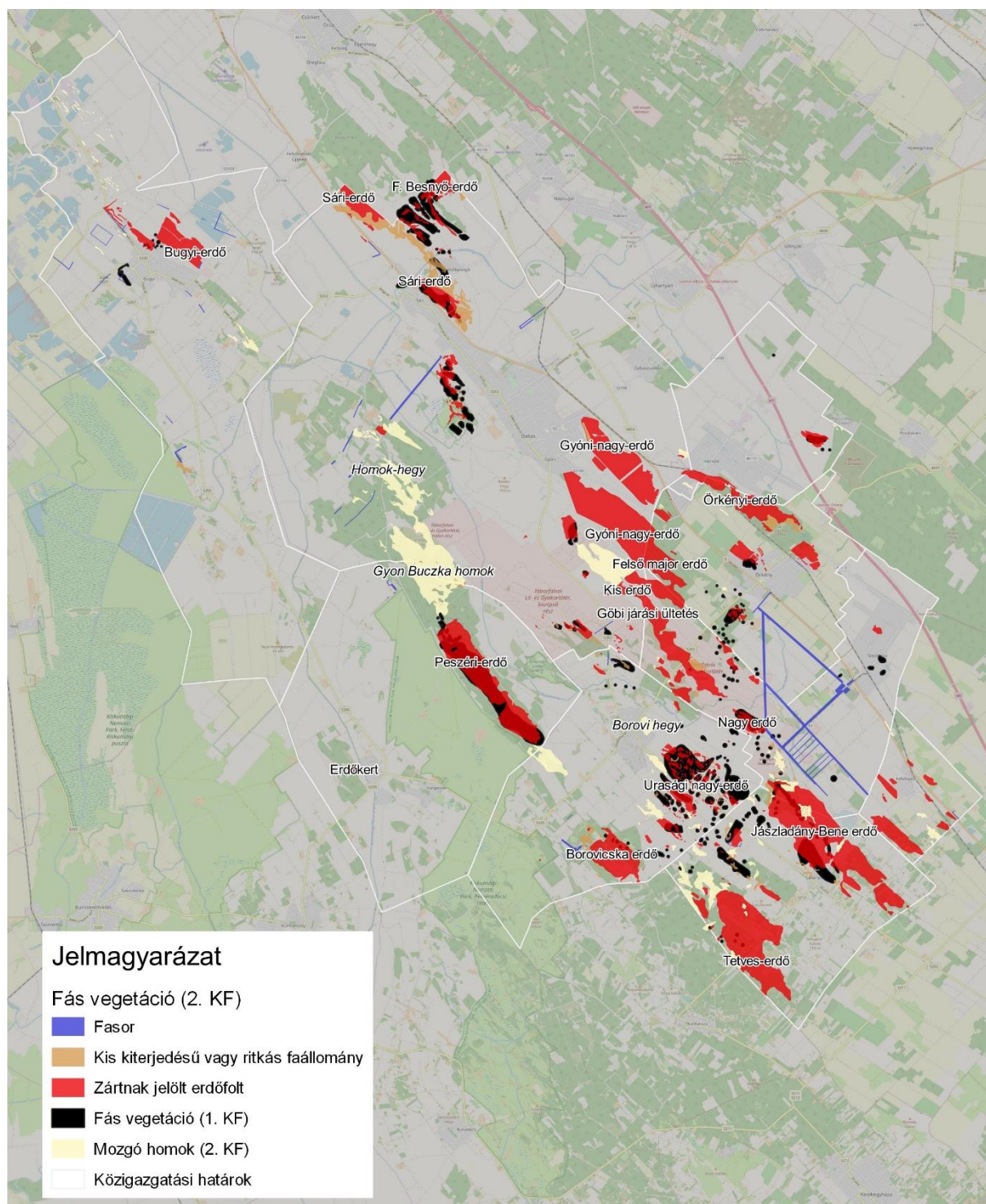
⁷²⁸ A középső és keleti részről: Nyáras, Jegenyés, Nyíres, Vákon-fája (mely később Vákon-tövis), Fábán-fája, Dénes-fája stb. (in Magyar 1975). Bugyi környékéről egy-egy szilfát említenek (in Czágányi 2000a).

⁷²⁹ Tövises, Ivántarja nevű borókás („juniperosos”) (in Bakács 1982)

⁷³⁰ „Irtványnak nevezett irtvány”

⁷³¹ „1641-ben Vacson, 1665-ben Örkényen tiltakoztak a birtokosok, mert a bérlők kiirtották az erdőket, mely az állandósult legeltetéssel együtt a futóhomok kialakulásával járt. Örkényről pl. még a 19. sz. közepén is azt írták, hogy "határa egészen homokos, mely olykor futóhomokká válik. Azonban ha a szél el nem viszi a magot, igen szép rozsot terem".” (Czágányi 1992: 83. oldal)

A 18. században a térségben voltak sűrű cserjés aljú erdők (Mizsei-erdő),⁷³² legeltetett gyep-erdő mozaikok (Peszéri-erdő, Tatárszentgyörgyi-tölgyes, Örkényi-erdő),⁷³³ kisebb erdőfoltok (örkénytábori Nagy-erdő), facsoportok, magányos fák.

A vizsgált tájrész fásszerű vegetációja (1. és 2. KF) és mozgó homokfelszínei (2. KF)⁷³⁴

⁷³² „Az erdő a Berényi Csárdánál részben magastörzsű, részben középkorú, bozótossal benőtt aljú és csak bizonyos helyeken átjárható.” Országleírás (1783)

⁷³³ Kéziratos és katonai térképek ábrázolásai és leírásai.

⁷³⁴ Alaptérkép: OpenStreetMap; helynevek: 2. KF (normál: erdők; dőlt: homok)

A 18. században meginduló újranevesedés időszakát az egyre növekvő kaszálóterületek és szántók jellemezték, mellyel párhuzamosan az állatállomány is nőtt, így nagy területeken jelentkezett túllegeltetés. Míg a mocsarak, rétek (sarjú) és kötött talajú gyepek legeltetését gulyákkal és ménesekkel végezték, addig a száraz termőhelyeket – elsődlegesen a buckákat – nyájakkal,⁷³⁵ mely rövid időn belül ezek bemozdulását eredményezte. A mozgásba lendült homokbuckások megkötése céljából nagy kiterjedésű nyár, majd akác és fenyő telepítéseket végeztek a 19. század első felétől kezdődően. A ritkás nyárasok alatt a csökkent legeltetési intenzitásnak és a fenyőrigók magterjesztésének köszönhetően felszaporodó boróka a nyárok fokozatos ritkulásával homogén borókás foltok kialakulásához vezettek, melyek nagy területeket borítottak a 20. század elején. Egy részüket kitermelték (Borovicskás, 1930-as évek) más részüket a katonai tevékenységből adódó tüzek csökkentenek folyamatosan (Göbolyjárás).

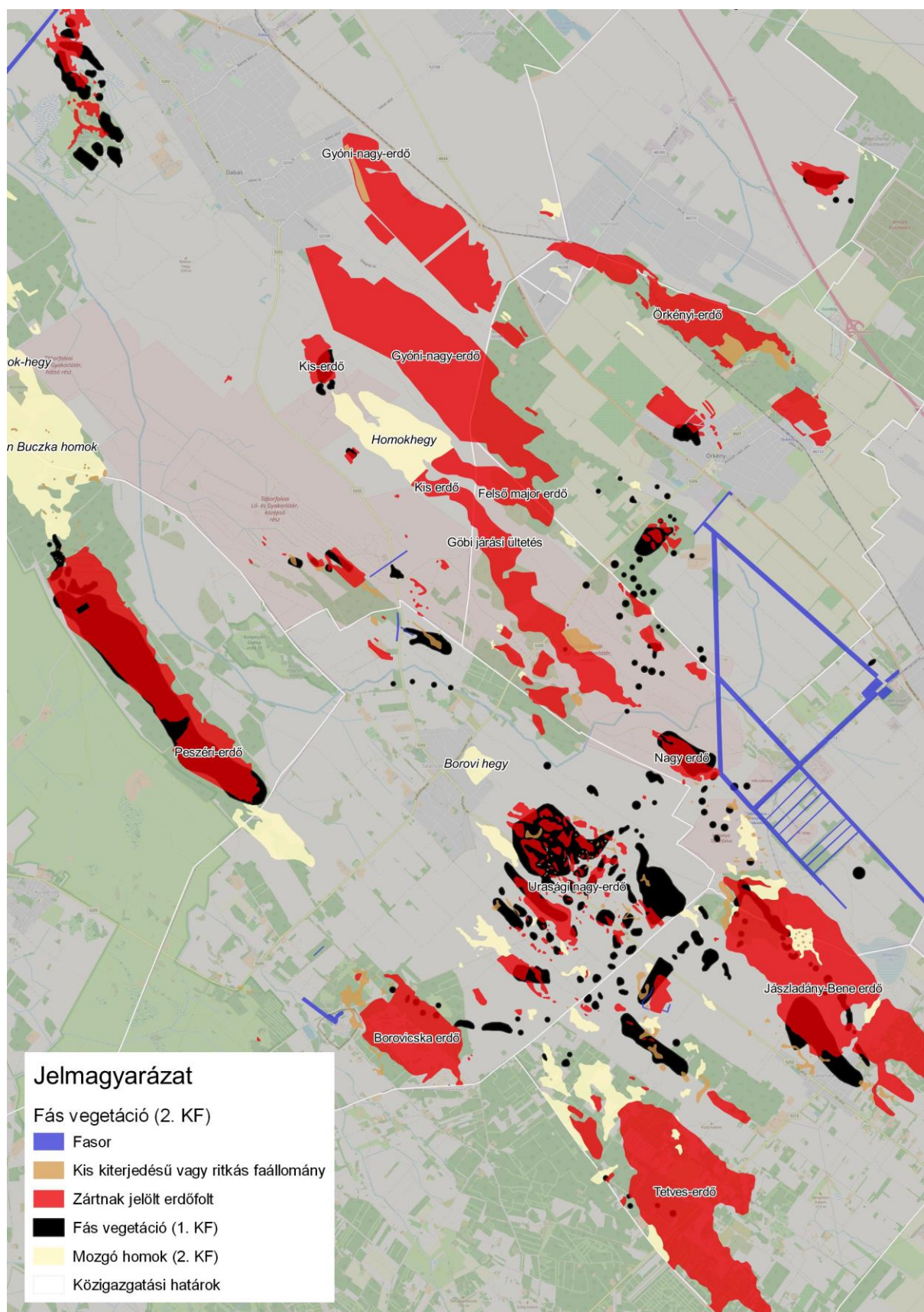
A vizsgált tájrészben a holocén során folyamatosan jelen voltak turjánok és láperdők,⁷³⁶ üde és száraz erdők,⁷³⁷ cserjések.⁷³⁸ A vadon élő megaherbivórok hatását felváltó legeltetett állatállomány – véleményünk szerint – folytonosságot képez a gyepek, cserjések és erdők legeltségében a holocén során. A vizsgált tájrész fás élőhelyei több ezer éve – térben és időben változó intenzitású és típusú – emberi használattal érintettek.

⁷³⁵ Ekkor váltja fel a térségben a rackát a merinó (birka, birge, bürge) (in Czagányi 1992).

⁷³⁶ Turjánok jégkori reliktumfajai: *Sium sisarum*, *Thelypteris palustris*, *Menyanthes trifoliata* stb.; láperdők jégkori reliktumfajai: *Alnus incana*, *Alnus glutinosa*, *Fraxinus* spp., *Hottonia palustris* stb. A táj nagyobb kiterjedésű turjánjai és láperdei az Ós-Duna medrében alakultak ki.

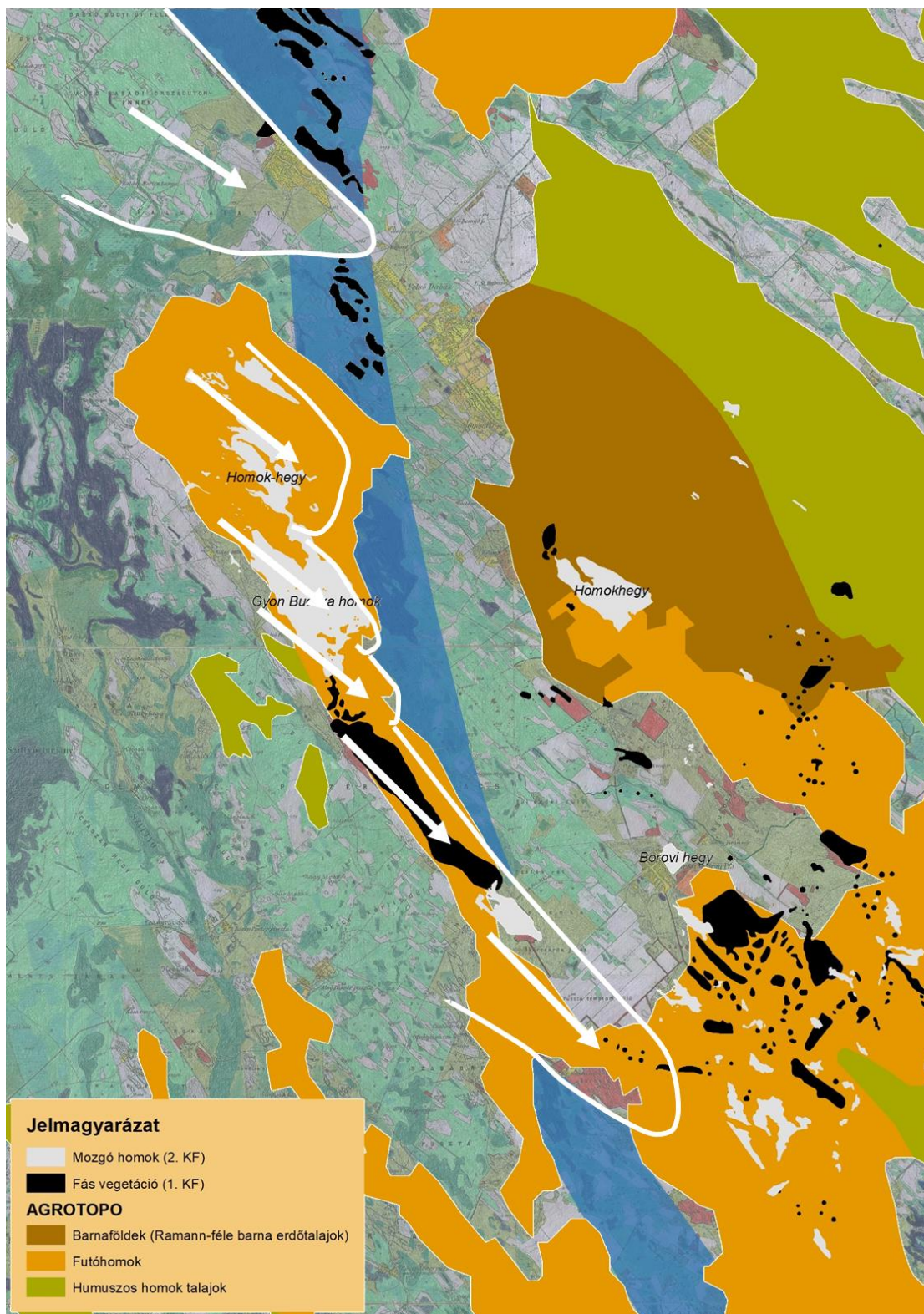
⁷³⁷ Üde erdők jégkori reliktumfajai: *Alnus incana*, *Betula pendula*, ligeterdei reliktum: *Scilla vindobonensis*; száraz erdők jellemző fajai a holocén elejétől: *Quercus robur*, *Corylus avellana*.

⁷³⁸ Száraz cserjések jégkorban is potenciálisan előforduló fajai: *Juniperus communis*, *Spiraea crenata*, *Chamaecytisus ratisbonensis*; üde cserjések jégkorban is potenciálisan előforduló fajai: *Salix rosmarinifolia*, *Salix* spp.

A vizsgált tájrész déli részének fásszerű vegetációja (1. és 2. KF) és mozgó homokfelszínei (2. KF)⁷³⁹

⁷³⁹ Alaptérkép: OpenStreetMap; helynevek: 2. KF

A vizsgált tájrész középső részének fásszárú vegetációja (1. KF), mozgó homokfelszínei (2. KF), illetve geológiai és talajtani viszonyai⁷⁴⁰

⁷⁴⁰ Alaptérkép: 3. KF; helynevek: 2. KF; kék: Ős-Duna; fehér: homokmozgások. Az Agrotopo 'Humuszos homok talajok' kategóriájába tartozó foltjainak talaja a térségben – megfigyeléseink szerint – (legalább részben) rozsdabarna erdőtalaj degradálódásából képződött. A 'Futóhomok' kategóriájú foltok alatt csak elvétve találtunk rozsdabarna erdőtalajt, a Peszéri-erdő alatt szisztematikus keresés során sem került elő még.

Összefoglalás

„A Turjánvidék Natura 2000 terület déli részének tájtörténeti elemzése” során a Natura 2000 területet és a Táborfalvai Lő- és Gyakorlóteret magába foglaló tájrész részletes tájtörténeti elemzését végeztem el a vonatkozó geológiai, hidrológiai, régészeti, helytörténeti, botanikai irodalom, a késő-középkori oklevelek, a 18–19. századi archív térképek és az elmúlt 60 év légifelvételeinek feldolgozásával, interjúk készítésével, terepbejárások végzésével, melyekből idézet- és térinformatikai adatbázist hoztam létre és tájtörténeti módszerekkel elemeztem.

A főbb eredmények röviden:

- A vizsgált tájrész a késő-középkorban gyepes alapmátrixú volt, benne kis erdőfoltokkal, melyek egy része a 18. században, sőt napjainkban is megvan.
- A gyepgazdálkodás (legeltetés és kaszálás) folyamatosan meghatározó tájhasználati forma a történelmi időkben.
- A fátlan buckásokon mozgó homokfelszínek jöttek létre a 18. században a nyájakkal történő túllegeltetés következtében. A homokmozgást nyárasok telepítésével és a legeltetés korlátozásával állították meg, mely segítette a borókások kiterjedését a buckásokban. A borókások területének csökkenését kitermelések (Borovicskás, 1930-as évek) és leégések (Göboly-járás, utóbbi 70 év) okozzák.
- A vizsgált tájrészben a holocén során folyamatosan jelen voltak mocsarak, láperdők, üde és száraz erdők, cserjések és gyepek. Az élőhelyi heterogenitásnak edafikus és tájhasználati okai egyaránt vannak.

A vizsgált tájrész élőhelyei több ezer év óta – térben és időben változó intenzitású és típusú – emberi használattal érintettek. Ezen komplex történetnek az ismerete alapvetően segítheti a természetvédelmi kezelések koncepcionalizálását.

Főbb eredmények bővebben:

A vizsgált tájrész kilakulásában a pleisztocén végi Ős-Duna mederátrendeződései, a partmenti homokbuckák vándorlásai, és az ezek következtében kialakult medencékben megálló vizek játszották a fő szerepet.

A jégkorszak végi tájat vadon élő megaherbivórok hasznosították, melyek valószínűleg tér és időben változó mértékű hatással voltak a táj élőhelyeire. A vadon élő megaherbivór-populációk rézkorban megkezdődő csökkenésével⁷⁴¹ párhuzamosan emelkedett meg a tájban az ember által legeltetett állatállomány. A korabronzkortól minden bizonnyal jelentős állattartással számolhatunk a tájan értelmezett térségben (Duna-sík),⁷⁴² mely – mozaikosan ugyan, de – kontinuitást biztosított a holocén középső időszakában is a gyepek legeltségében.⁷⁴³

⁷⁴¹ Alföld léptékben: Németh *et al.* (2017); kifejezetten a bölény- és őstulokleletek csökkentek le (Németh Attila szóbeli közlése, 2018)

⁷⁴² A mai házilovak legkorábbi ismert közös genetikai őse egy dunaföldvárról előkerült bronzkori ló, mely alapján az eredményt közlő cikk felveti, hogy a ló háziasításában fontos szerepet tölthetett be Kelet-Közép-Európa (Gaunitz *et al.* 2018).

⁷⁴³ Lokálisan: Czagányi (1992, 2000a); Alföld-léptékben: Molnár (2017b).

A vaskor szkíta kultúrájú nagyállattartóit követően a térség lakosságára a kelták,⁷⁴⁴ majd az újra nagyszámú állatot legeltető kultúrák (szarmaták, hunok, avarok) is hatással voltak. A vaskorban és a népvándorlás-korban valószínűleg számottevően intenzívebb emberi használat (elsődlegesen legeltetéssel) számolhatunk, mint a megelőző korokban.

A középkori aprófalvas gazdálkodásban a kisparcellás szántógazdálkodás, a kaszálás és a legeltetés egyaránt jelen volt. A 13. századtól rendelkezésre álló oklevelek alapján a vizsgált tájrész alapmátrixa gyeperes-mocsaras volt, melyben a fásszáru vegetáció (facsoport, erdő, cserjés) foltokban volt jelen.⁷⁴⁵ A tájban ekkor erdőfoltokat,⁷⁴⁶ cserjéseket,⁷⁴⁷ réteket,⁷⁴⁸ mocsarakat,⁷⁴⁹ árkokat, utakat, dombokat,⁷⁵⁰ határjeleket,⁷⁵¹ kisméretű településeket és Essőtől délkeletre egy irtványt⁷⁵² említene. A táj élőhelyeit többnyire gulyákkal⁷⁵³ és ménesekkel⁷⁵⁴ legeltették.

A puszta-rendszer időszakában (16–18. század) a legeltetés volt a meghatározó, de mellette az alacsony számú lakosság az üde gyepek egy részét kaszálta, illetve háromnyomásos szántógazdálkodást folytatott. A török időszak intenzív erdőhasználata ellenére a 13–14. századi oklevelekben említett erdőfoltok zöme megtalálható az 1783-ban készült 1. Katonai Felmérésen.⁷⁵⁵

A 18. században a térségben voltak sűrű cserjés aljú erdők (Mizsei-erdő),⁷⁵⁶ legeltetett gyeperdő mozaikok (Peszéri-erdő, Tatárszentgyörgyi-tölgyes, Örkényi-erdő),⁷⁵⁷ kisebb erdőfoltok (örkénytábori Nagy-erdő), facsoportok, magányos fák, kaszált és sarjűlegeltetett rétek, legeltetett és nem legeltetett turjánok, halászásra,⁷⁵⁸ nádvágásra⁷⁵⁹ alkalmas víztestek és hátságperemi szikestavak, melyeken sót söpörtek.⁷⁶⁰

⁷⁴⁴ A kelták használták a Kárpát-medencében először kaszát, de a térségből konkrét kasza-lelet nem került elő.

⁷⁴⁵ A vizsgált tájrész három részre bontható a rekonstruálható késő Árpád-kori fásszáru-borítás alapján: Bugyi térségében ekkor nincsenek erdők (csak Dunaharasztnál), a középső részen gyeperes alapmátrixban kisebb erdőfoltokat említene, Örkénytől K–ÉK-re fokozatosan az erdő válhat az alapmátrix-szá és benne találhatók gyeperes és cserjés foltok.

⁷⁴⁶ A középső és keleti részről: Nyáras, Jegenyés, Nyíres, Vákon-fája (mely később Vákon-tövis), Fábián-fája, Dénes-fája stb. (in Magyar 1975). Bugyi környékéről egy-egy szilfát említene (in Czagányi 2000a).

⁷⁴⁷ Tövises, Ivántarja nevű borókás („*juniperosus*”) (in Bakács 1982)

⁷⁴⁸ pl. Bírórétje, Bolgáristván-rétje (in Magyar 1975)

⁷⁴⁹ pl. Gyékényes, Gyékényes-tőzeg, Rekettyés nevű cserjés, Ludas-ér (in Bakács 1982)

⁷⁵⁰ pl. Leke-hegy, Sír-hegy (in Bakács 1982)

⁷⁵¹ kis méretű, de jól látható földkupacok, dombok

⁷⁵² „*Irtványnak nevezett irtvány*”

⁷⁵³ Apróbb termetű marhafajtákkal, melyet a tatárjárást követően vált fel a kunok betelepülését követően megjelenő szürkemarha.

⁷⁵⁴ pl. a gyóni Nagy-víz környékén: Ménesakol, Méneskút, Méntelek.

⁷⁵⁵ Nagyobb mértékű erdőterület-csökkenés ebben az időszakban a vizsgált tájrész Örkény-környéki peremétől keletre feltételezhető, ugyanis itt olyan rozsdabarna erdőtalajfoltok találhatóak, melyeken az 1. KF-en már részben vagy teljesen gyepeket jelöl, és több okirat is említ olyan illetéktelen erdőkivágásokat, melyek után a legeltetés miatt nem tud visszanozni az erdő (in Czagányi 1992). A rozsdabarna erdőtalaj huzamos zárt erdőborítású foltok holocénkori jelenlétére utal. Az üde termőhelyű erdők közül az Essői-erdő még folyómenti ligeterdőkre jellemző fajokat is őriz (pl. *Scilla vindobonensis*).

⁷⁵⁶ „*Az erdő a Berényi Csárdánál részben magastörzsű, részben középkorú, bozótossal benőtt aljú és csak bizonyos helyeken átjárható.*” Országleírás (1783)

⁷⁵⁷ Kézirat és katonai térképek ábrázolásai és leírásai.

⁷⁵⁸ Gyóntól DK-re (Kitaibel Pál)

⁷⁵⁹ A benei Csikos-tó

⁷⁶⁰ Sósöprő helyek: benei Madarasi-tó és Nagy-széktó.

Míg a települések zömét egész évben a területen tartózkodó nyájak, ménesek és gulyák legelték, úgy a jászkun puszták közé tartozó Bene állatállományát minden télre hazahajtották a Jászságba.

A tájban rendszeresek voltak a farkastámadások, melyek csökkentésére kötelező farkasvadászatot írtak elő a falvaknak (1760-as évek).⁷⁶¹

A 18. században meginduló újranevesedés időszakát az egyre növekvő kaszálóterületek és szántók⁷⁶² jellemezték, mellyel párhuzamosan az állatállomány is nőtt,⁷⁶³ így nagy területeken jelentkezett túllegeltetés.⁷⁶⁴ Míg a mocsarak, rétek (sarjú) és kötött talajú gyepek legeltetését gulyákkal⁷⁶⁵ és ménesekkel végezték, addig a száraz termőhelyeket – elsődlegesen a buckákat – nyájakkal,⁷⁶⁶ mely rövid időn belül ezek bemozdulását eredményezte. A mozgásba lendült homokbuckások megkötése céljából nagy kiterjedésű nyár, majd akác és fenyő telepítéseket végeztek a 19. század első felétől kezdődően. A ritkás nyárasok alatt a csökkent legeltetési intenzitásnak és a fenyőrigók magterjesztésének köszönhetően felszaporodó boróka a nyárok fokozatos ritkulásával homogén borókás foltok kialakulásához vezettek, melyek nagy területeket borítottak a 20. század elején. Egy részüket kitermelték (Borovicskás, 1930-as évek) más részüket a katonai tevékenységből adódó tüzek csökkentenek folyamatosan (Göböljárás).

Az első lecsapolási próbálkozások már a 19. században megkezdődtek, de a táj nagyobb turjánjait az 1920-as években kiépített Dunavölgyi-főcsatorna szüntette meg (pl. Sári-víz, gyóni Nagy-víz). A kisebb turján-foltok és a buckaközi lápok még jópár évtizedig változatlan állapotban megmaradtak, ezeket az utóbbi évtizedekben felerősödő talajvízszint-csökkenés szüntette meg fokozatosan. A hátságperemi szikestavak a 20. század közepe-végére tűntek el.⁷⁶⁷ A legeltetési állattartás⁷⁶⁸ az 1920-as éveket követő lecsapolási munkálatokat, és az ezzel párhuzamosan zajló szántóváalakításokat⁷⁶⁹ követően fokozatosan összeomlott a térségben, és csupán az utóbbi évtizedek természetvédelmi törekvéseinek köszönhetően kezdett el újra meghatározóvá válni.

⁷⁶¹ Wellmann (1933)

⁷⁶² A háromnyomásos gazdálkodásról a települések eltérő időben a 18. század során térnek át a kétnyomásosra (Párdányi 1975, Czagányi 1992).

⁷⁶³ Czagányi (1992)

⁷⁶⁴ Rogosz (2001)

⁷⁶⁵ Tálasi (1936) a térség legeltetési szokásairól így ír: „A marha rétes helyen megeszi a fiatal lengé nádat, téli őségekben az öreg nádat is, továbbá a gyikényt, csirkákát, kákát, csatákat, csuhés füvet, gázt, meglábolja a zombós réteket, de jobban szereti a partos mezőt, a tarackot, tippant, a kakukkfűves, pillangós mezőket, s a nyúlvegyőt” (in Sára 2018a).

⁷⁶⁶ Ekkor váltja fel a térségben a rackát a merinó (birka, birge, bürge) (in Czagányi 1992).

⁷⁶⁷ pl. Alsódabasi szikestavak, örkényi Székes-tó, Madarasi-tó

⁷⁶⁸ Ekkor már a szürkemarha mellett nagy arányban vannak jelen a nyugati fajták (Czagányi 1992).

⁷⁶⁹ Ekkor már nem a kétnyomásos szántógazdálkodással művelik a földeket, ugyanis ezzel a 19. század második felében felhagynak a környező falvak.

A vizsgált tájrészben a holocén során folyamatosan jelen voltak turjánok és láperdők,⁷⁷⁰ üde és száraz erdők,⁷⁷¹ cserjések,⁷⁷² magaskórósok és gyepek.⁷⁷³ Az utóbbi két élőhely kontinuos jelenlétének edafikus (pl. rétimészkő, homok)⁷⁷⁴ és tájhasználati (pl. legeltetés)⁷⁷⁵ okai vannak. A vizsgált tájrész élőhelyei több ezer éve – térben és időben változó intenzitású és típusú – emberi használattal érintettek. Ezen komplex történetnek az ismerete alapvetően segítheti a természetvédelmi kezelések koncepcionalizálását.

⁷⁷⁰ Turjánok jégkori reliktumfajai: *Sium sisarum*, *Thelypteris palustris*, *Menyanthes trifoliata* stb.; láperdők jégkori reliktumfajai: *Alnus incana*, *Alnus glutinosa*, *Fraxinus* spp., *Hottonia palustris* stb. A táj nagyobb kiterjedésű turjánjai és láperdei az Ős-Duna medrében alakultak ki.

⁷⁷¹ Üde erdők jégkori reliktumfajai: *Alnus incana*, *Betula pendula*, ligeterdei reliktum: *Scilla vindobonensis*; száraz erdők jellemző fajai a holocén elejétől: *Quercus robur*, *Corylus avellana*.

⁷⁷² Száraz cserjések jégkorban is potenciálisan előforduló fajai: *Juniperus communis*, *Spiraea crenata*, *Chamaecytisus ratisbonensis*; üde cserjések jégkorban is potenciálisan előforduló fajai: *Salix rosmarinifolia*, *Salix* spp.

⁷⁷³ Üde gyepek, magaskórósok jégkori reliktumfajai: *Plantago maxima*, *Galatella sedifolia*, *Adenophora liliifolia*; félszáraz gyepek jégkori reliktumfajai: *Dracocephalum austriacum*, *Pulsatilla nigricans*, *Gentiana crutiata*, *Ephedra distachya*. Emellett a lápi magaskórósok, láprétek, mocsárrétek, homoki sztyepprétek aktuális fajkészletének túlnyomó része jelen lehetett a régióban a jégkorszak leghidegebb periódusában is.

⁷⁷⁴ Az edafikus okok között az üde gyepek esetében az egyik legmeghatározóbbnak a rétimészkő-réteget gondoljuk, száraz homoki körülmények között a gyenge erdősülési-képességet, mely a talaj rossz vízmegtartó-képességéből adódik.

⁷⁷⁵ A vadon élő megaherbivórok hatását felváltó legeltetett állatállomány – véleményünk szerint – folytonosságot képez a gyepek legeltségében a holocén során.

Summary

In the project „The landscape history of the Turjánvidék Natura 2000 site (HUDI20051)” I collected and analyzed geological, hydrological, archaeological, historical, botanical, and land use data from and around the Natura 2000 site.

I used archive documents from the late Middle Ages, archive maps from the last 3 centuries, aerial photos and satellite images, publications and additionally I made oral history interviews with local people. I built a quotation and a geoinformatic database and I analysed these with landscape historical methods.

The main results of the analysis:

- The examined landscape had been grassland dominated with small forest patches in the late Middle Ages, a lot of these had survived until the 18th century and some even until today.
- The grassland management (grazing and hay making) have been a constant dominant land-use form in the region since historical times.
- The sand hills had been moving in the 18th century because of sheep overgrazing. The halt of sand dune moving was achieved with planting trees (mainly poplar) which resulted in increasing Juniper shrubland area. The decrease of Juniper shrublands was caused by cutting (in the 1930s), and burning (20th century).
- The landscape have been dominated by marshlands, shrublands, wet and dry forests and grasslands continuously during the Holocene because of edaphic and human impacts.

The ecosystems/habitats of the studied area have a diverse land-use history with spatially and temporarily changing intensities of diverse direct and indirect drivers. Better understanding of this complex land-use history and its impact on ecosystems could serve as a firm basis for planning nature conservation management.

Köszönetnyilvánítás

A munka elkészülésében köszönöm családom és barátaim segítségét! Külön köszönöm Vadász Csaba, Pajor Mihály, Gazdik Istvánné, Máté András, Erdélyi Arnold, Hartdéken Judit, Timár Gábor, Horváth Soma, Bártfai László és munkatársai, Csóka Annamária és a Duna–Ipoly NP munkatársai, Péter Sarolta, Palásti Péter, Marton József, illetve a vizsgált települések önkormányzati dolgozóinak és könyvtárosainak segítségét! Kiemelten köszönöm Czagányi László helytörténész szakmai segítségnyújtásait és a kutatási jelentés kéziratának lektorálását! A tanulmány megjelenését a „Kiemelt jelentőségű természeti értékek megőrzése a Turjánvidék Natura 2000 terület déli részén” című LIFE+ pályázat támogatta. Jelen kiadvány a kutatási jelentésből internetes megjelenésre készült.

Irodalomjegyzék

- ABAFI-AIGNER L. (1898): A lepkészet története Magyarországon. – Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 202 pp.
- BABOS I. (1949): Az alföldi homokfásítás kérdései. – Erdészeti lapok 85(1): 2–5.
- BAKÁCS I. (1982): Iratok Pest megye történetéhez 1002–1437. – *Pest Megye Múltjából* 5. – Pest megyei Levéltár, Budapest. 531 p.
- BÁLINT ZS. & ID. FRIVALDSZKY L. (2009): A magyar parnasszuson – Frivaldszky Imre (1799–1870) a természet kutatója. – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest. 243 p.
- BÁRTFAI L. (é.n.): Turjánvidék LIFE – Érintett terület – Katonai használat. – <http://turjanvidek.hu/>
- BÁRTFAI SZABÓ L. (1938): Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. – A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával kiadja a szerző, Budapest. pp. 636.
- BEDEKOVICH L. (1799): *A Jászkunság helyzete a 18. sz. végén – Bedekovich L. kéziratos könyve a Jászkunságról, Jászapáti.* – In: TÓTH J. (szerk.) (1976): Jászkunsági füzetek 13., Jász Múzeum, Jászberény. 59 p.
- BENEDEK GY. & KÜRTI L. (2004): Bene, Lajos és Mizse oklevelei, történeti dokumentumai (1385-1877). – Cumania Könyvek 2, Kecskemét.
- BIRÓ CS., BIRÓ M. & MÁTÉ A. (2015): A Duna-Tisza közti tájak természeti értékei: A Turjánvidék és az Örjeg természeti képe az elmúlt évszázadokban. – In: IVÁNYOSI SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét. pp. 160–166.
- BIRÓ J. (1920): Az alföldi legelők rendezése a fásítással kapcsolatban. – Erdészeti Lapok 59(21–22): 494–504.
- BIRÓ M. & BOROS E. (2015): A Duna-Tisza közti tájak természeti értékei: A Duna-völgyi szikések természeti képe az elmúlt évszázadokban. – In: IVÁNYOSI SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét. pp. 117–122.
- BIRÓ M. & SOMODI I. (2015): A Duna - Tisza közti tájak természeti értékei: A Tisza-völgy természeti képe az elmúlt évszázadokban. – In: IVÁNYOSI SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét. pp. 276–279.
- BIRÓ M. (2006): A történeti térképekre alapuló vegetációrekonstrukció és alkalmazásai a Duna-Tisza közén. – Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Biológia Doktori Iskola, Pécs. 139 p.
- BIRÓ M. (2008): A Duna-Tisza köze fásszárú vegetációjának átalakulása a 18. század óta, különös tekintettel a száraz homokterületekre. – In: KRÖEL-DULAY GY., KALAPOS T. & MOJZES A. (szerk.) (2008): Talaj-vegetáció-klíma kölcsönhatások. Köszöntjük a 70 éves Láng Editet. MTA ÖBKI, Vácrátót. pp. 23–38.
- BIRÓ M. (2015): A Duna-Tisza közti tájak természeti értékei: A Homokhátság természeti képe az elmúlt évszázadokban. – In: IVÁNYOSI SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park

- Igazgatóság negyven éve. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét. pp. 209–213.
- BIRÓ M., IVÁNYOSI SZABÓ A. & MOLNÁR ZS. (2015): Táj és történelem - ez a mi kis hazánk: A Duna–Tisza köze tájtörténete. – In: IVÁNYOSI SZABÓ A. (szerk.): A Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság negyven éve. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága, Kecskemét. pp. 41–58.
- BOHN, U. & NEUHÄUSL, R., with contributions by GOLLUB, G., HETTWER, C., NEUHÄUSLOVÁ, Z. RAUS, TH., SCHLÜTER, H. & WEBER, H. (2000/2003): *Karte der natürlichen Vegetation Europas*. (Map of the Natural Vegetation of Europe.) Scale 1:2 500 000. – Landwirtschaftsverlag, Münster.
- BOROS Á. (1936): A Duna-Tisza köze kőriserdői és zsombékosai. – Botanikai Közlemények 33: 84–97.
- BÖLÖNI J., MOLNÁR ZS. & KUN A. (2011): *Magyarország élőhelyei. A hazai vegetációtípusok leírása és határozója*. MTA ÖBKI. 441 pp.
- CZAGÁNYI L. (1988): *Elfelejtett hernádi hétköznapiak*. – Hernád.
- CZAGÁNYI L. (1992): *Tatárszentgyörgy története*. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 298 p.
- CZAGÁNYI L. (2000a): *Bugyi község története I.* – Bugyi Önkormányzat, Bugyi. pp. 1–513.
- CZAGÁNYI L. (2000b): *Bugyi község története II.* – Bugyi Önkormányzat, Bugyi. pp. 519–971.
- CZAGÁNYI L. (2010): *Ezer dabasi pillanat – Négy falu története a kiegyezéstől a második világháborúig családi fotográfiák tükrében*. – Pressman Nyomdaipari Bt., Dabas. 463 p.
- CZERÓCZKI A. & SZTAVINOVSKY GY. (2005): *Dabas természeti értékei 2. – Fák és bokrok, Öreg fák Dabason*. – Reálszisztéma Dabasi Nyomda Rt., Dabas. 99. p.
- CZERÓCZKI A. & SZTAVINOVSKY GY. (2006): *Dabas természeti értékei 3. – Őseink ösvényén, Régióink gerinces állatai*. – Mesterprint Kft., Budapest. 11. p.
- CSÁKY P. (2018): A Turjánvidék északi részének florisztikai szempontból jelentős növényfajai. – Korda M. (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 145–252.
- CSECSERITS A., BARABÁS S., KRÖEL-DULAY GY., LUPTÁK R., RÉDEI T., SZITÁR K., TÖRÖK K. & PÁNDI I. (2018): Gyepek és erdők területének változása a Táborfalvai Lő- és Gyakorlótér egy 5 × 5 km-es mintaterületén belül. – In: KORDA M. (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 119–130.
- DÓKA R. & IVÁNYOSI SZABÓ A. (2015): A természeti földrajzi környezet. – In: Iványosi Szabó A. (szerk.): *A Kiskunsági Nemzeti Park negyven éve*. – KNPI, Kecskemét. pp. 16–30.
- F. SZABÓ G. (1930): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. általános ismertetője és címtára. – Budapest.
- FEKETE GY. & SZABÓ J. J. (2015): *Mozaikok Örkénytábor történetéből*. – Fekete Bt., Örkénytábor. 212 p.
- FIRBANK, L. G. (1988): *Agrostemma Githago* L. (*Lychnis Githago* (L.) Scop.). – Journal of Ecology, 76(4): 1232–1246.
- FÓTHI E. (2014): A magyarság őstörténete az antropológus szemével. – Előadás. Vasvár, 2014.01.31 (<https://www.youtube.com/watch?v=LlF7Q-pC4Y>)
- FRIVALDSZKY I. (1859): Hazánk faunájára vonatkozó adatok és a Pusztá-peszéri erdő. – A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 9: 19–28.

- FROHAWK F. W. & ROTHSCCHILD CH. (1912): Some notes on the life-history of *Melanargia japygia* subsp. *suwarovius*. – *The Entomologist* 45: 1–5.
- FÜR L. (1975): A jobbágyfelszabadítás és következményei. – In: PETRI E. (szerk.) (1975): *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből.* – Dabas Nagyközségi Tanács, Dabas. pp. 117–150.
- GAUNITZ, C., FAGES, A., HANGHØJ, K., ALBRECHTSEN, A., KHAN, N., SCHUBERT, M., ... & DE BARROS DAMGAARD, P. (2018). Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 360(6384): 111–114.
- GOMBOCZ E. (szerk.) (1945): *Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii I. II.* – Természettudományi Múzeum, Bp., 1083 p.
- GRÜLL V. (1904): *Agrogeológiai jegyzetek Kúnszentmiklós és Alsódabas vidékéről.* – Magyar Kir. Földtani Intézet 1903. évi jelentése. Franklin Társulat Könyvnyomdája, Budapest.
- HAHN I. (2005): A Dabasi Turjános Természetvédelmi Terület Természetvédelmi kezelési tervdokumentációja. – DINPI, Budapest, kézirat.
- HALPERN B. & PÉCHY T. (2018): A felső Turjánvidék viperaélőhelyei. – Korda M. (szerk.): *Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén.* – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 915–928.
- HARACSI L. (1949): Az erdeifenyő jelentősége a homokfásítás szempontjából. – *Erdészeti Lapok* 85(2): 45.
- HORNYIK J. (1861): *Kecskemét város története oklevéltárral.* – Kecskemét.
- ISTVÁNOVITS E. & KULCSÁR V. (2007): Az első szarmaták az Alföldön – Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról. – *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 48: 203–237.
- JORDANO, P. (1993). Geographical ecology and variation of plant-seed disperser interactions: southern Spanish junipers and frugivorous thrushes. – *Vegetatio*, 107(1): 85–104.
- JUHÁSZ G. (2018): A Táborfalvai Lő- és Gyakorlótér, valamint az ócsai honvédségi terület története. – In: KORDA M. (szerk.): *Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén.* – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 65–80.
- KAÁN K. (1931): A Kiskunsági ősturjánok és tartozékaik. – In: Kaán K.: *Természetvédelem és a természeti emlékek.* – Révai testvérek irodalmi Intézet Rt., Budapest. pp. 130–134.
- KERNER A. (1863): A Duna-menti országok növényvilága. A magyar Alföld és a Bihar-hegység. – In: OROSZI S. (szerk.) (2004): *Erdészettörténeti Közlemények* 62. OEE Erdészettörténeti Szakosztály, Budapest.
- KERNER A. (1869): Die Vegetations-Verhältnisse des mittleren und östlichen Ungarns und angrenzenden Siebenbürgens. XX., XXI., XXIII., XXVI. – *Österreichische Botanische Zeitschrift* 19: 33–40., 85–91., 137–143., 232–236.
- KISS, F. (1911): Az alföldi laza talajú erdők. – *Erdészeti Lapok* 50(1): 71–80.
- KISS, F. (1944): Harc az elemi csapásokkal a Duna-Tisza közti homokterületeken. – *Erdészeti Lapok* 83(2): 51–68.
- KORDA M. (szerk.) (2018): *Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén.* – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 999.
- KUN A. (2018): Kétféle erdőhatár – Gondolatok a Turjánvidék vegetációjának történetéről, növényzeti gazdagságának okairól. – In: KORDA M. (szerk.): *Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén.* – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 253–270.

- KÜRTI L. (2006): Ladánybenei évszázadok. – Ladánybene Község Önkormányzata, Ladánybene. Elektronikus verzió, 2007
- MAGYAR E. (1975): Dabas és környéke a középkorban. – In: PETRI E. (szerk.) (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. – Dabas Nagyközségi Tanács, Dabas. pp. 30–54.
- MAGYARI E. K. (2015): A Kárpát-medence és DK-Európa késő pleniglaciális és holocén vegetációfejlődése különös tekintettel a gyors felmelegedési és lehűlési hullámokra mutatott vegetációs válaszokra. – Doktori értekezés. MTA–MTM–ELTE.
- MÁTÉ A. & VIDÉKI R. (2004): A Dabas-Tatárszentgyörgyi potenciális rákosi vipera élőhely régió területét lefedő élőhelytérkép. – DINPI, Budapest, kézirat. 175 pp.
- MAY O. (1931a): Az Alföld fásításának úttörő szaknapszámokai. – Erdészeti Lapok 70(5): 459–472.
- MAY O. (1931b): Az Alföld fásításának úttörő szaknapszámokai. – Erdészeti Lapok 70(6): 617–633.
- MOESZ G. (1935): A Kiskunság rétségei. – Természettudományi Közlöny 8: 3–4.
- MOESZ G. (1940): A Kiskunság és a Jászság szikes területeinek növényzete. – Acta Geobotanica Hungarica 3: 100–115.
- MOLNÁR Á. (2017a): Erdőssztyepek Európában. – Előadás. KNPI, Kecskemét.
- MOLNÁR Á. (2017b): What was the role of the human land use in the vegetation dynamics in the Carpathian Basin during the Holocene? – Előadás. Wooded rural landscapes of Central and Eastern Europe Conference, Optional study trip to Hungarian silvo-pastoral oak woods. Felsőtárkány.
- MOLNÁR Á. P. (2018): A 2018-as év terepi jegyzetei. – Kézirat és hangfelvétel. Szeged.
- MOLNÁR ZS. (2008): A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl növényzete a 18–19. század fordulóján II.: szikesek, lösz- és homokvidékek, legelők, sáncok, szántók és parlagok. – *Botanikai Közlemények* 95: 39–63.
- MOLNÁR ZS. (2009): A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl fontosabb vegetációtípusainak holocén kori története: irodalmi értékelés egy vegetációkutató szemszögéből. – *Kanitzia* 16: 93–118.
- MOLNÁR ZS., BIRÓ M., BARTHA S., & FEKETE G. (2012): Past trends, present state and future prospects of Hungarian forest-steppes. – In: WERGER, M. J., & VAN STAALDUINEN, M. A. (szerk.). (2012): *Eurasian steppes. Ecological problems and livelihoods in a changing world* (Vol. 6). – Springer Science & Business Media. pp.: 209–252.
- NÉMETH, A., BÁRÁNY, A., CSORBA, G., MAGYARI, E., PAZONYI, P., & PÁLFY, J. (2017): Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review. – *Mammal Review* 47(1): 38–52.
- NÉMETH, A., BÁRÁNY, A., CSORBA, G., MAGYARI, E., PAZONYI, P., & PÁLFY, J. (2017): Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review. – *Mammal Review*, 47(1): 38–52.
- NIKL FELD, H. (1973): Natürliche Vegetation. – In: BREU, J. (szerk.): *Atlas der Donauländer*. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien.
- NYÁRI D., KIS T. & SIPOS GY. (2006): Történeti időkban bekövetkezett futóhomok mozgások datálása lumineszcenciás módszerrel a Duna-Tisza közén. – III. Magyar Földrajzi Konferencia CD kiadványa. 10 p.

- ORSZÁGLEÍRÁS (1783): Első Katonai Felmérés Országleírása. – Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Budapest.
- PÁRDÁNYI M. (1975): A török hódoltság korától az 1848. évi forradalomig. – Petri E. (szerk.) (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. – Dabas Nagyközségi Tanács, Dabas. pp. 55–116.
- PETRI E. (1975): Adalékok a négy község történetéhez 1872–1944. – Petri E. (szerk.) (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. – Dabas Nagyközségi Tanács, Dabas. pp. 151–248.
- PETRI E. (szerk.) (1975): Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből. – Dabas Nagyközségi Tanács, Dabas. 364 pp.
- RÁCZ T. Á. (2013): A Templom-domb kincsei – A középkori Dabas régészeti kutatása. – Magyar Régészet, online magazin. 7 p.
- RAKONCZAY Z. (szerk.) (1988): Csévharasztól Bátorligetig. Az Észak-Alföld természeti értékei. – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- RÉVÉSZ L. (2017): Die methodischen probleme der ungarischen landnahmezeitlichen Forschung. Die Gräberfelder. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 68(1): 171–187.
- ROGOSZ J. (2001): Örkény község története I. – Örkény Nagyközségi Önkormányzat, Örkény. 256 p.
- ROSTA SZ. (2014): A kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete. – ELTE BTK, doktori disszertáció. 378 p.
- SÁRA J. (2018a): Adatok az ócsa-dabasi Turjánvidék tájtörténetének ismeretéhez. – In: KORDA M. (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 29–42.
- SÁRA J. (2018b): Adatok az Ócsai Tájvédelmi Körzet és a Dabasi Turjános Természetvédelmi Terület történetéhez a megalakulástól 1990-ig. – In: KORDA M. (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 43–64.
- SCHENK, J. (1911): Tervezet a dabas ürbői homok, homok-erdő, szikes mocsárterületek tanulmányozására. – Aquila 18: 417–421.
- SCHENK, J. (2000): Madármenhelyek. – In: BREHM, A. (szerk.): Az állatok világa. Arcanum Adatbázis Kft., <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Brehm-brehm-allatok-vilaga-8CCA/madarak-aves-3091/madarmenhelyek-31D1/>. [Hozzáférés: 2017. október 07.].
- SZABÓ P. (2010): Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében. – In: MOLNÁR CS., MOLNÁR ZS. & VARGA ANNA (szerk.): "Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt" – Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből 2003–2009. MTA ÖK, Vácrátót. pp. 104–114.
- SZELEPCSÉNYI, Z., BREUER, H., & SÜMEGI, P. (2014). The climate of Carpathian Region in the 20th century based on the original and modified Holdridge life zone system. – *Open Geosciences* 6(3), 293–307.
- SZILÁGYI G., NÁFRÁDI K. & SÜMEGI P. (2019). A preliminary chronological study to understand the construction phases of a Late Copper–Early Bronze Age kurgan (kunhalom). – *Central European Geology*, 1–29.

- SZTAVINOVSKY GY., CZERÓCZKI A. & HENERÁRY L. (2007): *Dabas természeti értékei 4. – A turjánosok növényvilága, Fűben fában...* – Mesterprint Kft., Budapest. 141. p.
- TÓBER M. (2012): „Sárga homokdombok emelkednek, miket épít s dönt a szélvész...” Homoktípusok, homokformák, futóhomok a középkori Homokhátság területén az egykorú írott források tükrében. – In: NYÁRI D. (szerk.): A VI. Magyar Földrajzi Konferencia Tanulmánykötete, Szeged. pp. 859–872.
- TÓTH K. (1979): Nemzeti park a Kiskunságban. – Natura, Budapest. 519 p.
- TÖRŐCSIK T., SÜMEGI B. P. & SÜMEGI P. (2018): Az ócsai Selyem-rét környezettörténete a jégkor végétől. – In: KORDA M. (szerk.): Természetvédelem és kutatás a Turjánvidék északi részén. – Duna-Ipoly Nemzeti Park Ig., Budapest. pp. 81–118.
- TUZSON J. (1914): Képek a Magyar-Alföld növényvilágáról. – Természettudományi Közöny 46: 329–347.
- TUZSON J. (1915): A Magyar Alföld növényföldrajzi tagolódása. – Mat. Természettud. Ért. 33: 170–179.
- UJHÁZY N. & BIRÓ M. (2018): The 'Cursed Channel': utopian and dystopian imaginations of landscape transformation in twentieth-century Hungary. – *Journal of Historical Geography* 61: 1–3.
- VADAS J. (1898): A futóhomok megkötéséről. – Erdészeti Lapok 37(1): 8–36.
- VÁGÓ Á. (2015): A Kárpát-medence ősi kincsei – A kőkortól a honfoglalásig. – Magyar Nemzeti Múzeum. Kossuth Kiadó, Budapest. 528 p.
- VARGA Z., BORHIDI A., FEKETE G., DEBRECZY ZS., BARTHA D., BÖLÖNI J., MOLNÁR A., KUN A., MOLNÁR ZS., LENDVAI G., SZODFRIDT I., RÉDEI T., FACSAR G., SÜMEGI P., KÓSA G. & KIRÁLY G. (2000): Az erdőssztyepp fogalma, típusai és jellemzésük. – In: MOLNÁR ZS. & KUN A. (szerk.): *Alföldi erdőssztyeppmaradványok Magyarországon*. – WWF füzetek 15., WWF Magyarország, Budapest. pp. 7–19.
- VÁTI (2009): Turjánvidék (HUDI20051) NATURA 2000 terület fenntartási terve – Egyeztetési anyag. – VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság, Budapest. 129 p.
- VÉSSEY F. (1881): A cs. és kir. család ráczkevei uradalma futóhomok-területének erdősítése. – Erdészeti Lapok 20(5): 329–337.
- VIDÉKI R. (2004): A Dabas-Tatárszentgyörgyi potenciális rákosi vipera élőhely régió területét lefedő élőhelytérkép. – Kecskeméti Világjáró Klub Természetkutató Egyesület. DINPI kézirat. 175 p.
- WELLMANN I. (1933): A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása – Különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. – Stephaneum Nyomda Rt., Budapest. pp. 216–238.
- ZLINSZKY J. (2009): *A gyóni Zlinszky-család*. – Pressman Bt., Dabas. 190 p.

Térképek

Katonai Felmérések:

Első Katonai Felmérés: Magyar Királyság. – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004

Második Katonai Felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság – DVD, Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005

- Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés. – Arcanum Adatbázis Kft., Österreichisches Staatsarchiv, <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary>
- Magyar Királyság (1819–1869) – Második katonai felmérés. – Arcanum Adatbázis Kft., Österreichisches Staatsarchiv, <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary>
- Habsburg Birodalom (1869-1887) – Harmadik Katonai Felmérés (1:75000). – Arcanum Adatbázis Kft., Hadtörténeti Intézet és Múzeum, <https://mapire.eu/hu/map/thirdsurvey75000>
- BIRÓ M. & GULYÁS GY. (2003): A Duna–Tisza közti táj növényzete a XIX. század végén. – In: Molnár Zs. (szerk.): A Kiskunság száraz homoki növényzete. – TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest, p. 32. (digitális verzió, MTA ÖK)
- Magyarország Katonai Felmérése (1941). – Arcanum Adatbázis Kft., Hungarian War Archives, <http://mapire.eu/hu/map/hungary1941/>
- Habsburg Birodalom - Kataszteri térképek (XIX. század). – Arcanum Adatbázis Kft., <http://mapire.eu/hu/map/cadastral/>
- Egyéb térképek:
- Fentről.hu. – <https://www.fentrol.hu/hu/>
- Térképem.hu. – <https://terkepem.hu>
- EOV Topográfiai térkép 10.000. – <http://tajterektar.hu>
- OpenStreetMap®. – ©OpenStreetMap közreműködők. <https://www.openstreetmap.org>
- ANONYMUS (1787?): Delineatio generalis sylva betularea, populis intermixtae praedii Pöszér (S 168 - No. 32. Kunpeszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)) – Kéziratos térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38795/>
- BLAHAUSCH, W. (1846): Forst-Karte über den zur k. k. Familie Herrschaft Peszér Wald (S 168 - No. 41. Kunpeszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.)), 1:5680 – Kéziratos térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38804/>
- BÖHM J. (1862): Gyón Község Határának 1861. és 1862. évben végzett u. n. Urbéres tartozmányoknak, egyházak, tanítók, jegyzők, község- és majorságoknak tagosított állapotját mutató térképe (PML IV. 165. d. (PMU) 140. Gyón (Pest m.) határának 1861/1862. évi tagosítását ábrázoló térkép), 1:7200 – Kéziratos térkép. PML. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/2281/>
- KASZAP NAGY J. (1820; 1831): Halász Péter Úr három, ugymint Péter, Zsigmond és Julianna successori gyóni és némely a dabasi külső és belső allerodialis birtokainak föld abrosza (PML IV. 165. d. (PMU) 77. Gyón és Dabas (Pest m.) közötti határban lévő, a Halász családot illető földterületekről készített térkép), 1:7200 – Kéziratos térkép. PML. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/2223/>
- KNEIDINGER, A. (1778): Charten von denen ka[mmer]al Pradien Adáts und Pöszér zur Herrschafft Ráczeke gehörig, der löbl. Pester Gespannschafft einverleibet ... (S 11 - No. 830:96. Kunadacs és Kunpeszér (PPSKk m., ma Bács-Kiskun m.)), 1:57 600 – Kéziratos térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2493/>
- KUTI L. (szerk.) (2005): Magyarország földtani térképe – L-34-27 Dabas. – FÖMI.
- ÖRKÉNYI F. J. (szerk.) (1834): Pest Pilis Solt Törv. Egyesült Vármegyék Kis Kunság Föld képe (HU BFL XV.17.i.1 - PM136), 1:7200 – Kéziratos térkép. BFL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTervtar/29041/>

- RUTTKAY, M. (1765): Specialis Delineatio Praedii Eszöd Inclyto Comitatus Pestiensis adjacentis Cum designatione Plagarum Controversarum, circa idem Praedium occurrentium, unius nempe, cum Vicina Possessione Gyón, alteriu vero, cum Praedio Peszér, Simul ac expressione Situs Nat (S 11 - No. 718. Essőd praedium térképe a vitás határterületek feltüntetésével), 162 mm = 1 200 bécsi öl – Kézírtas térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/2245/>
- STULMILER, M. (1839): Situations Plan von dem k. k. Wald in Pescér (S 168 - No. 33. Kunpeszér (Pest m., ma Bács-Kiskun m.), 1:11 040 – Kézírtas térkép. MNL OL. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38796/>

Légi- és műholdfelvételek

- Google Earth® (é.n.): Image © 2018 Digital Globe <https://www.google.com/intl/hu/earth/>
- Google Satellite® (é.n.): Google Satellite letöltés QGIS programkörnyezetben.
- Ortofotó 2000: <http://tajertektar.hu>
- Corona (1961): U.S. Geological Survey 1961-1969. Corona Satellites. Source of raw images: NASA, U.S. Geological Survey's EROS Center. Data available from the U.S. Geological Survey. See USGS Visual Identity System Guidance for further details. Visit the USGS at <https://usgs.gov>. Georeferenced and mosaic by Interspect Kft, Hungary, Bakó G, Góber E, Molnár Zs.: "Hungary in the 1960's on Corona Spy Satellites"
- Tatárszentgyörgy (43) 0094-3719 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27341> (Adatfelhasználási engedély szám: 35601.61026.1) ©Fentrol.hu
- Ladánybene (77) 0833-1877 1961. június 26. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/38786> (Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65175.1) ©Fentrol.hu
- Felsőlajos (72) 0063-5082 1972. június 7. <http://www.fentrol.hu/hu/legifoto/100016> (Adatfelhasználási engedély szám: 40473.70279.1) ©Fentrol.hu
- Dabas (50) 0737-0560 1966. október 17. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/68290> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59199.1) ©Fentrol.hu
- Örkény (5) 0094-3642 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27264> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59197.1) ©Fentrol.hu
- Tatárszentgyörgy (43) 0094-3675 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27297> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59192.1) ©Fentrol.hu
- Tatárszentgyörgy (43) 0094-3640 1971. augusztus 14. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/27262> (Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65177.1) ©Fentrol.hu
- Dabas (50) 0191-2684 1974. szeptember 6. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/102150> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59198.1) ©Fentrol.hu
- Örkény (5) 0296-7252 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132914> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59196.1) ©Fentrol.hu
- Tatárszentgyörgy (43) 0191-2739 1974. szeptember 6. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/102187> (Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59194.1) ©Fentrol.hu

Dabas (50) 0296-7179 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132841>
(Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65171.1) ©Fentrol.hu

Bugyi (26) 0296-7192 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132854>
(Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65172.1) ©Fentrol.hu

Dabas (50) 0296-7247 1979. szeptember 20. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/132909>
(Adatfelhasználási engedély szám: 37796.65174.1) ©Fentrol.hu

Ladánybene (77) 0097-1203 1980. június 1. <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/133105>
(Adatfelhasználási engedély szám: 34647.59191.1) ©Fentrol.hu

